เทศนาพระราชประวัติ และพงษาวดาร กรุงเทพฯ

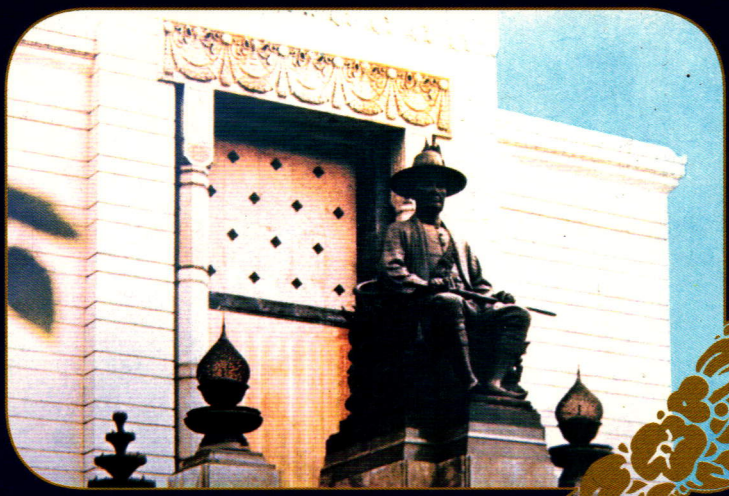

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๔๖

เทศนาพระราชประวัติ
และพงษาวดาร กรุงเทพฯ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๔๖

เรื่อง เทศนาพระราชประวัติและพงษาวดาร กรุงเทพฯ
คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ จำนวน ๖,๐๐๐ เล่ม

บรรณาธิการ : นางจารุดี ผโลประการ
ผู้ช่วยบรรณาธิการ : นางสาวปริญญา ฤทธิ์เจริญ

พิมพ์ที่ บริษัท อิงค์ อาร์ต จำกัด
๒๐๗/๑๑ ซอยหมู่บ้านอโณทัย
ถนนพระราม ๓ แขวงบางคอแหลม
เขตบางคอแหลม กทม. ๑๐๑๒๐
โทร. (๖๖๒) ๖๘๙-๒๕๔๔-๔๕
แฟกซ์ (๖๖๒) ๖๘๙-๒๐๒๐

คำนำ

การเรียนรู้ประวัติศาสตร์ของชาตินั้นเป็นเรื่องที่มีความสำคัญแก่ประชาชนเพราะทำให้ทราบประวัติความเป็นมาของชาติตน เคยมีความเจริญก้าวหน้าหรือถดถอยตกต่ำเพราะเหตุใด อันเป็นบทเรียนที่มีค่าและเกิดความสำนึกความภูมิใจในชาติของตน เป็นแรงจูงใจที่ทำให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวที่จะรักษาความดีของชาติ และช่วยกันป้องกันบำรุงรักษาและส่งเสริมให้ชาติเจริญก้าวหน้าสืบไป

กล่าวเฉพาะการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในส่วนของพระราชพงศาวดารคือยึดถือพระราช-ประวัติพระราชกรณียกิจของพระประมุขแห่งชาติเป็นแกนกลาง พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ไว้ท้ายพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม เพียงเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปีที่ ๑๐ โดยสังเขปดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไปเรียบเรียงต่อจนถึงรัชกาลที่ ๔ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ แต่ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ แล้วพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ อันเป็นมงคลสมัยที่กรุงรัตนโกสินทร์ได้สถิตสถาพรครบรอบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้บูรณะและปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นงานใหญ่ให้แล้วเสร็จทันเวลาได้ฉลองวัดพร้อมกับสมโภชพระนคร ยิ่งใหญ่ครึกครื้นเช่นเดียวกับที่มีการฉลองสมโภชพระนครเมื่อ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา ในโอกาสนี้จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลหลายประการ มีการแสดงพระธรรมเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ โดยมีรายละเอียดบางประการพิสดารต่างไปจากพระราชพงศาวดารอันพิมพ์เผยแพร่ในภายหลังดังกล่าวมาแล้วในขั้นต้น

คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี ได้พิจารณาแล้วเห็นว่า หนังสือเทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ โดยย่อ และความเจริญรุ่งเรืองในรัชกาลที่ ๕ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๑ ซึ่งมีพิธีรัชมังคลาภิเษกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงดำรงสิริราชสมบัติมาถึง ๔๐ ปี ยืนนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นหนังสือเรียนตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ แม้จะได้มีการพิมพ์เพิ่มเติมอีกหลายครั้ง แต่ปัจจุบันหาอ่านศึกษาได้ยากแล้วจึงเห็นสมควรที่จะอนุรักษ์หนังสือเก่าที่ทรงคุณค่าเล่มนี้ให้นักศึกษาค้นคว้าได้โดยสะดวก

จึงหวังว่าการอนุรักษ์และเผยแพร่หนังสือเทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ เล่มนี้จะเป็นประโยชน์สมเจตนารมณ์สืบไป

บาญชีเรื่อง

เรื่อง หน้า

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ๗

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ๒๗

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๙๐

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๓๔

พระรัฐประศาสนนัย ปัจฉิมภาค ๒๒๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สวรรค์คต ๒๖๖

แจ้งความกรมราชบัณฑิต

พระราชประวัติ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทั้ง ๔ รัชกาล ที่พิมพ์ขึ้นครั้งนี้ กรมราชบัณฑิตได้ใช้หนังสือเทศนา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดชทรงพิมพ์แจกเมื่อครั้งเลื่อนกรม ในปีรกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เป็นต้นฉบับ เมื่อได้โอกาสพิมพ์เทศนาพระราชประวัติขึ้นเช่นนี้แล้ว ก็เห็นว่ายังมีเทศนาที่ดีๆที่ควรจะพิมพ์บรรจบเข้าเป็นเรื่องเดียวกันได้อีก จึงได้คัดพระรัฐประศาสนนัยปัจฉิมภาค เทศนาพิเศษของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งถวายในการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกในศก ๑๒๗ กล่าวด้วยพงษาวดารตอนกรุงเทพฯ โดยสังเขปมาลงไว้ด้วย

ณ วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖

พระจรัสชวนะพันธ์

เจ้ากรมกรมราชบัณฑิต

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ และอปจายนจริยา พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ ปิยพรหมจรรย์ ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธิคณนายก พุทธสาสนดิลกปวรัยยะ บรรพชิตสรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปรีชา ปัญญาอรรคอนาคาริยรัตโนดม พุทธวราคม โหรกลากุสโลภาส ปรมินทรมหาราชหิโตปัธยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิธยาศรัย พุทธาทิศรีรัตนไตรยคุณารักษ์ อุกฤษฐศักดิสกลสงฆ์ ปาโมกษประธานาธิบดินทร มหาสมณคณินทรวโรดมบรมบพิตร เสด็จสถิตวัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหลวง

ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในกาลซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จเถลิงถวัลย

ราชสมบัติปราบดาภิเศกดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้มาได้ถวายเทศนา เมื่อ ณ วันพุฒ เดือนเจ็ดแรมสิบสามค่ำปีมเมีย จัตวาศก ศักราช ๑๒๔๔ มีสำเนาเทศนาต่อไปนี้

นมัต์ถุ สุคตัส์ส

เย วุฑ์ฒิ์ อปจา ยัน์ติ นรา ธัม์มัส์ส โกวิทา
ทิฏ์เฐ ธัม์เม จ ปาสัสา สัม์ปราโย จ สุคติ
ยัม์หา ธัม์มั วิชาเนย์ย สัม์มา สัม์พุท์ธเทสิตั
สัก์กัจ์จัน์ตั นมัส์ เสย์ย อัค์คิหุต์ตัว พ์राห์มโณติ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในอปจาย-นกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลบุญนฤธี ทักขิณานุปปทานกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระปฐมบรมมหาราชาธิราช ซึ่งมีพระเดชพระคุณเป็นอเนกนัย วิจิตรพ้นที่จะพรรณนานั้น สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริห์ว่า จำเดิมแต่วันพฤหัศบดี เดือนแปดขึ้นสี่ค่ำศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศก ชี

พ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเศกนั้นมาบรรจบครบรอบร้อยปี ณ วันอังคารเดือนเจ็ด แรมสิบสองค่ำ ศักราช ๑๒๔๔ ปีมเมียจัตวาศกนี้ เป็นอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษ ควรจะฉลองพระเดชพระคุณเป็นการใหญ่ มีมหรศพคล้ายกับการสมโภชพระนคร และฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ลดแต่ลครรอบพระนคร และลครเรือ แต่หน้าป้อมพระสุเมรุถึงหน้าป้อมจักรเพ็ชรเสียเหลือนั้นคงมีตั้งแต่วันอังคารเดือนเจ็ดแรมสิบสองค่ำไปจนถึงวันเสาร์เดือนแปดขึ้นสองค่ำห้าวันห้าคืน เป็นการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์ เป็นที่ยินดีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และพระบรมราชวงษานุวงษ์ทั้งปวงฉะนี้ ครั้นถึงสมัยเป็นที่กำหนด ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์ โดยกระบวนแห่แต่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ มาประดิษฐานพระที่นั่งอนันตสมาคม เชิญขึ้นประดิษฐาน ณ พระบุศบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ มีพระสงฆ์สดัปกรณ์ตามควรแก่อารัมภสมัย ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอังคารเดือนเจ็ด แรมสิบสองค่ำ เวลาเช้า พระราชาคณะถานานุกรม ๘๕ รูป รับพระราชทานฉันสดัปกรณ์ เวลาบ่ายสวดมนต์ทั้ง ๘๕ รูป เจ้าพนักงาน

ทหารบกทหารเรือได้ยิงปืนสลุด ๓ เวลา เวลาเช้า ๓๔ นัด เวลาเที่ยง ๓๓ นัด เวลาบ่าย ๓๔ นัด รวม ๓ เวลา ๑๐๑ นัด ครั้น ณ วันพุฒเดือนเจ็ด แรมสิบสามค่ำ เช้า พระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน ๗๔ รูป รับพระราชทานฉันแล้วสดับปกรณ์ เวลาบ่ายสวดมนต์ พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ถวายพระธรรมเทศนา เป็นส่วนพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เครื่องกัณฑ์กระจาดเจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดีเป็นส่วนทักขิณานุปปทานธรรมิกพลีบรรณาการ ทรงพระราชอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ สมเด็จพระบรมไปยกาธิราชสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น โดยบัณฑิตธรรมจริยากัลยาณปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระปฐมบรมราชวงษ์พระองค์นั้น ทรงพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัตรว่า พระบาทสมเด็จบรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิ ราชาธิบดินทรธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงษ์ องค์ปรมาธิเบศร ตรีภูวเนตรวรนารถนายกดิลกรัตนราชชาติอาชาวศรัยสมุทัยดโรมนต์

สกลจักรวาฬาธิเบนทร สุริเยนทราธิบดินทร หริหรินทราธาดาธิบดีศรีวิบุลยคุณอัคนิฐ ฤทธิราเมศวรมหันต์บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร ภูมินทรปรมาธิเบศร โลกเชฐวิสุทธิ รัตนมกุฎประเทศคตามหาพุทธางกูรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุทธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ซึ่งมีพระนามเนื่องต้องกันกับพระเจ้าแผ่นดินกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณ นับเป็นที่ ๔ และถ้าจะนับพระนามพระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทรเป็นต้น ก็นับพระนามนี้เป็นที่๑ ภายหลังปรากฏพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนารถ นเรศวรราชวิวัฒวงษ์ ปฐมพงษาธิราชรามาธิบดินทร สยามพิชิตินทรวโรดม บรมนารถบพิตร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินปฐมในพระบรมราชวงษ์อันนี้ แต่เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยากรุงเก่ายังดำรงเป็นปกติอยู่นั้น พระองค์ได้เสด็จมายังโลกนี้ อุบัติในมหามาตยคฤหบดี ตระกูลอันมั่งคั่งพร้อมมูลด้วยไอสูริยสมบัติ และวงษ์ญาติ เป็นตระกูลสูงศักดิ์สืบมาหลายชั่วบรรพบุรุษ ถ้าจะกล่าวโดยมัธยมประเทศก็ควรจะนับว่าเป็นตระกูลมหาศาล เพราะเป็นตระกูลใหญ่

มีนิวาศนฐานตั้งมั่นมานาน ในภายในกำแพงพระมหานคร ตำบลเหนือป้อมเพ็ชร กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยา พระองค์เป็นโอรสที่ ๔ ของสมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิบดี และสมเด็จบรมมหาไปยิกา ซึ่งเป็นเจ้าของสร้างวัดสุวรรณดาราราม พระองค์ประสูตร ณ วันพุฒ เดือนสี่แรมห้าค่ำปีมโรงอัฐศก พระพุทธสาสนายุกาล ๒๒๗๙ พรรษา จุลศักราช ๑๐๙๘ เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ซึ่งมีพระนามตามสามัญ เมื่อเสด็จสวรรคคตแล้วว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๒ ในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยา เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นแล้ว ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิต ครั้นปีฉลูนพศกศักราช ๑๑๑๙ พระชนมายุครบ ๒๑ ปี เสด็จออกทรงพระผนวช เป็นภิกษุ ณ วัดมหาทลาย ทรงบำเพ็ญพรตพรหมจรรย์พรรษาหนึ่ง เสด็จลาผนวชแล้วกลับเข้าทำราชการ เป็นมหาดเล็กหลวง เพราะในเวลานั้นเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ และโปรดให้เป็นพระพี่เลี้ยงพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ด้วย ครั้นเมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๒๕ พรรษา ได้รับตำแหน่งยศเป็นหลวงยกรบัตรเมืองราชบุรี ในแผ่นดินสมเด็จพระบรม

ราชาธิราชที่ซึ่งปรากฏพระนามว่า พระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยามรินทร์พระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๔ กรุงเก่า เสด็จออกไปตั้งพระวงษ์นิวาศนฐานอยู่ที่บ้านอัมพวา แขวงเมืองราชบุรี ต่อกันกับแขวงเมืองสมุทสงคราม ครั้น ณ วันอังคารเดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนนพศก ศักราช ๑๑๒๙ กรุงทวาราวดี ศรีอยุทธยาเสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว เจ้าตากสินบำรุงแผ่นดินขึ้นใหม่ ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน กรุงธนบุรี ครั้งนั้น พระองค์มีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา ได้เข้าทำราชการในพระเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีรับตำแหน่ง ยศเป็นพระราชวรินทร์เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ในปี ชวดสัมฤทธิศกศักราช ๑๑๓๐ พระองค์ได้ตั้งนิวาศนฐาน อยู่ในวัดบางว้าใหญ่ คือวัดระฆังโฆสิตารามใกล้ พระราชวัง ในปีขาลสัมฤทธิศกนั้น พระองค์ได้เป็น แม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ขึ้นไปปราบปรามเมืองนครราชสีมา ซึ่งตั้งเป็นเอกราชอยู่ ในขณะเมื่อเสียกรุงแล้วนั้น ให้สงบ ราบคาบดีมีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งยศ เป็น พระยาอภัยรณฤทธิจางวางพระตำรวจซ้าย ครั้นพระ ชนมายุ ๓๔ ปีขาลโทศก ศักราช ๑๑๓๒ พระองค์ได้จัด นายทัพนายกอง ให้เร่งติดตามช้างเผือกพัง ที่พระฝาง ซึ่งตั้งเป็นเอกราช พาไปเมืองสวางคบุรีนั้น มาถวายมี ความชอบ ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นเจ้าพระยายมราช

เสนาธิบดี กรมพระนครบาลในปีขาลโทศก ศักราช๑๑๓๒ ครั้งนั้นพระเจ้าแผ่นดินดำรัสเริ่มการจะยกไปปราบปรามกัมพุชประเทศ ขณะนั้นเจ้าพระยาจักรีแขก ซึ่งเป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็กครั้งกรุงเก่าถึงแก่อสัญกรรมลง จึงโปรดให้ตั้งเจ้าพระยายมราชเป็นเจ้าพระยาจักรี อรรคมหาเสนากรมมหาดไทย พระองค์ได้รับอิศริยยศตำแหน่งนี้ ในปีเถาะ ตรีศก ศักราช ๑๑๓๓ พระชนมายุ ๓๕ ปี ครั้น ณ ปีมแม สัปตศก ศักราช ๑๑๓๗ พระเจ้าอังวะให้อแซวุ่นกี้เสนาบดีเป็นแม่ทัพยกมาล้อมเมืองพระพิศณุโลก เจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีหพิศณวาธิราช อยู่รับข้าศึกในเมืองพระพิศณุโลก ได้รบกันหลายครั้งยังไม่ถึงแพ้ชนะแก่กัน อแซวุ่นกี้ขอดูตัวแม่ทัพไทย ครั้นได้เห็นรูปศิริลักษณเจ้าพระยาจักรี อแซวุ่นกี้จึงทำนายว่า ท่านอุส่าห์รักษาตัวไว้ให้จงดีเถิด ท่านจะได้เป็นกษัตริย์ใหญ่ในสยามประเทศ ทำนายดังนี้แล้วจึงให้ขุนนางพม่านำเครื่องม้าทองคำสำรับ ๑ ผ้าสักลาดพับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อมาให้แก่เจ้าพระยาจักรี ครั้นเมื่อพระชนมายุล่วงมาถึง ๔๑ ปีระกานพศกศักราช ๑๑๓๙ พระองค์ได้เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ไปปราบประจามิตรเมืองนคร

จำปาศักดิ์ได้ไชยชำนะมีความชอบ ได้เลื่อนยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิภุกมหิมาทุกนคราระอาเดช นเรศรวรราชสุริยวงษ์องค์อรรคมุลิกากรบวรรัตนปรินายก เอกอุอรรคมหาเสนาธิบดี ครั้น ณ ปีกุนเอกศก ศักราช ๑๑๔๑ พระองค์ได้เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกพยุหโยธาทัพขึ้นไปปราบเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันท์ เจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัตนาคนหุตทานกำลังอำนาจพระบารมีเดชานุภาพของพระองค์มิได้ ก็พาบุตรนัดดาอพยพหนีไป พระองค์ก็ได้เมืองเวียงจันท์โดยสดวก แล้วได้เชิญพระพุทธรัตนปฏิมากรแก้วมรกฎกับพระบางลงมาถวายเจ้ากรุงธนบุรีด้วย พระเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีให้สร้างโรงพระแก้วที่หลังพระอุโบสถวัดแจ้งในพระราชวังเชิญพระปฏิมากรทั้งสองพระองค์ประดิษฐานไว้ในโรงนั้น ครั้นปีชวดโทศก ศักราช ๑๑๔๒ พระชนมายุ ๔๔ พรรษา พระองค์ยกโยธาพลากรออกไปปราบ ประเทศกัมพุชาแผ่นดินเมืองเขมรซึ่งเป็นจลาจล ครั้นเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีเสียพระสติประพฤติวิปริตต่าง ๆ ทำให้สมณพราหมณาจารย์ และขุนนางข้าราชการ ราษฎรได้ความเดือดร้อนด้วยราชทัณฑ์อันมิควรต่าง ๆ จนราษฎรละทิ้งเย่าเรือน ภูมิลำเนาหนีเข้าป่าไปเป็นหลายตำบล แผ่นดินเกิดเข็ญเป็นทรยุค จนขุนนาง หัวเมืองยก

ไพร่พลเข้าล้อมกรุงธนบุรีไว้ จับพระเจ้าแผ่นดินให้ออกเสียนอกอำนาจ แล้วมีหนังสือบอกออกไปเชิญเสด็จพระองค์เข้ามา ให้ชำระเสี้ยนศัตรูในกรุงธนบุรีได้ราบคาบเป็นปรกติ แล้วมุขมนตรีปฤกษา พร้อมกันกราบทูลวิงวอนอัญเชิญพระองค์ให้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า เวลานี้แผ่นดินเกิดทรยุคจลาจลถ้าจะไม่ทรงรับบำรุงแผ่นดิน พระพุทธสาสนาก็จะเสื่อมทรุดเศร้าหมอง ทั้งสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรทั้งปวงก็จะได้ความเดือดร้อนคับแค้นยุคเข็ญด้วยไม่มีที่พึ่ง จึงได้ทรงรับการที่จะบำรุงแผ่นดินต่อไป ชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเศกโดยสังเขป

ณ วันพฤหัศบดีเดือนแปด ขึ้นสี่ค่ำปีขาลจัตวาศก ศักราช ๑๑๔๔ พระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา พระองค์ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ฝั่งฟากตวันออกของกรุงธนบุรีเป็นที่ไชยภูมิมงคลอันประเสริฐ สมควรจะตั้งเป็นพระมหานครใหญ่ได้ จึงให้สฐาปนาพระราชวังตรงฝั่งปลายแหลมในคุ้งแม่น้ำนี้ ตั้งพระราชพิธีฝังหลักพระนคร

ณ วันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบค่ำปีขาลจัตวาศก

ศักราช ๑๑๔๔ ก่อกำแพงป้อมประตูเชิงเทินหอรบ และขุดคูเขตรคันพระนครเสร็จแล้วจึงสฐาปนาสร้างพระอุโบสถในพระราชวังนี้มีแถวระเบียงรอบพระอาราม ประดับด้วยเครื่องแต่งต่าง ๆ งามวิจิตรยิ่งนัก

ครั้น ณ วันจันทรเดือนสี่แรมสิบสี่ค่ำปีมโรงฉศก ศักราช ๑๑๔๖ จึงได้เชิญพระพุทธรัตนปฏิมากรออกจากหอพระแก้วในพระราชวังเก่า แห่ข้ามมายังพระราชวังนี้ อัญเชิญประดิษฐานในพระอุโบสถพระอารามใหม่ พระราชทานนามพระอารามว่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สำหรับเป็นที่ประชุมข้าทูลลอองธุลีพระบาท ถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา เป็นมงคลการพระราชพิธีปีละสองครั้ง

ครั้น ณ วันค่ำปีมเสงสัปตศกศักราช ๑๑๔๗ พระชนมายุได้ ๕๐ พรรษา มุขมนตรีชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีราชาภิเศก เฉลิมพระราชมณเฑียรอีกครั้งหนึ่ง ทั้งมีการฉลองพระอารามสมโภชพระนครถ้วนกำหนด ๓ วัน จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ ให้ต้องกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า กรุงเทพพระมหานครบวรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานี บุรีรมย์อุดมนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตาร

สถิต สักรทัตติยวิศณุกรรมประสิทธิ พระองค์โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชรับอุปราชาภิเศก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร เป็นกรมพระราชวังหลัง และทรงยกย่องพระประยุรวงษานุวงษ์ให้ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม และพระองค์เจ้าตั้งดำรงวงษ์ขัตติยราชตระกูลเป็นปฐมเค้ามูล สืบสันตติวงษ์มาจนกาลทุกวันนี้ และทรงทนุบำรุงชุบเลี้ยงตั้งตำแหน่งยศเสนาบดี และข้าทูลลอองธุลีพระบาทราชเสวภากร ผู้ใหญ่ผู้น้อยครบทุกหมู่ ทุกกรม ทุกกระทรวง ฝ่ายตำแหน่งสมณศักดิ์ ก็ทรงยกย่องสฐาปนา สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย คณะเหนือใต้ ฝ่ายคามวาสี อรัญญวาสีให้ช่วยบำรุงรักษาพระพุทธจักรทุกตำแหน่งครบบริบูรณ์ และทรงสร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาท ครั้นต้องอสนีบาตเพลิงไหม้ ทรงสฐาปนาขึ้นใหม่เปลี่ยนนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และประดิษฐานพระมหามณเฑียร และพระที่นั่งน้อยใหญ่ ทั้งพระคลังหลวงและหอเครื่องสรรพยุทธอาวุธภัณฑ์ และเครื่องสูงเครื่องกระบวน แห่ และเครื่องเบญจราชกักกุธภัณฑ์สรรพราชูประโภค พระเครื่องต้นต่างๆ ต้องตามขัตติยราชประเพณี ครบถ้วน ทุก

สิ่งสิ้น และได้ทรงหล่อปืนใหญ่ขึ้นไว้สำหรับพระนคร ชื่อ นารายณ์สังหาร คู่กับปืนพระยาตานีที่ได้เชลย มาแต่เมืองตานี ๑ ปืนมารประไลย ๑ ไวอรรณพ ๑ พิรุณแสนห่า ๑ พลิกพสุธาหงาย ๑ อิศวรปราบจักรวาฬ ๑ พระกาลผลาญโลก ๑ ยังปืนน้อย ๆ ก็เป็นอันมาก พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนิน กรีธาทัพหลวงไปปราบปรามพม่าข้าศึกอันยกเข้ามาติดขอบขัณฑสีมา เป็นสงครามใหญ่ที่ตำบลลาดหญ้า แขวงเมืองกาญจนบุรีครั้ง ๑ ที่ตำบลแม่กษัตริย์แขวงเมืองกาญจนบุรีครั้ง ๑ ตำบลปากน้ำพิงแขวงเมืองพระพิศณุโลกครั้ง ๑ ที่เมืองทวาย ๒ ครั้ง ที่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินเป็นแต่โปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จไปบ้าง ให้เสนาบดีถืออาญาสิทธิ์ไปปราบปรามหลายครั้ง ได้ปราบอริราชประจามิตรทุกทิศทุกทาง ให้สงบเรียบรายพ่ายแพ้แก่พระบารมีแผ่พระราชอาณาจักรฝ่ายเหนือตลอดถึงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์ ฝ่ายตวันออกสิ้นเขตรเมืองเขมร จนกระทั่งถึงเขตรแดนญวน ฝ่ายตวันตกต่อกับเมืองมอญ ฝ่ายเขตรใต้สิ้นเขตรแดนเมืองไทร ซึ่งเป็นมลายูประเทศ ทรงทนุบำรุงขอบเขตรขัณฑเสมาอาณาจักรให้สมบูรณ์ทั้งพระสาสนาก็รุ่งเรืองชัชวาล พระองค์ได้ช้างพังเผือกเอก ขนานนามว่าพระเทพกุญชร

๑ และพังเผือกตรี ขนานนามว่าพระอินทรอัยรา ๑ เป็นมงคลราชพาหนะเฉลิมพระเกียรติยศศรีพระนคร อนึ่ง ทรงพระราชอุสาหให้เสวกามาตย์ซึ่งมีสติปัญญาชำระสอบสวนเรียบเรียง พระราชกฤษฎีกากฎหมายธรรมเนียมยุติธรรม ซึ่งโบราณกษัตริย์บัญญัติแต่งตั้งไว้นั้น ให้ถูกถ้วนตามแบบบทหมวดมาตราบริบูรณ์แล้วให้สร้างขึ้นไว้สามฉบับประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้ว ทั้งสามฉบับสำหรับลูกขุนตระลาการ ตัดสินคดีของราษฎร ฝ่ายพระพุทธจักรเล่า ก็ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ประชุมพระสงฆ์ราชาคณะและเปรียญอันทรงพระปริยัติธรรม ๒๑๘ รูป กับคฤหัสถ์ราชบัณฑิตยาจารย์ ๓๒ นาย ทำสังคายนาสอบพระไตรปิฎก ที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ทรงพระอุสาหเสด็จพระราชดำเนิน ด้วยกระบวนพยุหยาตราไปประทับที่ประชุมทำสังคายนาทุกวัน ห้าเดือนเสร็จการสังคายนาแล้ว โปรดให้สร้างพระคัมภีร์พระปริยัติธรรมครบพระไตรปิฎก ประดิษฐานไว้ ณ หอมณเฑียรธรรม และสร้างแจกจ่ายไปตามพระอารามหลวง สำหรับภิกษุสามเณรเล่าเรียนสืบอายุพระพุทธสาสนา อนึ่ง ทรงพระราชศรัทธาสฐาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามคือ วัดพระเชตุพน วัดราชบูรณ วัดสระเกษ วัดสมอราย

วัดระฆัง วัดโมฬีโลก วัดอะรุณ วัดสุวรรณาราม วัดราชสิทธาราม วัดยานนาวา วัดคูหาสวรรค์ วัดกุฎิยาราม วัดสุวรรณดาราราม รวม ๑๓ พระอาราม และเริ่มสร้างวัดสุทัศนเทพวรารามยังหาสำเร็จไม่ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถวายนิตยภัตรไตรปีแก่พระสงฆ์ราชาคณะเปรียญถานานุกรมตามสมควรแก่สมณศักดิ์ และถวายนิตยภัตรค่าจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์อนุจรทุกพระอารามหลวง พระองค์เป็นสาสนูปถัมภกบำรุงพระพุทธสาสนาให้เจริญรุ่งเรืองถาวร พระองค์เป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษรัตนอันพิเศษ ตั้งพระราชหฤทัยเพื่อจะทำนุบำรุงพระพุทธสาสนา และบำรุงอาณาประชาราษฎรทั้งปวงให้ได้ศุขานุศุข พระราชอุสาหวิริยภาพสู้ทรมาน พระองค์ทรงดำริห์ราชการสงครามปราบปรามประจามิตรฝ่าทนอาวุธข้าศึกตั้งแต่พระชนมายุ ๓๒ พรรษา ยังเป็นมัชฌิมวัยจนพระชนม์พรรษา ๔๗ ล่วงเข้าปัจฉิมวัย จึงได้ปราบดาภิเศกเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ตั้งพระราชหฤทัยบำรุงพระพุทธสาสนา บำเพ็ญพระราชกุศลสรรพหิตจริยา และบำรุงไพร่ฟ้าประชากรให้ถาวรเกษมศุขทุกตำบล พระองค์ก็มีพระราชโอรสพระราชธิดา ด้วยสมเด็จพระอรรคมเหษีเดิม อันทรงพระนามปรากฏภายหลังว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ถึงสิบพระ

องค์ แต่ที่ดำรงพระชนม์อยู่จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ นั้นสี่พระองค์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอองค์ใหญ่ โปรดให้เป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ภายหลังได้เสด็จดำรงราชอิศริยยศ เป็นกรมพระราชวัง บวรสถานมงคล ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมชนก นารถใกล้จะเสด็จสวรรคคต ได้ทรงมอบศิริราชสมบัติ แด่สมเด็จพระบรมราชโอรสให้เถลิงถวัลยาธิปัติ สืบ บรมราชสันตติวงษ์ทรงพระนามปรากฏในภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระราชบุตร พระราชบุตรี ซึ่งเกิดด้วยพระสนมนอกนั้นอีกสามสิบสาม พระองค์ก็ได้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม และพระองค์เจ้าช่วยราชการแผ่นดินสืบมาภายหลัง เป็นช้านาน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จดำรงพิภพมณฑลสยามรัฐอยู่ยี่สิบแปดพรรษา ประมวญพระชนมายุเจ็ดสิบสองพรรษาเศษหกเดือน บริบูรณ์ ก็เสด็จสวรรคคต ณ วันพฤหัสบดี เดือนเก้าแรม สิบสามค่ำ ปีมเสงเอกศก พระพุทธสาสนกาล ๒๓๕๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี มีพระราชประวัติพระราชพงษาดาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้

ก็และพระราชกุศลทักขิณานุปทานมัย ซึ่งสมเด็จ

พระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระปฐมบรมมหาราชาธิราชเจ้านี้ เสร็จโดยทรงคำนับนบนอบคารวนิปัจการนับเป็นอปจายนจริยพิเศษแผนกหนึ่ง เมื่อกล่าวโดยอุกฤษฐ์เนื่องด้วยโลกุตรคุณ ก็ตกต้องในพุทธภาสิตอัษฎกฉันท์ว่า ยัม์หา ธัม์มำ วิชาเนย์ย สัม์มา สัม์พุท์ธเทสิตำ บุคคลพึงรู้วิเศษแจ้งชัดซึ่งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาไว้ แต่ท่านผู้ใดเป็นผู้แสดงให้ฟัง สัก์กัจ์จัน์ตำ นมัส์เสย์ย อัค์คิหุต์ตำว พ์รำห์มโณ บุคคลผู้ตรัสรู้ธรรมนั้น พึงนมัสการท่านผู้แสดงนั้นโดยเคารพ ประหนึ่งพราหมณ์นมัสการเพลิงที่คนบูชานั้นเทอญ

บริยายนี้เปนอย่างอุกฤษฐ์ เมื่อจะกล่าวตามคุณธรรมเพียงเจริญชาติ เจริญวัย เจริญคุณ ต่ำกว่าโลกุตรคุณลงมา อปจายนกิริยานั้นเป็นกุศลธรรมทางสุคติภพสมบัติ ตามพุทธภาสิตคาถาเนื่องด้วยติค์คิรพรหมจรรย์ว่า เยวุท์ฒำ อปจายัน์ตินรา ธัม์มัส์ส โกวิทา นรชนทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ฉลาดในธรรม ย่อมคำนับนบนอบซึ่งท่านผู้เจริญ ทิฏ์เฐ ธัม์เม จ ปาสำสา นรชนทั้งหลายนั้น เป็นคนวิเศษ ซึ่งบัณฑิตยชาติจะพึงสรรเสริญ

ในปัจจุบัน ภพเห็นประจักษ์นี้ด้วย สัม์ปราโย จ สุค์คติ ภพเบื้องหน้าของนรชนเหล่านั้นเป็นสุคติด้วย

โดยอธิบายว่าชนทั้งหลายนั้น ได้ความสรรเสริญในภพปัจจุบัน ครั้นทำลายขันธ์ก็มีสุคติภพ เป็นที่ไป ณ เบื้องหน้า อปจายนกิริยา เป็นความประพฤติชอบ นำสาธุชนผู้บำเพ็ญให้ประสบความศุขศิริสวัสดิ์ ทั้งปัจจุบัน และเบื้องหน้าด้วยประการฉะนี้

ก็และวุฒท่านผู้เจริญนั้น แจกโดยวิภาคเป็นสามคือ ชาติวุฑ์โฒ ผู้เจริญโดยชาติหนึ่ง วยวุฑ์โฒ ผู้เจริญโดยวัยอายุกาลหนึ่ง คุณวุฑ์โฒ ผู้เจริญโดยคุณความดีหนึ่งฉะนี้

ในวุฒบุคคลสามนั้น มนุษย์นรชนผู้ใดสูงโดยชาติที่มหาชนนับถือว่าเป็นใหญ่ ว่าประเสริฐ ในประเทศนั้น ๆ ตามกาลนั้น ๆ มีกษัตริย์มหาศาล และราชกุลิกมนุษย์เป็นต้น มนุษย์นรชนนั้นชื่อว่า ชาติวุฑ์โฒ ผู้เจริญโดยชาติ มนุษย์ชนใดมีวัยอายุกาลมาก มนุษยชนนั้นชื่อว่า วย วุฑ์โฒ ผู้เจริญวัยผู้ใหญ่โดยอายุกาล มนุษยชนใด มีคุณความดีในสันดานมากมนุษยชนนั้นชื่อว่า คุณวุฑ์โฒ ผู้เจริญโดยคุณ ผู้ใหญ่โดยความดี ท่านผู้เจริญใดพร้อม

ด้วยองค์สมบัติทั้งสามคือ ชาติ, วัย คุณ ท่านผู้เจริญนั้น ควรนับนบนอบโดยวิเศษแห่งสรรพชนนิกร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระปฐมบรมมหาราชาธิราชเจ้านั้น พร้อมองค์ทั้งสามประการควรแก่ความคารวนิปัจการ สรรพสักการกิจของพระบรมราชวงษานุวงษ์และข้าราชการ และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วพระราชอาณาเขตรรัชสีมามณฑล มีพระเดชพระคุณเป็นอเนกัปประการ พ้นที่จะพรรณนาทั้งบุญญาธิการบารมีธรรมก็เป็นอนันตอโนปไมยด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศลจีวรบิณฑบาต ไทยธรรม ๗๔ ภาคทรงบริจาคในพระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริขาร กับทั้งธรรมเทศนากัณฑบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผล เป็นปัติทานถวาย แด่สมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพพาลัยอมรพิมาน หรือในสถานคติอุปบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่ง แล้วจงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนา เพื่อเจริญกุศลราษี และศุขศิริสวัสดิ์ ซึ่งจะ

ได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ จงทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญฤธี ทักขิณานุปทานมัยในอภิลักขิตสมัยพิเศษนี้ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญโดยกำลังพระราชศรัทธาพร้อมด้วยฉันทวิริยจิตตวิมังสา และพระวิจารณญาณปัญญาบารมี พระสติสัมปชัญญ พระอัปมาทธรรม อันแรงกล้าสมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทาอันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรโณบาย สกัดกั้นสรรพศัตรูหมู่ประจามิตร และภยูปัทวันตรายจงนิราศบำราศไกล อย่าได้มาพ้องพานในพระบาทยุคล ขอให้สรรพนฤมล พระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคลพระชนมศุขศุภอัตถอิฐวิบูลยผล จงประสิทธิสมบูรณ์ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดังพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวं ก็มี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย และสุจริตจริยา หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหลวง ถวายพระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมไอยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ในการซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่ ๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบดาภิเศกดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนเจ็ด แรมสิบสี่ค่ำ ปีมเมียจัตวาศกศักราช๑๒๔๔มีสำเนาเทศนาต่อไปนี้

นมัต์ถุ สุคตัส์ส
ธัม์มัญ์จเร สุจริตำ น ตำ ทุจ์จริตัญ์จเร
ธัม์มจารี สุขำ เสติ อัส์มิ โลเก ปรัม์หิจ

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้นได้เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ดำรงราชประเพณีต่อมา ในรัชกาลที่ครบ ๒ มีพระราชจรรยารัษฐานุปาลโนบายปฏิบัติ พระราชกรณียกิจพระราชกุศลล้วนคล้ายคลึงตามพระราชธรรมจริยาวิถี ทรงทำนุบำรุงชุบเลี้ยงพระบรมราชวงษานุวงษ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้ดำรงยศบรรดาศักดิ์สืบตระกูลเนื่องกันมา และทรงปราบปรามศัตรูป้องกันพระนคร และทรงทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นศุขทั่วหน้า เป็นที่ยินดีของพระบรมราชวงษานุวงษ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย อาณาประชาราษฎรทั้งปวงพระองค์นั้น

และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ได้เสด็จมายังโลกนี้อุปบัติในพระครรโภทรพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ซึ่งปรากฏพระนาม ณ กาลบัดนี้ว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ อันมีศิริลักษณวิลาศ ญาติสมบัติบริบูรณ์ตระกูลมหาเศรษฐี ไม่มีตระกูลอื่นจะเสมอ ณ อัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ณ แขวงเมืองสมุทสงคราม

ครั้น ณ วันพุฒ เดือนสี่ ขึ้นเจ็ดค่ำ ปีกุนนพศกจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี ก็เสด็จจากพระครรภาศรัย เป็นพระราชประสูติกาลมงคลสมัย ณ แขวงเมืองสมุทสงคราม อัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ซึ่งเป็นมูลราชนิเวศนมหาสถานนั้น พระองค์เป็นพระบรมราโชรสที่ ๔ ในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งกาลครั้งนั้นทรงดำรงพระยศตำแหน่งหลวงยกรบัตรเมืองราชบุรี และพระองค์เป็นที่ ๔ ในพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงพระองค์นั้น ก็และก่อนแต่กาลที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จจากพระครรภาศรัย พระบรมราชชนนีนั้น เมื่อ ณ เดือนเจ็ด ปีระกาสัปตศกศักราช ๑๑๒๗ ภุกามดัสกรยกโยธาทัพมาย่ำยีสยามประเทศ ครั้น ณ วันอังคาร เดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนนพศก ศักราช ๑๑๒๙ ปี กรุงเทพมหานครโบราณราชธานีก็เสียแก่พม่าประจามิตร ชนนิกรเกิดอกุศลจิตรควบคุมกัน ประพฤติอัญญมัญญวิเหสา ก็ในลำดับนั้นสยามประเทศถึงซึ่งแบ่งเป็น ๖ ส่วน เพราะสยามประเทศเป็นจลาจลฉะนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ และกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์จึงได้ควบคุมประชุมชนตามสมควร เร้นส้อนอยู่ ณ สถานที่ควรจะพ้นภัยได้ เพราะฉะนั้น จึงมี

คำเก่าแก่สืบมาว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ได้พาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ตั้งแต่เสด็จอยู่ ณ พระครรภาศรัย ไป ณ สถานสุมทุมพฤกษชาติอันรกชัฏ ล้อนเร้นอยู่พ้นภัยพิบัติดัสกรภุกามได้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จจากพระครรภาศรัย พระราชประสูติสมัยมงคลกาล เป็นระหว่างสยามมณฑล แบ่งเป็น ๖ ส่วน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระชนม์พรรษาได้ ๒ พรรษา นับโดยวัสสคณนานามปี คือปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๓๐ พระยาวชิรปราการ ซึ่งต่อรบพม่าข้าศึกมีไชยแล้ว ได้ยกมาตั้งพระนครกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึงได้เสด็จมาปฏิบัติราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงรับตำแหน่งที่ราชถานันดร เป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา แล้วได้ทรงรับเลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นลำดับโดยความชอบ จนถึงเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จมาประทับพระราชวังเดิม ณ กาลครั้งนั้นเรียกกันว่า บ้านหลวง ซึ่งตั้งอยู่ริมอู่กำปั่นใต้วัดรฆังโฆสิตาราม เรียกตามนามเดิมว่า วัดบางว้าใหญ่ ที่เป็นวังพระเจ้าบวรวงษ์เธอ กรมหมื่นอนันตการฤทธิในรัชกาลนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จ

มาปฏิบัติราชการนั้น กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ก็ได้พาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จประทับ ณ พระราชวังเดิมนั้น

ครั้นเมื่อพระชนม์พรรษาได้ ๘ พรรษา ปีมเมียฉศก ศักราช ๑๑๓๖ปี ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี งานสงคราม ณ เมืองเชียงใหม่ แล้วได้โดยเสด็จต่อไป ในงานสงครามภุกามดัสกรบ้านนางแก้วเขาฉะงุ้มแขวง เมืองราชบุรีแล้วโดยเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปรักษาเมือง เชียงใหม่ แล้วโดยเสด็จพระราชดำเนินพยุหพลไกร ลงมา รักษาเมืองพิศณุโลก งานสงครามภุกามอแซวุ่นกี้ แล้วโดย เสด็จงานสงคราม ปราบปรามเมืองนางรองเมืองจำปา ศักดิ์เป็นต้น เสด็จกลับถึงกรุงธนบุรี นับพระชนม์พรรษา โดยปีได้ ๑๑ พรรษา เมื่อพระชนม์พรรษา ๑๒ พรรษา ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกาธิราชในราชการยุทธ ณ กรุงศรีสัตนาคนหุต ครั้งนั้นได้เชิญพระมหานิลมณี รัตนปฏิมากร ซึ่งเป็นศิริสำหรับบารมี ในพระบาทสมเด็จ พระปฐมบรมราชวงษ์ลงมา เมื่อเสด็จกลับถึงนั้น พระชนม์พรรษา ๑๓ พรรษา จึงสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี ได้จัดการพิธีจรดพระกรรบิดกรรไกร ครั้นโสกันต์แล้ว จึงมอบ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย

พระบรมราชโอรสไว้ในสมเด็จพระวันรัตทองอยู่ วัดระฆังโฆสิตาราม อันได้ถวายทำนายพระลักษณนิมิตร เป็นมหัศจรรย์ในวันโสกันต์นั้น จึงทรงชำนิชำนาญลักษณโคลงพากย์ฉันท์กาพย์กลอนถึงซึ่งนับเนื่องในบวรกระวีวงษ์ เมื่อพระชนม์พรรษา ๑๔ ปีชวดโทศกศักราช ๑๑๔๒ ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกกรีธาทัพออกไป ณ กุรุรัฐ ครั้นปีฉลูตรีศกศักราช ๑๑๔๓ ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีก็พิบัติขุ่นเข็ญ มิได้มีความเย็น ร้อนยิ่งกว่ากาลก่อน พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ จึงดำเนินพยุหแสนยากรกลับเข้ามาได้เสวยสวรรยาธิบัติ ดำรงเสวตรฉัตรนพปดล ณ กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาพระบรมราชธานีนี้ ด้วยความยินดีของนิกรชน เชิญขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก ในปีขาลจัตวาศกศักราช ๑๑๔๔ จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นพระบรมราโชรสร่วมพระราชหฤทัย นิพัทธานุยันต์ได้โดยเสด็จจากกัมพุชเขตรขันธ์ มาเสวยสวรรยาธิบัติแต่พระองค์เดียว มิได้มีพระบรมวงษานุวงษ์พระองค์อื่นสเมอเหมือน สถิตในพระยศอรรควรสถาน ตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม มีนิยมพระราชทินนามในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า

กรมหลวงอิศรสุนทร โปรดให้ประทับ ณ พระราชวังเดิมนั้น ตามบรรพราชประเพณี พระบรมกษัตริย์ผลัดพระวงษ์ใหม่ และโปรดให้ว่าราชการอันใกล้ชิดสนิทในพระองค์ต่างๆ อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอแต่ก่อนทุกประการ ด้วยพระชนม์พรรษายังน้อยอยู่ จึงยังมิได้โปรดให้ว่าราชการแผ่นดิน และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เมื่อสถิตในพระยศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรมนั้น พระชนม์พรรษาโดยวัสสคณนานามปี ๑๖ พรรษา

ครั้งนั้นสมเด็จพระวันรัตทองอยู่ต้องราชทัณฑ์ ในพระราชวังทั้งสอง สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ทรงดำรงในพระกตัญญุธรรม จึงได้ทรงผ่อนผันทูลขอโทษมาภายหลังจึงได้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์แล้วเป็นพระยาพจนาภิมณฑ์ ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยพระองค์นั้น เมื่อพระชนม์พรรษา๑๙ พรรษาปีมเสงสัปตศกศักราช ๑๑๔๗ ปี ปีที่ ๔ ในปฐมรัชกาลสมเด็จพระบรมชนกาธิราชโปรดอนุญาตให้ เสด็จไปประทับ ณ ราชวังพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่โปรดพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์ เพราะสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

พระองค์นั้นได้สิ้นพระชนม์ล่วงไป ที่วังนั้นทุกวันนี้ปรากฏนามว่า พระราชวังเดิม ซึ่งเป็นวังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรติพงษ์ ณ ปัตยุบันนี้ เมื่อพระชนม์พรรษา๑๙ พรรษานั้น ได้โดยเสด็จ สมเด็จพระบรมชนกาธิบดีงานสงครามตำบลลาดหญ้าและทางเมืองเหนือ เมื่อพระชนม์พรรษา ๒๐พรรษาได้โดยเสด็จสมรกรรม ณ ตำบลท่าดินแดงสามสพ เมื่อพระชนม์พรรษา ๒๑พรรษา ปีมแม นพศกศักราช ๑๑๔๙ ปี ปีที่ ๖ ในปฐมรัชกาล ได้เสด็จดำเนินพยุหโยธาหาญเป็นยกรบัตร สมเด็จพระบรมชนกาธิบดี ขึ้นไปตีเมืองทวายและราชการครั้งนั้นจวนจะได้เมืองทวายอยู่แล้วพอขัดสนเสบียงลง ก็ดำรัสให้กรีฑาทัพกลับคืนพระนคร เมื่อพระชนม์พรรษานับโดยวัสสคณนานามปี ๒๒ พรรษานับโดยอายุโหราได้ ๒๑ พรรษาสามเดือนเศษ มักกฎะสมพัศรวิวารอาสาฬหมาศศุกรปักษปาฏิบทดิถีศักราช ๑๑๕๐ ปี ปีที่ ๗ ในปฐมรัชกาล พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนารถ จึงโปรดให้ทรงพระผนวชพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณเรศร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ครั้นเวลาเช้าสามโมงพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ก็เสด็จพระราชดำเนิน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลนั้น และพระบรมวงษานุวงษ์ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย ก็สโมสรสันนิบาตโดยอันดับ ส่วนพระภิกษุสงฆ์ราชาคณะก็ประชุมพร้อมในที่สโมสรสันนิบาตนั้นจึงเสนาบดีปฤกษาให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น ทรงพระผนวชก่อน ถึงอ่อนพระชนม์พรรษาก็เป็นลูกหลวงเอก มีบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้งสองพระองค์นั้นอุปสมบทกรรมได้มีในอุโบสถสีมานั้นเป็นปฐม ครั้นเสร็จทรงอุปสมบทแล้ว ก็ประทับอยู่ ณ พระอุโบสถ เวลาบ่ายพระสงฆ์ราชาคณะสวดพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเป็นการสมโภชเสร็จแล้วตั้งขบวนแห่ขึ้นไปประทับ ณ วัดสมอราย ภายหลังจึงได้พระราชทานนามว่าวัดราชาธิวาศวิหาร พระองค์ได้ทรงปฏิบัติตามวินัยบัญญัติสิกขาบท ทรงบำเพ็ญกรรมฐานภาวนาในสำนักพระปัญญาวิสารเถรนาค จนออกพรรษาแล้ว เสด็จลาพระผนวชมารับราชการดังเก่า เมื่อพระชนม์พรรษา ๒๗ พรรษาได้โดยเสด็จสมเด็จพระราชบิดา พระราชดำเนินไปเมืองทวาย โดยพระราชดำริห์จะยุทธนาการเมืองเมาะตมะเป็นต้น ครั้งนั้นเกิดพิบัติหาสำเร็จดังพระราช

ประสงค์ไม่

ครั้นเมื่อปีกุนเบ็ญจศกจุลศักราช ๑๑๖๕ พระชนม์พรรษา ๓๗ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระประชวรพระโรคขัดพระบังคนเบา พระอาการมาก พวกข้าราชการในพระราชวังบวรมีใจกระด้างกล้าแข็งนักคบคิดกับพระโอรสพระองค์ใหญ่ในพระราชวังบวร ให้ก่อการกำเริบคิดประทุษฐร้ายต่อสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง จะขึ้นไปตั้งกองล้อมวงรักษาในพระราชวังบวรก็ตั้งลงมิได้ ข้าราชการฝ่ายพระราชบวรมาขับไล่เสียมิให้ตั้ง การก็เป็นที่หวั่นหวาด แต่เรรวนกันอยู่หลายวัน พระอาการหนักลง เห็นว่าจะสวรรค์คตเป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้าซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่นั้น เสด็จขึ้นไปจัดการ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยายมราช สมเด็จพระบรมไอยกาธิบดีนารถ เสด็จทรงพระเสลี่ยงขึ้นไป เจ้าพระยาทั้งสองยืดคานพระเสลี่ยงสองข้าง ข้าราชการพระราชวังหลวงฝ่ายทหารพลเรือนก็ตามเสด็จขึ้นไปทุกหมู่ทุกกรม จึงมีรับสั่งให้ตั้งกองรักษา รายตลอดแต่ประตูพรหมทวาร ขึ้น

ไปรอบพระราชวังบวร ตามควรแก่ราชการ ในขณะนั้นข้าราชการในพระราชวังบวรก็บังเกิดความสยดสยองครั่นคร้ามยำเยงเกรงพระเดชานุภาพ มิอาจขัดขวาง โต้ทานขับไล่ได้ การที่ตั้งกองป้องกันรักษานั้น ก็เป็นอันสำเร็จโดยพระราชประสงค์ทุกประการ พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข ในพระราชวังบวร โปรดให้พระเจ้าลูกเธออยู่รักษาพระองค์ในพระราชมณเฑียรภายใน แบ่งจัดเป็นโมงเป็นยามทั้งกลางวันกลางคืน ทุกพระองค์ สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า ซึ่งปรากฏพระยศ ณ เวลานั้นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น ได้ทรงบังคับจัดการโดยแข็งแรง ขณะนั้นพระโอรสกรมพระราชวังบวร ที่คิดหมายจะประทุษฐร้ายต่อแผ่นดินเห็นดังนั้น ก็มีใจอาฆาฏคิดจะทำร้ายในพระบาทสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้าเสียหลายครั้ง เดชะพระบารมีก็ผเอิญให้หวาดหวั่นครั่นคร้ามไปมิอาจทำได้ แต่เสด็จประทับแรมอยู่ในพระราชวังบวร ๖ ราตรี ถึง ณ วัน พฤหัศบดี เดือนสิบสอง แรมสี่ค่ำ เวลา ๒ ยาม ๕ บาท กรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จสวรรค์คต ราชการนั้นก็สำเร็จได้โดยสดวกด้วยเดชะพระบารมี ผเอิญให้ราบคาบเรียบร้อย

ไป มิได้เกิดจลาจลขึ้นในขณะนั้น ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ บมิได้ดำรัสให้ชำระในขณะนั้นต้องจัดการรักษาพระองค์โดยกวดขันดังนี้ ชรอยจะทรงพระดำริห์ว่าครั้นชำระขึ้นบัดนี้ ก็จะเป็นที่ขุ่นเคืองพระหฤทัยในสมเด็จพระอนุชาธิราชด้วยทรงพระประชวรหนักอยู่ และเผื่อคดีนั้นจะสงบไปได้บ้าง ต่อสมเด็จพระอนุชาธิราชสวรรค์คตแล้ว คดีนั้นปรากฏชัด จึงดำรัสให้ชำระโดยสมควร เมื่อพระชนม์พรรษา ๓๘ พรรษา ปีชวดฉศกศักราช ๑๑๖๖ ในอาสาธมาศ พระเจ้าเวียดนามให้ทูตนำราชสาส์น เครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในราชสาส์นนั้นว่าสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จสวรรค์คตแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยังแต่พระเจ้าลูกเธอพระเจ้าหลานเธอมีกำลังมากเสมอกันอยู่ การข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย การที่เจ้าเวียดนามจำทูลราชสาส์นมาดังนี้ ก็เห็นว่าเจ้าเวียดนามมีความประสงค์ จะให้พระบาทสมเด็จ

พระพุทธเลิศหล้านภาไลยครอบครองไอสุริยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป ด้วยใจยินดีสวามิภักดิ์ ถ้าจะยกพระองค์อื่นขึ้นแล้ว การก็จะแปรผันบมิได้คงความนับถือ หรือประการใด อันนี้ก็ส่อแสดงพระบารมีบันดาลให้ยินดีถึงประเทศราช ครั้นสาวนมาศทูตทูลลากลับไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย โปรดประทานของออกไปแก่พระเจ้าเวียดนาม บำเหน็จความสวามิภักดิ์ปืนคาบศิลาเครื่องเงินประดับพลอยเพ็ชร์บอกหนึ่ง กำมหยี่หุ้มเปลปักทองขวางผืนหนึ่ง กำมหยี่หุ้มเปลลายทองสองผืน ทองคำเปลว ๕๐๐๐ แผ่น เมื่อพระชนม์พรรษา ๓๙ พรรษา ปีฉลูสัปตศกศักราช ๑๑๖๗ พระเจ้าเวียดนามให้ทูตจำทูลพระราชสาส์น เครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย ในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ราชสาส์นนั้นแสดงความยินดี ที่ทรงพระเมตตาเสมออยู่ แล้วมีคำถวายไชยมงคล และจะใคร่ทราบพระบรมเกษมศุขประวัติ และความผาสุกสวัสดิ์ของพระบรมวงษานุวงษ์ มีของถวายมาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เครื่องม้าทองคำอย่างญวณสำรับ ๑ พระแสงดาบสององค์ แพรสีต่างกัน ๕๐ พับ ครั้นปีขาลอัฐศกจุลศักราช ๑๑๖๘ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร กรม

พระราชวังบวรสถานภิมุขฝ่ายหลังประชวรลง ไม่มีพระบรมราชวงษ์ผู้ใหญ่ที่จะได้ช่วยทำนุบำรุงแผ่นดิน ปราบปรามข้าศึกประจามิตร อันจะบังเกิดขึ้นในทิศานุทิศใดๆ สืบไปภายหน้า สมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ทรงเห็นว่า สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในเวลานั้นเป็นพระบรมราโชรสพระองค์ใหญ่ มีพระชนม์พรรษาได้ ๓๙ พรรษากว่า ทั้งทรงพระวัยวุฒิ ปรีชาฉลาดอาจทราบในราชกิจใหญ่น้อยทั้งปวงควรจะเป็นที่พึ่งที่พำนักประชาชนทั่วพระราชอาณาจักร ทำนุบำรุงแผ่นดินให้มีความศุขเจริญสืบไปภายหน้าได้ ทรงพระราชวิตกอยู่ว่า ครั้นจะทรงสฐาปนาขึ้นแต่โดยพระราชดำริห์นั้นก็ไม่ทรงทราบอัธยาศรัยข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงเป็นการขัดอยู่ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระเจริญแล้ว ไม่ปลงพระหฤทัยในราชการแผ่นดิน มีแต่ทรงฝักใฝ่ในการเล่น ก็ทรงพระพิโรธในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอนั้นเป็นอันมาก จึงพระบรมวงษานุวงษ์ และท่านเสนาบดี มีความเศร้าโศกสลดสยดสยอง เกรงพระเดชานุภาพยิ่งนัก ท่านอรรคมหาเสนาบดีตกลงเห็นพร้อมกันแล้ว จึงได้กราบทูลพระกรุณาว่าแต่นี้สืบไป

เบื้องหน้า ไม่มีพระบรมราชวงษ์ใหญ่พระองค์ใด พระองค์หนึ่ง ซึ่งจะได้ช่วยจัดการทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้เป็นศุขถาวรวัฒนาสืบไป เห็นแต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระปรีชาสามารถอาจทราบในราชกิจทั้งปวง สมควรจะทำนุบำรุงแผ่นดินสืบไปภายหน้าได้ ขอรับพระราชทานให้ทรงสฐาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ให้มีพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งขึ้นโดยสมควร ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมใจกันขอรับพระราชทานฉลองพระเดชพระคุณทำนุบำรุงสืบไป มิให้มีอันตรายสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ อันนี้ก็เป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ ให้ปรากฏพระบารมีว่าพระองค์เป็นที่ยินดีของพระบรมวงษานุวงษ์ เสนาบดีมนตรีมาตยากร พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ได้ทรงสดับคำ ท่านอรรคมหาเสนาบดีกราบบังคมทูลดังนั้น สมด้วยพระราชประสงค์ ก็ทรงโสมนัศทราบอัธยาศรัยท่านเสนาบดีแล้วก็สิ้นพระราชวิตก ครั้น ณ วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้นสิบค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระอนุรักษณ์เทเวศร กรมพระราชวังบวรสถานภิมุขฝ่ายหลังสิ้นพระชนม์ ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้นค่ำหนึ่ง มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยามหาเสนา ให้จัดการตั้งพระราชพิธี

มงคลมหาอุปราชาภิเศก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามอย่างอุปราชาภิเศกกรมขุนพรพินิต ในแผ่นดินพระบรมโกษ ก็การพระราชพิธีมงคลมหาอุปราชาภิเศกนั้น ตั้งที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระมณฑปที่สรงสนาน ตั้งริมชาลาในกำแพงแก้วด้านตวันออก โรงราชพิธีพราหมณ์ตั้งนอกกำแพงแก้ว หน้าพระที่นั่งด้านตวันตกเฉียงเหนือ พลับพลาเปลื้องเครื่องตั้งนอกกำแพงแก้ว ตรงมุขทิศตวันออก พลับพลาที่ประทับตั้งที่โรงหล่อท้ายพระราชวัง ซึ่งเบนที่สวนกุหลาบในปัตยุบันนี้ ราชวิถีมีราชวัติฉัตรเบ็ญจรงรายทางเป็นระยะ ๆ ตลอดมาตามระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงประตูสุวรรณบริบาล มีต้นกัลปพฤกษ์หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๔ ต้น พระสงฆ์ ๕๓ รูป เจริญพระพุทธมนต์ ๓ เวลา ตั้งแต่ ณ วันพฤหัศบดี เดือนยี่ขึ้นเจ็ดค่ำไป เวลาบ่ายตั้งขบวนพยุหยาตรา ๔ สาย สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า ทรงเครื่องราชวิภูษนาลังการาภรณ์ ทรงพระมหามาลาต่างสีเสร็จ เสด็จประทับเกยทรงพระราชยานกง เดินขบวนมาโดยราชวิถี เสด็จขึ้นพลับพลาผลัดเครื่องราชวิภูษิตาภรณ์แล้ว ทรงพระเสลี่ยงน้อย เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ประทับในพระฉาก ทรงสดับพระสงฆ์สาธยายพระพุทธมนต์ ครั้นจบแล้วเสด็จประทับพลับพลาเปลื้องเครื่อง ทรงเครื่องศิริราชปิลันธนาภรณ์ ตั้งขบวนแห่เสด็จกลับทางประตูพิมานไชยศรี ณ วันขึ้น ๘ ค่ำ ๙ ค่ำเวลาเช้า ทรงพระเสลี่ยงน้อย เสด็จมาปฏิบัติพระสงฆ์ฉันแล้วเสด็จออกทางประตูพิมานไชยศรี พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ประทับทิมสงฆ์ มีดำรัสให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์แล้ว เสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ณ วันอาทิตย์เดือนยี่ขึ้นสิบค่ำเวลาเช้า ทรงเครื่องราชวิภูษนาลังการาภรณ์ พระกรน้อย พระมหากฐินน้อย เดินขบวนพยุหยาตรา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่อง โดยประตูสุวรรณบริบาล ผลัดเครื่องราชปิลันธนาลังการแล้วเสร็จเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ เสด็จพระราชดำเนินมาประทับในที่นั้นพระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ได้เวลามหามงคลอุดมฤกษ์ สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้นก็เสด็จลงประทับที่สรงสนาน เจ้าพนักงานถวายพระภูษาเครื่องถอดทรงแล้ว ประทับเหนือพระที่นั่งอุทุมพรราชาอาศน์ในถาดทองแดง บ่ายพระภักตร์ต่อบุรพทิศ เจ้าพนักงานถวายเครื่องมุรธาภิเศกสรงสนานเสร็จแล้ว พระสงฆ์ ๑๔ รูป ถวายน้ำสรง พระบาทสมเด็จพระปฐม

บรมราชวงษ์ ทรงพระเต้าเบ็ญจครรภ พระมหาสังข์ ๓ เต็ม ด้วยน้ำปัญจสุทธนที ทรงหลั่งพระราชทานแล้ว ชีพ่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกรดเวลุวบัตรอิศรเวท วิศณุเวทสุรเชษฐมนต์แล้ว ทรงผลัดพระภูษาถอดเสร็จ เสด็จด้วยราชยานประทับพลับพลาเปลื้องเครื่อง แต่ง พระองค์ทรงราชปิลันธนาภรณ์ ครั้นได้ศุภวารมหา มหุรดิฤกษ์แล้ว ทรงพระเสลี่ยงน้อยเสด็จไปประทับ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ขุนมหาสิทธิโวหารเชิญพาน พระสุพรรณบัตร จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมาไว้ ณ ที่นั้น พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ประทับ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัส สั่งสมเด็จพระบรมราชบุตรี เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ออกมาเชิญเสด็จเข้าไป สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จ พระเจ้าหลานเธอเชิญพานดอกไม้ธูปเทียนตามเสด็จ จึง ทูลเกล้าฯ ถวายในสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้กรมพระราชวังบวร สถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งในเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอรุโณทัยอยู่ ออกมาเชิญพาน พระสุพรรณบัตรเข้าไป พอได้พระศิริราชฤกษ์ อธิบดีโหร สั่งให้ประโคม จึงพระราชทานพระสุพรรณบัตร พระแสง ดาบญี่ปุ่นฝักมะขามสี่ผลหว้าห่ามสำหรับกรมพระราชวัง

ทรงแต่ก่อน จึงดำรัสฝากพระบรมพุทธสาสนา และให้ตั้งอยู่ในสุจริตจริยาโดยราชประเพณี แล้วพระราชทานพระพรไชยศรีสวัสดิ์ทุกประการ แล้วจึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งยังดำรงพระยศที่สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอยู่ ให้สั่งหมายจงทั่วไป ให้รับพระบัณฑูรพระสัมพันธวงษ์เธอรับพระบรมราชโองการแล้ว ออกมาสั่งจมื่นเสมอใจราชให้เป็นผู้รับหมายไปจงทุกหมู่ ทุกกรม แล้วสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้ากราบถวายบังคมลาเสด็จออกมาลงเรือพระที่นั่งกราบที่ฉนวนเหนือพระตำหนักแพ มีเรือ ดั้งแห่ ๓ คู่ มีเรือนำ ๑ เรือกลอง ๑ เรือตำรวจข้าราชการตามเสด็จ ๒๓ ลำ เสด็จข้ามไปประทับพระราชวังเดิม มิได้ไปประทับพระราชวังบวร จึงขุนมหาสิทธิโวหารเชิญพานพระสุพรรณบัตร ข้ามไปถวายที่พระราชวัง ในการมหาอุปราชาภิเศกนี้มีพระบรมราชโองการ ดำรัสให้ตั้งโรงทำของเลี้ยง ๒ โรง ให้เลี้ยงโต๊ะข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งสามวัน และตั้งกองป้องกันรักษารอบพระราชวังชั้นนอกชั้นในผลกัลปพฤกษ์ทองสิบแปดตำลึงเงินยี่สิบสี่ชั่งเป็นพระราชบริจาค เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียร พระชนม์พรรษา ๔๐ พรรษา นับโดยอายุโหรา

๓๙ พรรษาบริบูรณ์ เมื่อพระชนม์พรรษา ๔๑ พรรษา ปีเถาะนพศกจุลศักราช ๑๑๖๙ พระเจ้าเวียดนามให้ทูตนำราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการมาถวายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ราชสาส์นนั้นมีความว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจริญพระชนม์พรรษาขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชาภิเศกไว้แล้ว อาณาประชาราษฎรได้พึ่งพระบารมีอยู่เย็นเป็นศุข เจ้ากรุงเวียดนามยินดีนัก จึงแต่งทูตคุมบรรณาการมาถวายในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรฯ เมื่อพระชนม์พรรษา ๔๓ พรรษา ปีมเสงเอกศกศักราช ๑๑๗๑ ปี ที่ ๒๘ ในปฐมรัชกาล ครั้น ณ วันพฤหัศบดี เดือนเก้า แรมสิบสามค่ำ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์เสด็จสวรรค์คต เมื่อพระองค์จวนจะเสด็จสวรรค์คตได้ทรงมอบศิริราชสมบัติมไหสวรรย์ไว้ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ๆ ควรจะรับศิริราชมไหสวรรย์ สืบสนองพระองค์ต่อไป เพราะเป็นพระบรมราชโอรสใหญ่นิพัทธานุยันต์ ตามเสด็จพระราชดำเนินเนืองนิตย์ แม้ถึงเมื่อเสด็จมาเสวยสวรรยาธิปัติ ก็โดยเสด็จมาแต่พระองค์เดียว บมิได้มีพระบรมวงษานุวงษ์พระองค์อื่น

จะเสมอเหมือน และได้ร่วมพระราชหฤทัยฉลองพระเดช พระคุณทำนุบำรุงแผ่นดิน โดยความซื่อสัตย์สวามิภักดิ์ เต็มพระกำลัง มีเมื่อจัดการในบวรราชวัง ดังถวายวิสัชนา มาแล้ว เป็นนิทัศนุทาหรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ จึงได้ ทรงมอบศิริราชสมบัติมไหสวรรย์ดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

ครั้นรุ่งขึ้นวันศุกรเดือนเก้า แรมสิบสี่ค่ำเวลาเช้า สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า พร้อมด้วยพระบรม วงษานุวงษ์ มีสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งจะได้เฉลิม พระราชมณเฑียรเป็นต้น และข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยสรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพแล้ว เชิญพระ บรมศพลงพระลองเงิน กรมพระตำรวจแห่แต่พระมหา มณเฑียร ออกประตูสนามราชกิจ เชิญขึ้นพระยานุมาศ ประกอบด้วยพระโกษชั้นนอกทองคำจำหลักประดับ พลอยเนาวรัตน์ ตั้งขบวนแห่เชิญไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยพระมหาเสวตร ฉัตร และเครื่องสูงเครื่องราชูปโภคเฉลิมพระเกียรติยศ ตามบุรพราชประเพณี สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า ได้สำเร็จราชการแผ่นดิน เสด็จประทับ ณ พระที่นั่ง จักรพรรติพิมาน เวลาเช้าเย็นเสด็จไปถวายบังคม

พระบรมศพ พระราชทานไทยธรรมพระสงฆ์สดับปกรณ์ครั้นเดือนสิบขึ้นสองค่ำ ธังกปักษาคาบหนังสือมาทิ้งที่ต้นแจงหน้าพระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชาน้อยเก็บได้ อ่านดูได้ความว่า พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิต กับนายหนูดำ จอมมารดาสำลี ซึ่งเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรีทั้งสาม คบคิดกับขุนนางหลายนาย จะชิงราชมไหสูรย์จึงนำความขึ้นกราบทูลแด่สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า จึงโปรดให้ไต่สวนได้ความจริงแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบขึ้นสามค่ำ จึงได้ไปเชิญกรมขุนกษัตรานุชิตเข้ามา โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชำระซัดถึงขุนนาง ๑๐ นาย มีเจ้าพระยาพลเทพบุญนากเป็นต้น กับข้าในกรมทั้งชายหญิง ๓๐ คน ได้มาชำระเป็นสัตย์แล้ว จึงดำรัสให้ถอดกรมขุนกษัตรานุชิตออกจากตำแหน่ง เรียกตามนามเดิมว่าหม่อมเหม็น ครั้น ณ วันพุฒ เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ก็ได้คุมนักโทษทั้งสิ้นไปประหารชีวิตเสีย แต่หม่อมเหม็นนั้นให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ และดำรัสว่า กากะสกุณชาติมีความชอบโปรดพระราชทานวายโสทนตั้งแต่นั้นมา จึงพระราชวงษานุวงษ์เสนาบดี พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก เป็นเอกอรรค

มหาราชาธิราช อาณานิกรนารถธำรงพิภพจบสยาม มณฑลสืบสันตติวงษ์ จึงตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์สามวัน ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือนสิบขึ้นเก้าค่ำ เวลาเช้าได้พระมหามงคลฤกษ์ก็เสด็จสู่พระมหามณฑป พระกระยาสนานสรงสหัสธารา ปัญจสุทธมหานทีมฤธาภิเศกแล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศ ทรงรับน้ำกรดน้ำสังข์โดยลำดับทั้ง ๔ ทิศ แล้วเสด็จประทับพระที่นั่งภัทบิฐ พระมหาราชครูพฤฒิพราหมณาภิชาติ ก็ถวายพระราชสุพรรณบัตร์ และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระแสงอัษฎาวุธ แล้วถวายพระสรรพธาดาหริศุลีเวท ตามบุรพราชประเพณี จึงพระราชทานพฤกษวารี พระราชครูรับพระบรมราชโองการเป็นฤกษ์แล้ว ทรงโปรยพิกุลสุวรรณหิรัญ ทรงถวายไทยธรรมพระสงฆ์เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระที่นั่งเสวตรฉัตร พระบรมวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาทเฝ้าพร้อม เสนาบดีกราบทูลถวายคชสารสินธพพระที่นั่งต้น เมืองออกไพร่พลฝ่ายพลเรือน พระมหาพิไชยราชรถ เรือพระที่นั่งทั้งเครื่องสรรพยุทธ์เมืองออกไพร่พลฝ่ายทหาร พระราชนิเวศน์วังสถานกรุงเทพมหานครภัทธยากรธัญญาหารลานเกษตร ตามตำแหน่งแล้ว รับพระบรมราชโองการ ฉลองพระเดชพระคุณโดย

ตำแหน่ง จึงเสด็จขึ้นโดยพระราชกรณียฝ่ายใน แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ แล้วเสด็จกลับพระมณเฑียร เวลาบ่ายเวียนเทียนพระมณฑิราลัย รุ่งขึ้นพระราชวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ถวายบุบผาธูปเทียน เมื่อได้เถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น พระชนม์พรรษา ๔๓ พรรษา นับโดยอายุโหรา ๔๑ พรรษา ๖ เดือนเศษ แล้วพระราชดำเนินเลียบพระนคร ครั้นเสวยสวรรยาธิปัติแล้ว จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัญฑูรน้อย ดำรงพระยศกรมพระราชวังบวร ได้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเศก เฉลิมพระราชมณเฑียร พระราชาคณะ ๖๐ รูปถวายปริตสาธยาย ณ พระที่นั่งพรหมภักตร์พุทไธสวรรย์สามเวลาตั้งพลับพลาที่ประทับข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านตวันตก เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรา

ครั้น ณ วันศุกร เดือนสิบแรมหกค่ำ ได้ศุภวารมหามงคลฤกษ์ เสด็จสู่ที่สรงพระมุรธาภิเศกแล้ว พระสงฆ์ฉัน พระราชทานไทยธรรมแล้ว เสด็จมารับพระสุพรรณบัตร ณ พระที่นั่งจักรพรรติพิมาน ครั้นได้อุดมฤกษ์ก็พระราชทานพระสุพรรณบัตรตามโบราณราชประเพณีแล้ว พระบาทสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า

จึงดำรัสโปรดนักโทษมหาพันธนาคาร นอกจากพม่าข้าศึกได้จำนวนถึง ๔๔๓ คน โปรดให้พ้นราชทัณฑ์ อนึ่งราษฎรซึ่งร้องฟ้องแก่กันค้างอยู่ ณ โรงศาลใด ๆ ทรงพระมหากรุณาโปรดให้ชำระให้แล้วโดยเร็ว ห้ามมิให้เรียกค่าฤชาธรรมเนียม โทษหลวงและเงินพินัยก็ยกพระราชทานให้ พระองค์กอบไปด้วยพระมหากรุณาทรงทำนุบำรุงพระบรมวงษานุวงษ์ เสวกามาตย์ราชบริษัท ให้ร่มเย็นทั่วจังหวัดพระราชสีมา จึงพระราชทานถานันดรยศพระราชาคณะเป็นฤกษ์ก่อน แล้วทรงฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชชนนี ตั้งพิธีเฉลิมพระนามเพิ่มพระเกียรติยศปรากฏว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ โดยพระราชกตเวทีธรรม แล้วพระราชทานตำแหน่งพระบรมราชวงษานุวงษ์เสนาบดีมนตรีมุขข้าทูลลอองธุลีพระบาท พระราชบริจาริกาฝ่ายหน้าฝ่ายใน โดยสมควรแก่ความชอบ โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม เป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ พระองค์เจ้าทับเป็นกรมหมื่นจิตรภักดี พระองค์เจ้าคันธรศเป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ พระองค์เจ้าสุริยาเป็นกรมหมื่นรามอิศเรศ มาในรัชกาลที่ ๔ ยศเป็นกรมพระรามอิศเรศ พระองค์เจ้าฉัตรเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ หม่อมไกรสร ซึ่งดำรงยศเป็นพระเจ้าน้อง

ยาเธออยู่ เป็นกรมหมื่นรักษรณเรศ พระองค์เจ้าวาสุกรี ซึ่งทรงพระผนวชอยู่ เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตขัติยวงษ์ มาในรัชกาลที่ ๔ ได้ดำรงพระยศปรากฏว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส รวม ๗ พระองค์ โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอพระเชษฐวโรรส เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม พระองค์เจ้ากล้วยไม้ เป็นกรมหมื่นสุนทรธิบดี พระองค์เจ้ามั่งเป็นกรมหมื่นเดชอดิศร มาในรัชกาลที่ ๔ มีพระยศเป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร พระองค์เจ้าวัลเป็นกรมหมื่นพิพิธโภคภูเบนทร์ มาในรัชกาลที่ ๔ มีพระยศเป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ รวม ๔ พระองค์ โปรดให้พระองค์เจ้ายง พระบวรวงษ์เธอที่ ๒ เป็นกรมหมื่นธิเบศรบวร พระองค์เจ้าฉิมในกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เป็นกรมหมื่นนรินทรเทพ

ฝ่ายเสนาบดีมนตรีมุข โปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาพระคลังกุนเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศรที่สมุหนายก เจ้าพระยายมราชบุญมา เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาที่สมุหพระกระลาโหม พระยาอนุชิตราชาน้อย เป็นเจ้าพระยายมราช พระยาไกรโกษา เป็นเจ้าพระยาพระคลัง พระยาเพ็ชรบุรีเทศ เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิบดี พระยา

สันทมิตรสา เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นต่อมาเจ้าพระยายมราช ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก พระยาศรีสุริยพาหน้อยเป็นเจ้าพระยายมราช พระยาศรีสุริยวงษ์เป็นเจ้าพระยาพระคลัง พระยาราชบุรีแสง เป็นเจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ ที่สมุหพระกระลาโหม ต่อมาโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา พระยาสุริยวงษ์มนตรีดิศเป็นที่โกษา พระยาราชภักดีทองอิน เป็นพระยาพลเทพ โดยพระราชวัตรจริยา ดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

และการที่กรุงเทพมหานครผลัดแผ่นดินใหม่ ก็ปรากฏไปในนานาประเทศ ปัจจนึกนิกรภุกามเขตรได้สดับแล้ว พระเจ้ากรุงอังวะให้อเตืองวุ่นเป็นแม่ทัพเกณฑ์พลตั้งแต่เมืองรางกุ้ง ตลอดลงมาถึงเมืองทวายหมายจะมาตีกรุงเทพอีกสักคราวหนึ่ง พลฉกรรจ์สี่หมื่นเป็นประมาณ ครั้นยกมาตั้ง ณ เมืองเมาะตะมะด้วยกำลังพระบารมีพระบรมไอยกาธิราชเจ้าเป็นมหัศจรรย์ ภุกามพลขันธ์ก็หนีเสียวันละพันบ้างสองพันบ้างน้อยร่อยหรอลงทุกวันไป ครั้นยกมาตั้งต่อเรือรบอยู่ ณ เมืองทวาย พลนิกายเกิดโรคปัจจุบัน ทิ้งกเฬวรขันธ์เป็นอันมาก จน

ได้ยกพลมาแต่ ๔ พัน ตีเมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองภูเก็ต เมืองถลาง ถึงซึ่งปราชัย เมืองชุมพรมิได้แพ้และชำนะ เมืองนั้น ๆ ได้มีใบบอกเข้ามา พระบาทสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้าได้ทรงทราบแล้ว โปรดให้มีกองทัพออกไป ๔ ทัพ หยุดอยู่ดูกำลังศึกแต่เมืองเพ็ชรบุรีทัพ ๑ ครั้งนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ต้องดำเนินพยุหแสนยากรเสด็จออกไปและการยุทธนาการครั้งนั้น ภุกามปัจจามิตรถึงซึ่งปราชัยไปบ้าง เก็บต้อนรวบรวมเลิกหนีไปบ้าง จับได้ประหารชีวิตเสียบ้าง คุมเข้ามา ณ กรุงบ้าง แล้วดำรัสให้พระยาจ่าแสนยากรอยู่รั้ง ณ เมืองชุมพร ดำเนินพยุหแสนยากรกลับโดยชลมารควิถี ประทับเมืองสมุทปราการ บอกขึ้นมากราบบังคมทูลจึงดำรัสให้มีตราเชิญเสด็จกลับคืนพระนคร

ฝ่ายกัมพุชประเทศ พระอุไทยราชาได้ทราบข่าวสวรรค์คต และเถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ จึงให้นักองค์สงวนนักองค์แก้วพระยากระลาโหม พระยาจักรี เข้ามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทแทน ศักราช ๑๑๗๒ ปีมเมียโทศกปีที่ ๒ ในทุติยรัชกาล ณ เดือน ๕ พระเจ้ากรุงเวียดนามแต่งทูตเข้ามาสองสำรับ ๆ หนึ่งมาถวายบังคม

พระบรมศพ สำรับหนึ่งนำราชสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย ในการที่เถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ นานาประเทศธานีน้อยใหญ่ ซึ่งเคยขึ้นกรุงเทพมหานคร ก็จัดเครื่องบรรณาการมาถวายตามเคยทุกประเทศธานีมิได้ขาด ในปีนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้พระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งดำรงพระยศที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอออยู่สำเร็จราชการแผ่นดิน ให้เสด็จไปประทับพระราชวังเดิม พระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งดำรงพระยศบรรดาศักดิ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่ สำเร็จราชการกรมมหาดไทย กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ สำเร็จราชการกรมพระกระลาโหม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม ซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สำเร็จราชการกรมท่า แล้วโปรดเศกนักองค์สงวน เป็นพระมหาอุปโยราช นักองค์อิ่มซึ่งมิได้มาเฝ้าเป็นพระมหาอุปราช พระมหาอุปโยราชก็กราบถวายบังคมลาออกไป ครั้นปีที่ ๓ ในทุติยรัชกาลมแมตรีศก ทรงพระราชดำริห์จะฉลองพระเดชพระคุณถวายพระเพลิง สมเด็จพระบรมชนกนารถ จึงดำรัสให้จัดการพระเมรุมาศ ณ ท้อง

สนามหลวง เสาเส้น ๑ ขื่อ ๗ วา พระเมรุสูงตลอดยอด ๒ เส้น ภายในพระเมรุทองสูง ๑๐ วา พร้อมด้วยเครื่องประดับนานา พระเบญจาหุ้มทองคำเฉลิมพระเกียรติยศและวิสัชนิยภัณฑ์ในคฤหัสถ์บรรพชิตเป็นอเนกประการ ครั้นจัดการเสร็จแล้ว เชิญพระสารีริกธาตุออกเจริญพระพุทธมนต์ การสมโภช ๒ เวลา เชิญพระบรมศพออกสมโภช ๗ วัน จำนวนพระสงฆ์รับพระราชทานไทยธรรม ถึงหมื่นเศษ ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นสิบสามค่ำ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรเจ้าก็ถวายพระเพลิง รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์แจงพระรูปพระบรมอัฐิลงพระโกษลงยาราชาวดี มีมหกรรมอีกสามวัน ณ วันศุกรเดือนหกแรมสามค่ำ เชิญพระบรมอัฐิไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชอีก ๔ วัน จึงเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ หอพระอัฐิในพระราชฐาน ณ เดือน ๔ ปีนั้น โปรดให้เจ้าพระยายมราชน้อย คุมกองทัพออกไปกัมพุชประเทศ เหตุด้วยพระอุไทยราชาและพระอุปโยราชเกิดแตกร้าวกัน พระอุไทยราชากระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพมหานคร มีพระราชดำรัสให้ออกไปสมัคสมาน ฝ่ายข้างพระอุไทยราชาก็มิได้สมัคสมานกลับต่อสู้ แล้วประลาศหนีไปอาศรัยอยู่เมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยายมราชบอกข้อ

ราชการเข้ามา ณ กรุง ก็พาพระมหาอุปโยราชพระมหาอุปราชนักองค์ด้วงเข้ามาเฝ้า ก็โปรดให้อยู่ที่บ้านพระนารายน์รามาธิบดี จึงโปรดให้แต่งพระราชสาส์นแถลงการกัมพุชประเทศ เชิญออกไปยังพระเจ้าเวียดนาม แล้วโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูตออกไปอนำสีมา จัดการตั้งพระอุไทยราชาเป็นเจ้ากัมพุชรัษฐ์ดังเก่า ด้วยกำลังพระมหากรุณามิได้ทรงถือโทษและจะให้เป็นพระเกียรติยศปรากฏ พระมัทวธรรมไปในนานาประเทศ และเมื่อไพศาขมาศวอกศักราช ๑๑๗๔ ปีวันพฤหัศบดีขึ้นสิบสามค่ำ ทรงพระกรุณาโปรดให้แห่พระแก้วผลึก ซึ่งปรากฏพระนาม ณ กาลบัดนี้ว่าพระพุทธบุษยรัตน์ จักรพรรติพิมลมณีมัย ลงมาแต่วัดศาลาปูน พักวัดเขียนตลาดแก้ว ก็และพระแก้วผลึกองค์นี้เป็นแก้วอุดมที่เรียกว่าบุษย์น้ำขาวหรือเพ็ชรน้ำค้างมีส่วนทรวดทรงฝีมือช่างอันละเอียดงามนัก ประมาณหน้าตักกว้าง ๙ นิ้วกึ่ง สูง ๑๒ นิ้วเศษ พิเคราะห์เห็นเป็นศิริสำหรับพระบารมี ศรีสวัสดิมงคลเฉลิมกรุง เมืองนครจำปาศักดิ์ส่งมาถวาย ดำรัสให้สมโภชที่เมืองนครจำปาศักดิ์ แล้วแห่ลงมาเมืองสระบุรี มีการสมโภชทุกเมืองทุกที่ประทับโดยระยะทางแล้วเชิญลงเรือพระที่นั่งสีมาสมโภชที่กรุงเก่าแล้วจึงได้แห่ลงมาพักวัดเขียน ณ วัน

ศุกร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ จัดขบวนแห่พระปฏิมากรโดยพยุหยาตราใหญ่ ทอดคอยเสด็จ ณ ตำบลวัดเขียนนั้น ครั้นได้เวลาจึงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนดังพระราชทานพระกฐินกรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จโดยขบวน พร้อมตามตำแหน่งพระบรมวงษานุวงษ์ เสนาบดีข้าทูลลอองธุลีพระบาท ก็โดยเสด็จตามบรรดาศักดิ์ พร้อมด้วยเรือพระราชาคณะ และราษฎรแน่นหนั่นชลมารควิถี ครั้นเสด็จพระราชดำเนินถึงขบวนพระพุทธรูปแล้ว ก็ให้ประทับเรือพระที่นั่งเข้าขนาน ทรงถวายนมัสการบูชาทอดพระเนตรแล้วประทับเรือพระที่นั่งออกเดิน ขบวนพระพุทธรูปมากลาง ขบวนเสด็จพระบรมมหาราชวังขนาบมาโดยฝั่งตวันออก ขบวนเสด็จพระบวรราชวังขนาบมาโดยฝั่งตวันตก ครั้นถึงหน้าพระตำหนักน้ำเรือพระที่นั่งกิ่งซึ่งทรงพระพุทธรูปก็ประทับกับแพบวบซึ่งทอดสมอไว้ เรือขบวนเรียงรายแวดล้อม มีมหรศพสมโภชกลางน้ำสามวัน แล้วเชิญประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามมีงานสมโภช ๔ วัน ครั้นผู้มาบูชาเบาบางแล้วเชิญไป ณ โรงประชุมช่าง ข้างพระที่นั่งจักรพรรติพิมาน เสด็จออกเนือง ๆ มีพระบรมราชโองการให้ช่างแต่งพระพุทธปฏิมากร ต่อพระกรรณที่ลิให้บริบูรณ์ และทำฐานรองหุ้มด้วยทองคำ ทำ

พระศกสุวรรณและพระรัศมีลงยาราชาวดี มีเพ็ชรประดับบนพระจุฬาธาตุ สอดพระสุวรรณกรณฑ์น้อยลงฝังพระเนตรทองคำลงยาราชาวดีปักฉัตร์ทอง ๕ ชั้น ลงยาราชาวดี ประดับพลอยห้อยใบโพธิ์แก้วสันถัตลงยาราชาวดีประดับเพ็ชร์ ครั้นการสำเร็จโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ ณ หอเทพาดิเทพย์พิมาน บรรจุพระบรมธาตุในสุวรรณกรณฑ์ ๓ องค์ ทรงสักการบูชาเช้าค่ำบมิได้ขาด ในกาลเป็นลำดับไปมีพระราชดำรัสให้เชิญไปตั้งในพระราชพิธีใหญ่ ๆ ทุกคราวพระราชพิธีและเมื่อเวลาสำราญพระกมลเปรมปรีดิ์ ก็ได้ทรงสมโภชสักการบูชาเนือง ๆ

ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรงปกครองสยามเขตรและประเทศต่าง ๆ ที่อยู่ในพระบารมี ด้วยพระราชธรรมวิถีอนุวัตร์ ตามทศพิธราชธรรมและจตุสังคหราชจริยาทวาทศพิธจักรวรรติวัตร ทรงทำนุบำรุงพระพุทธจักรอาณาจักร ลม้ายคล้ายคลึงพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ด้วยพระองค์สถิตในกตัญญูกตเวทิตามาตาปิตุปัฏฐานธรรม คือการตั้งไว้ซึ่งวงษ์ตระกูล ยังสาธุกิจของบุรพทิศมิให้สูญเสื่อมไปได้ มีแต่จะเพิ่มพูน

ให้ยิ่งขึ้นไปโดยสมควร สยามมณฑลทั้งประเทศราชทั้งปวง ก็เจริญด้วยอิฏฐารมณราษี ชนนิกรมิได้อยู่ในพระบารมีก็มาสู่เบื้องบงกชมาศ เจริญพานิชผลผู้ครองหลายตำบล มาเจริญทางพระราชไมตรี พระราชลาภราษีก็สมบูรณ์ มีตระกูลสารประเสริฐห้าคชาธาร พระเกียรติคุณวิบูลยไพศาล แผ่ไปในนานาประเทศ ปัจจนึกนิกรเกรงพระเดชานุภาพมิอาจมาย่ำยีพระนครได้ ข้าศึกที่นับว่าภายในก็มิได้สำเร็จดังความประสงค์ ก็และซึ่งว่าพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธสาสนานั้น พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระรัตนตรัยสักการ ทรงปฏิบัติรักษาบูชาพระมหานิลมณีรัตนปฏิมากร และเจดียสถานต่าง ๆ อนุวัตรพระราชจริยาในปฐมรัชกาล ได้ทรงปฏิบัติในพระพุทธบุษยรัตน์ ดังถวายวิสัชนามาแล้ว ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทรงเครื่องต้นองค์ ๑ ประดับด้วยรัตนาเนกประการต่างสี มีมหกรรมการสมโภช ทรงบริจาคทานเป็นอันมาก แล้วเชิญประดิษฐานไว้ ณ พระมหาสุราไลยพิมาน ทรงปฏิบัติรักษาพระคัมภีร์ปริยัติธรรมอันสมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงชำระสะสมไว้แล้ว ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นบ้าง และทรงพระอนุสรคำนึงว่าสมเด็จพระบรมชนกนารถ ทรงชำระพระปริยัติธรรมสะสมสร้างขึ้นไว้ จะมีผู้เล่าบ่นจำทรงเชื่อถือหรือไฉน จึง

ได้ทรงสอบซ้อมให้พระสงฆ์สาธยาย จงถูกต้องด้วย อักษรประเภท และจะได้โปรดให้พระปริตนั้น ๆ แผ่ไป แม้แต่ในสัตรีนิกร จึงโปรดให้ราชบริจาริกาฝ่ายในจำทรง สาธยายพระสูตรนั้น ๆ ได้ตลอดจตุภาณวาร ถูกต้องด้วย ครุลหุ เป็นต้น และได้ทรงตั้งแบบแผนสอบสวนพระคัมภีร์ พระปริยัติภิกษุสามเณรได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสงฆ์ด้วย สมณศักดิ์ สมณสักการยิ่งกว่าแต่ก่อนโดยสมควรแก่ คุณานุรูป แม้แต่อาคันตุกภิกษุสามเณรชาวลังกา ก็ พระราชทานสมณบูชานิตยภัตรเป็นอันมาก และโปรดให้ สามเณรอุปสมบทเป็นนาคหลวง และโปรดให้พระสงฆ์ สยามออกไปสืบสาสนปวัติ ณ ลังกาทวีป ด้วยพระสงฆ์ ภิกษุลังกานาคหลวงนั้นได้พระราชทานพระทันตธาตุ สักการและไตรจีวรบริขาร ส่วนพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติพระ ทันตธาตุออกไปเป็นอันมาก ครั้นพระสงฆ์สยามกลับ มาถึง ได้เข้าเฝ้าทูลแถลงพระพุทธสาสนปวัติ และการ ต่าง ๆ ตามเป็นไป ถวายพระมหาโพธิ์ ๓ หน่อแล้ว ก็ พระราชทานสมณสักการสมณศักดิ์ โดยคุณานุคุณ และ ทรงปัดเป่าอวรรณโทษนิคันถสมชนออกจากพระพุทธ สาสนา และเครื่องประดับสมณยศบูชาก็งามวิจิตร กว่าแต่ก่อน และให้พระพุทธสาสนาสถาพรไกลจาก ภยันตราย ได้ทรงตั้งวิสาขบูชาพิธีอภิลักขิตสมัยสักการ

และได้โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสเป็นแม่กองสฐาปนาวัดแจ้งริมพระราชวังเดิม เริ่มจัดการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารการปเรียญปรางค์เจดีย์ กุฎีแตะบวกปูนขึ้นใหม่ทั้งสิ้น ทรงพระราชอุสาหเสด็จพระราชดำเนินทุกวันอุโบสถ ปูนบำเหน็จแก่ผู้รับด้านตามความชอบ สำเร็จแล้วพระราชทานแปลงนามว่า วัดอรุณราชวราราม แล้วโปรดให้มีการมหกรรม พระราชทานไทยธรรม แก่พระภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก และเมื่อโปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ จัดการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ ได้สร้างพระอารามรามัญอารามหนึ่ง พระราชทานนามว่า วัดทรงธรรม และได้ทรงสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม โดยพระราชดำริห์ว่าพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่เสาชิงช้านั้น สมเด็จพระบรมชนกนารถมีพระราชดำริห์จะสร้างวัดใหญ่ขึ้นกลางพระนคร จะฉลองพระเดชพระคุณเสียให้แล้ว ได้ทรงสร้างสำเร็จแต่พระพิหารใหญ่ และได้แต่งหล่อเติมส่วนพระพุทธรูปนั้น อันปรากฏพระนาม ณ บัดนี้ว่า พระพุทธศรีสากยมุนี เชิญขึ้นประดิษฐานบนพระพิหาร การอื่นก็ยังมิได้ทรงสร้าง และได้โปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส เป็นแม่กองสร้างวัดไชยพฤกษ์มาลาการหาสำเร็จไม่พอสิ้นรัชกาล และได้โปรดให้สร้าง

วัดโมฬีโลกวัดหงสาราม การหาแล้วสำเร็จดังพระประสงค์ไม่พอสิ้นรัชกาล และได้ตั้งศาลาทอดทานในคฤหัสถ์บรรพชิต มีพระธรรมเทศนาเป็นธรรมทาน และได้โปรดให้พระบรมวงษานุวงษราชบริษัทออกบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธสาสนา ก็แต่ควรจะยกเป็นเหตุมหัศจรรย์อันยิ่ง ที่โปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยามสมเด็จพระบรมราโชรสออกทรงพระผนวช พระองค์ทรงปฏิบัติในสาสนาเป็นมหัศจรรย์ ทรงสะสางสาสนธรรมเจริญพระเกียรติยศ ดังพระเจ้าอโศกมหาราช ให้พระมหินทเถรออกอุปสมบทในพระสาสนา ได้โปรดให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร

ณ วันพฤหัศบดีเดือน ๘ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ปีฉลูนพศกศักราช ๑๑๗๙ โปรดให้ทรงพระผนวชเป็นภิกษุ ณ วันพุฒเดือนแปดขึ้นสิบสองค่ำ ปีวอกฉศกศักราช ๑๑๘๖ ได้โปรดให้จัดการโดยบุรพราชประเพณีสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลจริยาอื่น ๆ เป็นอเนกนัก ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธจักรดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าพระองค์ทรงทำนุบำรุงอาณาจักรนั้น พระองค์

ได้ทรงทำนุบำรุงชุบเลี้ยงพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้ที่มีความชอบในสมเด็จพระบรมชนกนารถและข้าทูลลอองธุลีพระบาทซึ่งมีความชอบในพระองค์ภายหลังตลอดถึงบุตรหลานให้ดำรงในสถานยศศักดิ์สมบัติ โดยสมควรแก่คุณานุรูป และได้ทรงอนุเคราะห์ในประชาชนชีพราหมณ์ ด้วยพระราชบริจาคต่าง ๆ ได้ทรงกำจัดราชดัสกรมิให้มีมาถึงพระนครได้ ให้สงบเงียบไปในสถานนั้น ๆ ด้วยพระราชจริยาลุ่มลึกต่าง ๆ และทรงอนุเคราะห์ประชุมชนในพระบารมี ด้วยพระราชพินิจฉัยอันถ่องแท้ ตามกระแสพระราชกำหนดในปฐมรัชกาลได้ขยายพระราชนิเวศน์วังสถานออกไปถึงวัดพระเชตุพน ไว้ที่พอทำถนนใหญ่ในระหว่าง ได้สร้างประตูสกัดเหนือสกัดใต้ พระราชทานนามว่า ประตูพิทักษ์บวร ประตูสุนทรทิศา แล้วทรงพระราชดำริห์ว่าพระราชอุทยานเป็นที่ประพาศ สำราญพระราชหฤทัยเจริญพระเกียรติยศ ปรากฏไปในนานาประเทศควรจะสร้างไว้ จึงโปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสเป็นแม่กองสร้างพระราชอุทยาน ณ สวนดอกไม้เดิมฝ่ายบุรพทิศพระบรมมหาราชวัง ให้อลงกตงดงามมเหาฬาร ตระการด้วยไม้ดอกไม้ผล ตระกลด้วยทวิบทจตุบาทมีสระถ่ายสายชลสอาดเย็นใส เดียรดาษไปด้วย

เกาะเก๋งป้อมภูเขามีพระมณเฑียรใหญ่จัตุรมุของค์ ๑ พระที่นั่งอย่างฝรั่งพื้น ๒ ชั้น องค์ ๑ นาวาที่ประทับทอดที่ลำ ๑ โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าราชการฝ่ายใน เป็นผู้แต่งเก๋งแพเก๋งแถวในระหว่างการยังมิได้สำเร็จ ทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสมโภชพระที่นั่ง พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ครั้ง ๑ โปรดให้นิมนต์พระราชาคณะเข้าไปรับบิณฑบาตเรือตามเจ้าของแพ แล้วฉันไปในเรือครั้ง ๑ โปรดให้เชิญพระบรมธาตุไปสมโภชเก๋งสูง พระสงฆ์รับพระราชทานฉันสมโภชเวียนเทียน ๓ วันครั้ง ๑ ภายหลังมาโปรดให้ข้าราชการนิมนต์เลี้ยงทุกปี ๆ ถึงฤดูลอยพระประทีป เสด็จลงพระตำหนักแพ ลอยพระประทีปแล้ว เสด็จกลับขึ้นมามีการแห่ผ้าป่าที่ในสระ เวลาเช้าส่งผ้าป่าออกไปถวายพระสงฆ์ ครั้นการสำเร็จแล้ว ถึงวันตรุษก็แต่งเก๋งแต่งแพ ปีหนึ่งแต่งเก๋งแต่งแพคราว ๑ บ้าง ๒ คราวบ้าง แต่คราว ๑ ก็ทรงพระประพาศไปหลายเวลา และโปรดให้ต่างกรมบางพระองค์ และขุนนางที่คุ้นเคยสนิทเข้าไปเฝ้าในพระราชอุทยานเนือง ๆ กาลใดชาวต่างประเทศและประเทศราชน้อยใหญ่เข้ามาเฝ้าก็โปรดให้พาไปชมเชย เป็นที่สรรเสริญพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศมาในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงยกพระที่นั่ง

จัตุรมุขขึ้นเป็นพระพุทธมณเฑียรทรงพระราชอุทิศเป็นพระพุทธบูชาปรากฏมา ณ บัดนี้

และสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาสุราไลยพิมาน ให้วิจิตรด้วยเครื่องแต่งต่างๆ เครื่องบูชาล้วนแล้วด้วยพลอยเพ็ชร์ไพฑูริย์ มุกดา ปัศวหล่ำโมราสุวรรณเนียรคันถี พระราชจริยานี้ก็เจือไปด้วยพุทธบูชา และได้ทรงพระราชดำริห์ที่จะรักษารัฐสีมามณฑล มิได้วางพระราชหฤทัยแก่ปัจจนึกนิกรที่จะมาทางทะเล จึงดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราชมีพระราชบัณฑูรอำนวยการ สร้างเมืองขึ้นที่ปากลัดตัดแขวงกรุง และแขวงเมืองสมุทรปราการพรมแดนกันปันออกเป็นเขตรเมืองหนึ่งพระราชทานนามว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ยกครัวรามัญพวกพระยาเจ่งเมืองประทุมธานีลงไปไว้ โปรดให้สมิงธอมาบุตรพระยาเจ่งเป็นพระยานครเขื่อนขันธ์ สร้างเครื่องป้องกันอริราชไพรีพร้อมเสร็จ สร้างป้อมขึ้นที่ฝั่งตวันออก ๓ ป้อม ป้อมปู่เจ้าสมิงพราย ๑ ป้อมปีศาจสิง ๑ ป้อมราหูจร ๑ ทั้งป้อมวิทยาคมของเก่าเป็น ๔ สร้างขึ้นที่ฝั่งตวันตก ๕ ป้อม ป้อมแผลงไฟฟ้า ๑ ป้อมมหาสังหาร ๑ ป้อมศัตรูพินาศ ๑ ป้อมจักรกรด ๑ ป้อมพระจันทร์พระอาทิตย์ ๑ ชักกำแพงปีกกาถึงกัน

ข้างหลังเมืองก็มีกำแพงล้อมรอบ ได้ตั้งพิธีฝังอาถรรพ์ลงหลักเมือง ต่อปีกุนสัปตศกทรงพระอนุวัตรราชวิถีธรรมสมเด็จพระปิตุฉาธิราชด้วยพระปรีชาสามารถสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ไว้นี้ ในกาลเป็นลำดับมาทรงพระราชดำริห์ว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ยังมิมั่นคงแท้ จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ซึ่งต่อมาได้เป็นกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ บังคับการทำเมืองนครเขื่อนขันธ์มั่นคงดีขึ้น สร้างป้อมขึ้นอีกป้อม ๑ คือป้อมเพ็ชรหึง และได้ขุดคลองลัดหลังเมืองออกคลองตาลาว และได้โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสบัญชาการ สร้างเมืองสมุทปราการให้มีพรักพร้อม สร้างป้อมขึ้นสี่ป้อมชักกำแพงถึงกัน ป้อมประโคนไชย ๑ ป้อมนารายน์ปราบศึก ๑ ป้อมปราการ ๑ ป้อมกายสิทธิ์ ๑ มีตึกดินฉางเข้าเครื่องราญรอนปัจจนึกนิกรพร้อมเสร็จ สร้างป้อมผีเสื้อสมุทขึ้นที่เกาะกลางน้ำป้อม ๑ สร้างป้อมนาคราช ขึ้นฟากตวันตกป้อม ๑ ได้ฝังอาถรรพ์หลักเมือง ณ ปีมเมีย ๑๑๘๔ ปี และได้ทรงพระราชดำริห์ว่า คลองบางแก้วถึงฤดูแล้งน้ำแห้ง เรือเดินมิได้ เพราะน้ำเดินทางแม่น้ำใหญ่เชี่ยวแรง จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธรเป็นผู้บัญชาการปิดทำนบที่ลำแม่น้ำใหญ่ ให้น้ำหักเข้าไปในคลองบางแก้ว น้ำจะได้พัดทรายไปให้คลอง

ลึกกว่าแต่ก่อน ในการพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ทรงเป็นแบบอย่างไว้ ก็ได้โปรดให้มีทุกปีทุกกาลนิยมนั้น ๆ ได้โปรดให้มีพระราชพิธีสำคัญเป็นการเพิ่มพูลพระราชพิธีในปฐมรัชกาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม มีพระชนม์พรรษา ๙ พรรษา ทรงพระราชดำริห์ว่าพระราชพิธีโสกันต์ เจ้าฟ้าในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรงเป็นแบบแผนไว้แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้า ยังหาได้ทรงเป็นแบบอย่างไว้ไม่ผู้ใหญ่ที่เคยเห็นครั้งกรุงเก่าก็ชราแล้ว จะเสื่อมสูญพระราชประเพณีไป จะใคร่ทรงเป็นพระเกียรติยศไว้ จึงทรงปฤกษาด้วยมุขมนตรีทั้งปวง ก็เห็นพร้อมโดยกระแสพระราชดำริห์จึงดำรัสให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช เป็นผู้บัญชาการผูกแพไม้ไผ่ที่หน้าพระตำหนักน้ำ มีพระอุทุมพรมณฑปหุ้มผ้าขาวอยู่กลางแพ กรงที่สรงมีเครื่องล้อม ๔ ชั้นอยู่ในพระมณฑป ตั้งพระแท่นสรงมุรธาภิเศกและเครื่องราชพิธีทั้งปวง มีทหารถือ อาวุธเป็นชั้น ๆ เรือบัลลังก์ประทับหน้าพระตำหนักแพ พร้อมด้วยขบวนเรือต่าง ๆ ทอดทุ่นล้อมวง ตั้งโรงพิธีพราหมณ์ตรงประตูออกโรงแสงไปบนพระมหาปราสาทก็ตกแต่ง ครั้นแต่งเสร็จแล้วแห่เสด็จเหมือนพระราชพิธีโสกันต์ ทรงสดับพระ

สงฆ์สาธยายพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน ณ วันจันทร์เดือนสี่ ขึ้นเจ็ดค่ำ เวลาเช้าลงสรง ณ กรงที่สรงและพระแท่นมุรธาภิเศก เวลาบ่ายทรงรับพระสุพรรณบัตร ณ พระที่นั่งจักรพรรติพิมาน พระราชครูให้แว่นเวียนเทียนสมโภช แล้วสมโภชอีก ๒ เวลา พระนามจาฤกในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทวาวงษ์ พงษ์อิศรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร

และเมื่อศักราช ๑๑๘๒ ปีมโรงโทศกเกิดอหิวาตกาพาธ ได้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศอาฏานาฏิยสูตรยิงปืนใหญ่รอบพระนคร แห่พระแก้วมรกฎพระบรมธาตุมีพระราชาคณะประปริตโตทกโปรยทราย และในการครั้งนั้นทรงพระมหากรุณาโปรด ให้พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาท ฝ่ายหน้าฝ่ายในงดการเฝ้างดกิจราชการ ให้บริจาคทานสาธยายธรรมบำเพ็ญกุศล ผู้ที่กตัญญูรู้รักษาพระองค์ ก็พระราชทานบำเหน็จรางวัล นักโทษในพันธนาคาร นอกจากภุกามไพรี ก็มิได้กักขังมีพระราชดำรัสสั่งมิให้ทำปาณาติบาต พระองค์ก็ทรงศีลบมิได้ขาด และโปรดถ่ายชีวิตันตรายสัตว์ต่าง ๆ และในพระราชพิธีที่สมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์ ได้ทรงเป็นแบบอย่างไว้แล้ว

แต่มิได้มีกาลนิยมเนืองนิตย์นั้น ได้โปรดให้มีพระราชพิธีแห่ผ้าไตรพระกฐินผ้าไตรปี รอบพระนครเป็นการใหญ่ครั้ง ๑ โปรดให้มีพระราชพิธีโสกันต์เขาไกรลาศ ๒ ครั้ง เมื่อปีชวดศักราช ๑๑๗๘ ปี ได้มีพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส ได้จรดพระกรรบิดกรรไกร ณ วันศุกร์เดือนสี่ ขึ้นสิบสามค่ำ เมื่อปีมโรงศักราช ๑๑๘๒ ปี ได้มีพระราชพิธีโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า สมเด็จพระบรมราโชรส ได้จรดพระกรรบิดกรรไกร ณ วันเดือนสี่แรมสี่ค่ำได้สมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททั้ง ๒ ครั้ง ในกาลนั้น ๆ พระองค์โปรดให้สะสมสร้างสิ่งซึ่งจะเป็นประโยชน์ในพระราชเขตรขัณฑ์ เครื่องป้องกันพระนครและเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศ ราชูปโภคเป็นอเนกนัก พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร ดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าประชุมชนที่มิได้อยู่ในพระบารมี ก็มาสู่เบื้องบงกชมาศนั้น เมื่อ ณ เดือนเก้าปีกุนสัปตศก ศักราช ๑๑๗๗ ปี สมิงรามัญเมืองเมาะตะมะและเมืองที่ใกล้เคียง ๓๑ ตำบล พร้อมใจกันจับพม่าผู้รักษาเมืองฆ่าเสีย แล้วอพยพครอบครัวเข้ามาสู่พระบารมีทางเมืองอุไทยธานี

เมืองกาญจนบุรี เมืองตาก เมื่อได้ทรงทราบแล้ว โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ คุมคนนำไม้จาก และเสบียงอาหารขึ้นไปพระราชทานที่เมืองประทุมธานี ได้โปรดให้สมเด็จกรมหลวงพิทักษ์มนตรีไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส ไปรับครัวรามัญเมืองกาญจนบุรี ข้างเมืองอุไทยธานี เมืองตากนั้น ก็โปรดให้มีผู้ไปรับ ครั้นครัวรามัญมาถึงพร้อมแล้ว โปรดให้ไปตั้งอยู่เมืองประทุมธานี เมืองนนทบุรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ จำนวนชายฉกรรจ์ถึงหมื่นเศษ ทั้งชายหญิงสามหมื่นเศษ โปรดพระราชทานยศถาศักดิ์สมบัติ ให้ชุ่มชื่นโสมนัศโดยสมควร เป็นมหัศจรรย์อันยิ่ง อนึ่งเมื่อปีมเสงเอกศก อุปราชเมืองนครพนมพาสมัคพรรคพวกประมาณ ๒๐๐๐ เศษ แต่ชายฉกรรจ์ ๘๖๐ มาสู่พระราชสมภาร โปรดให้อยู่แขวงเมืองสมุทปราการ ให้ท้าวอินทพิศาลบุตรใหญ่ของอุปราช เป็นพระยาปลัดเมืองสมุทปราการเหมือนพระราชธนสารคลังนอกมาคลังใน ประชุมวิเทศกชนใกล้ไกลมาสู่พระบารมีหาเลี้ยงชีพโดยสวัสดีก็มิได้มีที่จะประมาณ

ซึ่งว่าผู้ครองหลายประเทศสถานมาเจริญพระราชไมตรีนั้นแต่ที่ควรจะยกขึ้นกล่าว เมื่อปีขาลศักราช ๑๑๘๐ ปี ผู้ครองเมืองเก่าแต่งให้กาลลกมันแวนสินไวซคุมเครื่อง

ราชบรรณาการมาถวายสืบต่อพระราชไมตรีกรุงเทพมหานครกับกรุงโปรตุคอลสืบไป ปีมโรงโทศก พระเจ้าแผ่นดินโปรตุคอลจึงให้กาลลกเข้ามาขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี จึงพระราชทานที่อยู่และบรรดาศักดิ์โดยสมควรแก่กงสุลเยเนอราล และเมื่อปีมเมียศักราช ๑๑๘๔ ปี เจ้าเมืองเบงคอลฝ่ายอังกฤษแต่งให้การฝัดนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี เจ้าพนักงานได้นำทูตเข้าเฝ้าแล้ว แต่หาได้ทำหนังสือสัญญาไม่ ด้วยการฝัดทำให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัย จึงโปรดให้ตอบเครื่องราชบรรณาการ ส่งการฝัดกลับไป และสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น พระองค์ได้พระพุทธบุษยรัตน์เป็นมหัคฆรัตนมหัศจรรย์ เมื่อพระองค์ทรงปฏิบัติดังถวายวิสัชนามาแล้ว ก็มีแต่พระราชพิพรรฒสวัสดี ต่อมา ๓ ปี ครั้งรามัญเมาะตะมะนั้น จึงมาสู่ยุคลบทรัช และทรงสารสวัสดิถึง ๕ พระคชาธาร และก็บันดาลให้ราชประจามิตรถึงซึ่งพิบัติบมิได้ดังจิตรปราถนา ดังจะได้ถวายวิสัชนาเป็นลำดับไป และพระองค์ทรงได้พระเจดีย์แก้วผลึกสูง ๘ องคุลี บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๕ พระองค์ ซึ่งพระสงฆ์นายกเมืองสิงขัณฑ์ส่งมาถวาย ประหนึ่งจะได้สดับอึงกิดาการว่า พระองค์ทรงได้พระพุทธบุษยรัตน์ จึงจัดพระเจดีย์แก้วผลึกมาถวาย

และพระคชาธารพิเศษ ๕ นั้น ประทุมทันต์ ๑ กระสมพงษ์ ๑ เผือกเสวตรภรณ์ ๓ เมื่อปีวอกศักราช ๑๑๗๔ ปี คชสารเสวตรภรณ์เผือกเอก พระยาสวรรคโลก พระยานราธิราช ส่งเข้ามาสู่เบื้องยุคลบาท พระราชทานนามขึ้นระวางว่า พระยาเสวตรกุญชรอดิศรประเสริฐศักดิ์ เผือกเอกอรรคไอยรา มงคลพาหนะนารถ บรมราชจักรพรรดิวิเชียรรัตนนาเคนทร์ ชาติคเชนทรฉัททันต์หิรัญรัศมีศรีพระนคร สุนทรลักษณเลิศฟ้า เมื่อปีกุนศักราช ๑๑๗๗ ปี พระยาเชียงใหม่นำคชไกรพลายกระมาถวาย ขึ้นระวางว่า พระบรมหัศดินทร์ วรินทรราชพาหนะ พื้นขาวกระสมพงษ์ สารทรงประเสริฐศักดิ์ เฉลิมลักษณเลิศฟ้า เมื่อปีชวดศักราช ๑๑๗๘ ปี เจ้านครเวียงจันท์ให้นำคชสารประทุมทันต์มาถวาย ขึ้นระวางว่า พระบรมนาเคนทร์ คเชนทรธราธาร กำแหงหาญห้าวเหี้ยม ลักษณเนียมประทุมทันต์ เฉลิมขวัญพระนคร เกียรติขจรจบสกลมิ่งมงคลเลิศฟ้า ณ ปีชวดนั้นคชสารสำคัญ พลายเสวตรภรณ์เผือกเอก เจ้านครเชียงใหม่ส่งมาถวาย ขึ้นระวางว่า พระยาเสวตรไอยรา บวรพาหนะนารถ อิศวราราชบรมจักร สีสังขศักดิ์อุโบสถ คชคเชนทรชาติอากาศจารี เผือกผ่องศรีบริสุทธิ์เฉลิมอยุทธยายิ่ง วิมลมิ่งมงคลจบสกลเลิศฟ้า เมื่อปีฉลูนพศกศักราช ๑๑๗๙ ปี เจ้านคร

เมืองน่านนำคชาธารพลายเสวตรภรณ์มาถวาย ขึ้นระวางว่า พระยาเสวตรคชลักษณ์ ประเสริฐศักดิสมบูรณ์ เกิดตระกูลสารสิบหมู่ เผือกผู้พาหนะนารถ อิศราราชธำรง บัณฑรพงษ์จตุรภักตร์ สุรารักษ์รังสรรค์ ผ่องผิวพรรณผุดผาด ศรีไกรลาศเลิศลบ เฉลิมพิภพอยุทธยาขัณฑเสมามณฑล มิ่งมงคลเลิศฟ้า โปรดให้มีการมหกรรม และพระราชทานรางวัล โดยสมควรแก่ลักขณในคชาชาตินั้น ๆ แต่เมื่อสมโภชพระยาเสวตรกุญชรนั้น เมื่อสมโภชโรงใน โปรดให้สมโภชพระเทพกุญชรบวรศรีเสวตรเอกชาติฉัททันต์ อนันตคุณวิบุลย์เลิศฟ้า แปลงนามใหม่ว่า พระเทพกุญชร บวรศรีเสวตร อมรเมศนฤมิตร เผือกผ่องพิศโสภณ มิ่งมงคลนาเคนทร์ คชเชนทร์ เฉลิมขวัญ ชาติฉัททันต์สูงศักดิ์ วิไลยลักษณเลิศฟ้า สมโภชพระอินทไอยรารัตนนาเคนทร์ คเชนทรบดินทร์ อินทรังสรรค์อนันตคุณสมบูรณ์เลิศฟ้า แปลงนามใหม่ว่า พระอินทไอยรา คชาชาติฉัททันต์ พิศผิวพรรณเผือกตรี สียอดตองตากแห้ง วิศณุแกล้งรังรักษ์ มงคลลักษณเลิศฟ้า และด้วยพระองค์มีพระคชาธารเผือกเอกณ สามคชาธาร เสวตรคชสาร เผือกเอก ๑ เผือกตรี ๑ ซึ่งมาสู่พระบารมีในปฐมรัชกาล ยังคงอยู่เป็น ๕ จึงได้ปรากฏพระนามเติมเพิ่มท้ายว่า พระเจ้าช้างเผือก จึงได้

ใช้ธงช้างมาแต่กาลนั้น และได้โปรดให้คชสารสำคัญเผือกเอกทั้ง ๔ คือพระเทพกุญชร ๑ พระยาเสวตรกุญชร ๑ พระยาเสวตรไอยรา ๑ พระยาเสวตรคชลักษณ์ ๑ ยืนโรงเรียงกันเป็นลำดับ ในระหว่างประตูสนามราชกิจประตูพรหมโสภา มา ณ ภายหลังได้มีพระนามปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชพงษเชษฐ มเหศวรสุนทร ไตรเสวตรคชาดิศรมหาสวามินทร์ สยามรัษฎินทรวโรดม บรมจักรพรรดิราช พิลาศธาดาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาไลย เพราะพระองค์ทรงได้เสวตรคชไกรสามคชาธารดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าปัจจนึกนิกรก็เกรงพระบารมีนั้นภุกามดัสกรซึ่งเคยเป็นข้าศึกตั้งแต่แตกพ่ายพระบารมี คราวทัพถลางไปแล้ว ก็ครั่นคร้ามขามพระเดช จึงแต่งการเจรจาความเมืองเป็นหลายครั้งก็แต่การนั้นก็จะเป็นแต่กลอุบายหมายว่าจะให้สงบทัพไว้กว่าจะได้กำลังเท่านั้น และก็ขุ่นเคืองกันกับประเทศอื่น ๆ ด้วย จึงขามพระบารมีมากขึ้น เพราะฉะนั้นเมื่อได้ทราบความว่า กรุงสยามเกิดความไข้จึงได้ตั้งยุ้งฉางที่เมืองทวาย และได้ให้คนมาสอดแนมด้วยเดชพระบารมี ก็จับจารบุรุษนั้นได้ จึงได้แต่งกองทัพไปรับ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม ก็

ต้องเสด็จออกไปราชดัสกรเมื่อไม่สมความคิด จึงได้ไปชวนเมืองไทรให้ร่วมใจด้วย เมืองไทรก็มิได้ซื่อตรงต่อพระบารมี ก็มีผู้จับหนังสือลับได้ จึงโปรดให้ทดลองใจพระยาไทร เมื่อทราบชัดว่าไม่สวามิภักดิ์จริงแล้ว จึงโปรดให้พระยาศรีธรรมราชออกไปปราบปรามเสีย แต่การนั้นมีข่าวมาว่าจะไปชวนผู้ครองฝ่ายญวนให้เข้าด้วย ญวนจึงไปพบพม่า ๆ ได้รับทูตญวนไปถึงเมืองหลวง แล้วแต่งทูตไปเมืองญวน เมื่อถึงเมืองเกาะหมาก ก็เผชิญไฟไหม้กำปั่นเสีย จึงได้จ้างกำปั่นอังกฤษไปส่งเมืองญวน ผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ จึงคัดสำเนาราชสาส์น และเรื่องความที่ขัดข้องกันส่งมาถวาย แล้วอังกฤษก็ยกไปรบรามัญประเทศ ซึ่งพม่ารักษาอยู่นั้นได้ผู้คิดประทุษร้ายก็ถึงซึ่งอันตรายถอยกำลังไป และเมื่อพม่าเจรจาความเมืองนั้น ก็ทรงทราบด้วยพระปรีชาอันสุขุม จึงมิได้หลงในกลอุบาย ท่านเสนาบดีทั้งหลายก็โต้ตอบถึงใจภุกามประจามิตร แต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระองค์นั้นและท่านเสนาบดีดำรงในวิถีธรรมสุจริต มิได้คิดไปเบียดเบียนปรปักษ์นิกาย เพราะฉะนั้นจึงมิได้ยกไปทำอันตรายเป็นศึกขนาบ ที่ได้ยุทธนาการแล้วนั้น ก็เห็นจะเป็นแต่จะป้องกันพระนคร ให้อาณาประชาราษฎร์สมณพราหมณ์ได้ความศุขเท่านั้น และเมื่ออังกฤษกับพม่า

ยุทธนาอยู่นั้น ฝ่ายญวนได้มีหนังสือมาว่า ทูตพม่าออกไปชวนให้ประทุษฐร้าย ผู้ครองฝ่ายญวนก็มิได้ลงใจด้วย แต่ในราชสาส์นพม่านั้น ได้ยืนยันอยู่ว่าทูตญวนไปชวนมาร่วมคิดพิเคราะห์เห็นว่าด้วยเดชพระบารมี พม่าก็มีอันตราย อังกฤษก็คัดราชสาส์นมาถวาย ฝ่ายญวนจึงมิได้ออกนอกหน้า ด้วยเกรงพระเดชานุภาพอยู่ กาลหนึ่งผู้ครองกัมพุชสีมา และญวน ณ กัมพูชาร่วมคิดกันจะทำการกำเริบ จึงแต่งกลอุบายหมายจะตีเมืองพระตบองก็พ่ายแพ้แก่ฝีมือพระยาพระเขมรไปครั้งหนึ่งขบถควบคุมกันกำเริบขึ้นที่เมืองจำปาศักดิ์ ก็พ่ายแพ้พระบารมี มิอาจที่จะต่อสู้กองทัพข้าหลวงได้ ครั้ง ๑ ภุกาม ประจามิตรในมหาพันธนาคารคิดการประทุษฐจิตร ร่วมคิดด้วยพระยาทวายก็มิอาจทำอันตรายแผ่นดินได้ ข้าศึกภายนอกและภายในก็พ่ายแพ้แก่พระบารมี ดังถวายวิสัชนามาฉะนี้

สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้า ซึ่งเป็นที่ร่มเย็นของพระบรมวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท อาณาประชาราษฎรสมณชีพราหมณ์ พระองค์นั้น เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จสวรรค์คตแล้ว พระองค์ก็ได้โปรดให้ทำพระเมรุมาศ

พระราชทานเพลิง ณ ท้องสนามหลวง โดยบุรพราชประเพณี พระองค์มีพระบรมราโชรสพระองค์ ๑ ซึ่งปรากฏว่าพระเชษฐาธิราโชรส นับโดยลำดับพระวงษ์นี้เป็นที่ ๓ ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ นับลำดับรัชกาลเป็นที่ ๓ มีสมเด็จพระบรมราโชรส ด้วยสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอรรคมเหษีปรากฏพระเกียรติยศว่า สมเด็จพระพรรษา ๓ พระองค์ นับโดยลำดับพระวงษ์นี้เป็นที่ ๓๗ ที่ ๔๓ ที่ ๕๐ พระองค์หนึ่งสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ พระองค์หนึ่งได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ บรมราชาธิเศก นับลำดับเป็นรัชกาลที่ ๔ พระองค์หนึ่งได้เถลิงถวัลยบวรราชาภิเศกเป็นพระบวรราชเจ้าในรัชกาลที่ ๔ มีสมเด็จพระบรมราโชรส ด้วยสมเด็จพระบรมราชเทวีอีกสามพระองค์ นับโดยลำดับพระวงษ์นี้เป็นที่ ๖๐ ที่ ๖๕ ที่ ๗๐ พระบรมราชธิดาพระองค์หนึ่ง นับโดยลำดับพระวงษ์นี้เป็นที่ ๖๗ พระราโชรสอีก ๓๓ พระองค์ พระราชธิดาอีก ๓๒ พระองค์ ก็ได้ทรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมบ้าง มิได้ตั้งกรมบ้าง เป็น ๗๓ พระองค์

ครั้น ณ วันพุฒ เดือนแปด แรมสี่ค่ำ ปีวอกฉศก

ศักราช ๑๑๘๖ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลทรงพระประชวร มีพระอาการมึนพระองค์ซึมเซื่อมไป มิใคร่จะมีพระราชดำรัส ถึง ณ วันพุฒเดือนแปดแรมสิบเอ็ดค่ำ พระองค์ก็เสด็จสวรรค์คต สถิตในอิศริยยศราชสมบัติ ๑๖ พรรษา พระชนม์มายุพรรษกาล ๕๘ พรรษา นับโดยอายุโหราได้ ๕๖ พรรษา ๗ เดือน ๑๙ วัน

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ทรงอภิบาลปกครองรักษาสันตติวงษ์ให้เนื่องประพันธ์สืบมา จนถึงรัชกาลปัตยุบันที่ครบ ๕ บัดนี้ พระเดชพระคุณเป็นอเนกประการ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายในอภิลักขิตสมัยอันตรงกับดิถี พระบรมมหาปสูติมงคลกาลและกาลเสด็จสวรรค์คต และสมัยต้นปีตามจันทคติและสุริยคติ และต้นเหมันตฤดู และสมัยอื่น ๆ ทุกกาลกำหนดมามิได้ขาด ในอภิลักขิตสมัยวันบรรจบครบรอบ ๑๐๐ ปีแต่วันชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเศก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระปฐมบรมราชวงษ์นี้ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ให้เชิญพระบรมอัฐิเป็นกระบวนแห่แต่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์มาประดิษฐาน

ณ พระบุษบก เหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ ณ วันพฤหัศบดี เดือนเจ็ดแรมสิบสี่ค่ำเวลาเช้า พระราชทานบิณฑบาต ขัชโภชาหารแก่พระสงฆ์ พระราชาคณะเป็นประธาน ๕๗ รูป รับพระราชทานฉันแล้ว พระราชทานผ้าไตรจีวร ๕๗ ไตรสดับปกรณ์ พระสงฆ์ราชาคณะเป็นประธาน ๕๗ รูปนั้นสวดธรรมสาธยาย เวลาบ่ายถวายพระพุทธภาสิตมนต์ โปรดให้ถวายพระธรรมเทศนา อนุโมทนาพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น กระจาดและเครื่องไทยธรรม บูชาเทศนาวันนี้ เป็นส่วนเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี เป็นมหัคฆภาคธรรมิกบรรณาการ ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นส่วนทักขิณานุปปทานอนวัชกิตย์ โดยอนวัชจริยาสาธุกัลยาณสัมมาปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้ เป็นสุจริตจริยาทรงประพฤติด้วยพระราชอุสาห พระราชดำริห์ฉันทวิริยจิตตวิมังสา หวังความศุขประโยชน์อิฐวิบูลยผล ซึ่งจะสำเร็จในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้น ด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญกิริยา เป็นปัจโจปการกิตย์ในปัจฉิมกาลด้วยประการฉะนี้

ก็และส่วนสภาพที่ประชุมชนประพฤติด้วยกายวาจา

จิตรทั้งปวง รวบรัดโดยอาการวิภาคปริยายหนึ่งได้ ๒ ประเภท คือธรรม ๑ อธรรม ๑ ด้วยสรุปไว้ในคาถาว่า “น หิ ธัม์โม อธัม์โม จ อุโภ สมวิปากิโน ธรรม ๑ อธรรม ๑ สองส่วนนี้ซึ่งจะเป็นสภาพมีวิบากเสมอกันหามิได้” ฉะนี้

ก็และธรรม อธรรมนั้น ให้บัณฑิตยชาติพึงสันนิษฐานโดยลักษณฉะนี้ ส่วนสภาพใดเป็นสังกิเลสิก ฝักฝ่ายให้จิตรเศร้าหมอง ส่วนนั้นเป็นอธรรม ส่วนใดเป็นโวทานิย ฝักฝ่ายให้จิตรผ่องแผ้ว ส่วนนั้นเป็นธรรม อัป์ปมาโท ความไม่ประมาท ไม่เมานักเป็นธรรม ปมาโท ความประมาทความเมาเป็นอธรรม โยนิโสมนสิกาโร ความทำในจิตรโดยแยบคาย อุบายที่ชอบเป็นธรรม อโยนิโสมนสิกาโร ความทำในจิตรโดยไม่แยบคาย ใช่อุบายที่ชอบเป็นอธรรม มัต์เตย์ยตา เปเตย์ยตา ความเป็นผู้ปฏิบัติเกื้อกูลแก่มารดาบิดา เป็นธรรม อมัต์เตย์ยตา อเปเตย์ยตา ความเป็นผู้ประพฤติไม่เกื้อกูลแก่มารดาบิดา เป็นอธรรม สามัญ์ญตา พ์รห์มัญ์ญตา ความเป็นผู้ปฏิบัติเกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์เป็นธรรม อสามัญ์ญตา อพ์รห์มัญ์ญตา ความประพฤติไม่เป็นประโยชน์ เกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์ เป็นอธรรม กุเลเชฏ์

ฐาปัจ์จายิตา ความเป็นผู้เป็นบุคคลนบนอบคำนับแก่ผู้เจริญผู้ใหญ่ในตระกูล เป็นธรรมเชษฐาปัจจายนธรรม ๑ นกุเลเชฏ์ฐาปัจ์จายิตา ความเป็นผู้ไม่คำนับนบนอบแก่ผู้เจริญผู้ใหญ่ในตระกูลเป็นอธรรม โทวจัส์สตา ความเป็นผู้ที่ผู้อื่นสอนยากในสิ่งชอบ ปาปมิต์ตตา ความเป็นผู้คบปาปชนเป็นมิตรสหายเป็นอธรรม โสวจัส์สตา ความเป็นผู้ที่ท่านผู้อื่นสอนง่ายให้สิ่งชอบ กัล์ยาณมิต์ตตา ความเป็นผู้คบกัลยาณชนเป็นมิตรสหายเป็นธรรม สุวิชานตา ความเป็นผู้รู้ดีรู้ชอบ ธัม์มกามตาความเป็นผู้ปรารถนาธรรมเป็นธรรม ทุวิชานตา ความเป็นผู้รู้ผิด ธัม์มเทส์สิตา ความเป็นผู้ชังธรรมเป็นอธรรม โลภ โทส โมห เป็นอธรรม อโลภ อโทส อโมห เป็นธรรม อคติ ๔ คือ ฉันท โทส โมห ภย เป็นอธรรม อคมนำ ความไม่ดำเนินตามฉันท โทส โมห ภย ดำรงเรียบร้อยอยู่ได้ ไม่ลุอำนาจแห่งอคติ ๔ ได้เป็นธรรม เวร ๕ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามมิจฉาจาร มุสาวาท สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน เป็นอธรรม ตัพ์พิรติ เจตนาเครื่องงดเว้นจากเวร ๕ นั้น เป็นธรรม

ให้บัณฑิตยชาติพึ่งสันนิษฐานธรรม อธรรมเทอญ จนถึงอกุศลกรรมบถ อธัม์มจริยา อสมจริยา เป็นอธรรม

ฝ่ายกุศลกรรมบถ ส่วนธัม์มจริยา สมจริยา เป็นธรรม อคารโว ความไม่เคารพในบุคคลและวัตถุซึ่งควรเคารพ เป็นอธรรม คารโว ความเคารพในบุคคลและวัตถุซึ่งควรเคารพเป็นธรรม

สัม์มาปฏิปัต์ติ เครื่องขัดเกลาบาปธรรมเสียให้เบาบางเป็นธรรม มิจ์ฉาปฏิปัต์ติ เครื่องเศร้าหมอง มหิจ์ฉตา ปาปิจ์ฉตา ความเป็นผู้มีความปรารถนาใหญ่ มีความปรารถนาเป็นบาปลามกเป็นอธรรม โดยนัยนี้เป็นลักษณ มีบุรพคาถาของโบราณบัณฑิตสอนผู้ประพฤติอธรรมว่า มา ตำ อธัม์โม อาจริโต อัส์มากุม์ภมิวัพ์ภิทา อธรรมสิ่งผิด ซึ่งท่านได้ประพฤติไว้มากแล้ว อย่าได้ทุบต่อยท่านเสีย ดังศิลาทุบหม้อภาชนะดินฉะนั้นเลย แม้พุทธพจนภาสิตก็ได้ตรัสประทานไว้ว่า ธัม์มัญ์จเร สุจริตำ ให้สาธุชนพึงประพฤติธรรมให้เป็นสุจริตให้เป็นกิจที่ตนประพฤติดี ประพฤติชอบเถิด น ตำ ทุจ์จริตัญ์จเร อย่าพึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจริตไป ธัม์มจารี สุขำ เสติ อัส์มิ์ โลเก ปรัม์ หิ จ บุคคล ผู้ประพฤติธรรมเป็นปรกติเป็นอาจิณอยู่ ย่อมนอนเป็นศุขทั้งโลกนี้โลกหน้า คืออยู่เป็นศุข ทุกอิริยาบถทั้งปัตยุบันและสัมปรายภพทั้ง ๒ สถาน ธรรมส่วนสภาพที่ชอบบุทคลมาประพฤติด้วยฉันทอัธ-

ยาศรัยอันดี อันบริสุทธิ์แล้ว ก็นำความศุขมาแก่ผู้ประพฤตินั้น ธัม์โม สุจิณ์โณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้วก็ย่อมนำความศุขมาแก่ผู้ประพฤตินั้น ๆ เหมือนอย่างธุดงควัตรนั้น ๆ ก็ล้วนเป็นธรรมสัมมาปฏิบัติขัดเกลากิเลศลามกธรรม ให้บางเบาจากสันดาน เมื่อภิกษุมาสมาทานถือเป็นสัมมาปฏิบัติ ทำตามพระพุทธโอวาท ก็เป็นสุจริตจริยา ประพฤติให้เป็นสุจริต เมื่อภิกษุใดมาหวังโลกามิสลาภสักการความสรรเสริญเป็นเหตุ แล้วสมาทานด้วยคิดว่า ประชุมชนจักได้สรรเสริญเรา ประชุมชนจักเลื่อมใส นำลาภสักการมาแก่เราฉะนี้ ความประพฤติของภิกษุนั้น เป็นทุจริตจริยา ประพฤติให้เป็นทุจริตไป เพราะฉันทอัธยาศรัยไม่บริสุทธิ์ กล่าวธุดงคสมาทานนี้เป็นนิทัสสนนัยธรรมที่บุคคลมาประพฤติอย่างนี้ เป็นทุจ์จิณ์โณ ประพฤติให้เป็นทุจริต หานำความศุขมาแก่ผู้ปฏิบัตินั้นไม่ เพราะเหตุนั้นจึงนิยมไว้ว่า สุจิณ์โณ บุคคลประพฤติดีแล้วนำความศุขมาฉะนี้ ก็ให้เกิดความสันนิษฐาน โดยตับปฏิปักขอวุตตสิทธินัยว่า ธรรมอันบุคคลประพฤติไม่ดีแล้ว นำความทุกข์มาแก่ผู้ประพฤตินั้นฉะนี้

ส่วนสภาพซึ่งเป็นธรรมนั้น ล้วนเป็นสัทธัมม ธรรม

ดี ธรรมสงบ ธรรมของผู้สงบ สตๅธัม์โม ธรรมของผู้สงบทั้งหลาย ธรรมของสัปปุรุษทั้งหลาย อันส่วนสภาพซื่อสตังธัมมะ แล้วก็ย่อมดำรงคงที่โดยภูมิผล จะชราชำรุดดังอุปาทิณณก อนุปาทิณณกสังขารนั้นหาไม่ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระสุคตเจ้าจึงได้ตรัสไว้โดยเอกาทสักษรฉันทร์ว่า ชีรันติเว ราชรถา สจิต์ตา ราชรถทั้งหลายวิจิตรด้วยดีด้วยรถาลังการแล้ว ย่อมชำรุดไป ไม่วิจิตรเสมออยู่ได้เป็นนิตยกาล อโถ สรีรัม์ปิ ชรๅ อุเปติ แม้ถึงสรีรร่างกายเล่า ก็ย่อมเข้าไปถึงความชรา หาดำรงคงที่งามดีอยู่เสมอได้ไม่ ซึ่งยกราชรถขึ้นกล่าวนั้น แสดงว่าอนุปาทิณณกสังขารทั้งปวงไม่ล่วงชราได้ ซึ่งยกสรีรกายขึ้นกล่าวนั้น แสดงว่าอุปาทิณณกสังขารทั้งปวงไม่ล่วงความชราได้ ด้วยบททั้งสองนั้น แสดงว่าสังขารธรรมที่ปัจจัยปรุงปัจจัยแต่งทั้งปวง ทั้งอุปาทิณณกะ อนุปาทิณณกะ ล้วนไม่ล่วงชราความชำรุดทรุดโทรมเสื่อมเสียไปนั้นได้ สตัญ์จ ธัม์โม น ชรๅ อุเปติ ก็แต่ธรรมของสัปปุรุษทั้งหลาย ไม่เข้าไปถึงความชรา สัน์โต หเว สัพ์ภิปเวทยัน์ติ ท่านผู้สงบคือสัปปุรุษทั้งหลายย่อมเจรจากับสัปปุรุษ ให้สัปปุรุษทั้งหลายรู้แจ้งชัด ซึ่งอัตถ เนื้อความนี้ สตๅธัม์ม ธรรมของผู้สงบทั้งหลายไม่เข้าไปถึงความชรา ภาสิตนี้อัตถเนื้อความโดยบริยาย อย่างสูงและต่ำว่า อริย

มรรคอริยผล อันสังหารผลาญกิเลศ ด้วยสมุจเฉทวินัย เป็นอกุปปธรรมไม่กำเริบจลาจลคืนคลาย โลกุตตราริยมรรคาริยผล เป็นสตังธรรมโดยอุปริมปริยาย ย่อมไม่เข้าไปถึงความชราชำรุดด้วยประการใดประการหนึ่ง เมื่อกล่าวโดยเหฏฐิมปริยายอย่างต่ำนั้น สุจริตธรรมซึ่งรวมลงในบทว่า กุสลาธัม์มา ธรรมเป็นกุศลๆ ๆ ฉะนี้ ซึ่งจะมีวิบากเป็นไป เพื่ออนัตถพินาศซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่นั้น ใช่ฐาน ใช่โอกาศ วิบากแห่งสุจริตทั้ง ๓ มีแต่เป็นไปเพื่ออัตถศุขประโยชน์ ส่วนที่พึงในที่สัตว์รักใคร่ปราถนา คงมีอยู่ตามภูมิ์จะแปรผันโดยวิบากนั้นหาไม่ สมด้วยพุทธภาสิตในปหานภาวนาสูตรว่า กุสลำ ภิก์ขเว ภาเวถ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงให้กุศลเกิดมีพร้อมมูลขึ้นในสันดานเถิด ความอาจหาญเพื่อจะให้กุศลเกิดมีขึ้น มีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลาย ถ้าหากความสามารถอาจหาญจะให้กุศลเกิดมีขึ้นจะไม่พึงมีไซ้เราผู้พระตถาคตก็จะไม่พึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่า ให้บำเพ็ญกุศลขึ้น

เหตุใดความสามารถอาจหาญ จะให้กุศลเกิดขึ้นย่อมมีอยู่เพราะเหตุนั้นเราพึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่าจงให้กุศลเกิดมีขึ้น อนึ่งกุศลที่บุคคลบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้นแล้ว หากจะเป็นไปเพื่อความทุกข์ไซ้ เราผู้พระตถาคต

ก็จะไม่พึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่า จงให้กุศลเกิดมีขึ้น เหตุใดกุศลที่บุคคลบำเพ็ญขึ้นย่อมเป็นไปเพื่อความศุข ประโยชน์ เพราะเหตุนั้นเราผู้พระตถาคตจึงเตือนท่านทั้งหลายว่าจงให้กุศลเกิดมีขึ้นเถิด ดังนี้ข้อซึ่งกุศลบุคคลบำเพ็ญก่อสร้างให้เกิดมีขึ้นย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความศุข นี้และชื่อว่าไม่เข้าไปถึงความชรา ไม่ชำรุดแปรผันเพราะภูมิผล มีแต่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความศุข ด้วยประการฉะนี้ ก็และพระราชกุศลจีวรบิณฑบาตไทยธรรม ๕๗ ภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบริจาคในพระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริกขารกับทั้งธรรมเทศนาภัณฑบูชากัณฑ์ ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเป็นปัตติทานถวายแด่สมเด็จพระบรมไอยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเสด็จสวรรค์คตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพพาลัยอมรพิมาน หรือในสถานคติอุปปัตติใดๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว จงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนาเพื่อเจริญกุศลบุญราชี และศุขศิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้นๆ จงทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญฤธีทักขิณานุปปทานมัย ในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญโดยกำลังพระราชศรัทธาพร้อมฉันทวิริยจิตตวิมังสาจตุราธิบดี และพระวิจารณญาณปัญญาบารมี พระสติสัมปชัญญ พระอัปปมาทธรรมอันแรงกล้าสมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทาอันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุโต๎ยบาย สกัดกั้นศัตรูหมู่ประจามิตรและสรรพอันตรายทั้งปวง ให้นิราศบำราศไกล อย่าได้มาพ้องพานพระบาทยุคล ขอให้ส่วนสรรพนฤมลศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคลพระชนมศุข ศุภอัตถอิฏฐวิบุลยผล จงประสิทธิ์สมบูรณ์ ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดังพระบรมราชประสงค์ทุกประการ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และธัม์มจริยา หม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธพระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคมในการพระราชกุลศล ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่ ๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา นี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณ วันศุกร เดือนแปด บุรพาสาธ ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมเมีย จัตวาศก ศักราช ๑๒๔๔ มีสำเนาเทศนาต่อไปนี้

นมัต์ถุ สุคตัส์ส
มาตา ปิตุกิจ์จกโร ปุต์ตทารหิโต สทา
อัน์โต ชนัส์ส อัต์ถาย เย จัส์ส อนุชีวิโน

อุภินนัญ์ เญว อัต์ถาย ตทัญ์ญุ โหติ สีลวา
ญาตีนำ ปัพ์พเปตานำ ทิฏ์เฐ ธัม์เมว ชีวิตำ
สมณานำ พ์ราห์มณานำ เทวตานำ จ ปัณ์ฑิโต
ปีติ สัพ์พชาน โน โหติ ธัม์เมน ฆรมาวสำ
โส กริต์วาน กัล์ยาณำ ปูชโยโหติ ปสำสิโยติ
อิเธว นำ ปสำสันติ เปจ์จ สัค์เค ปโมทตีติ

บัดนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในญาติธรรมจริยากถาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมีอนุโมทนา ในพระราชกุศลทักขิณานุปปทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็นญาติธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช ซึ่งทรงพระนามตามจาฤก ในพระสุพรรณบัตรว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีสินทร บรมมหาจักรพรรติราชาธิบดินทร ธรณินทราธิราชรัตนากาศภาสกรวงษ์องค์ปรมาธิเบศร ตรีภูวเนตรวรนารถนายก ดิลกภพนพรัตนราชชาติอาชาว-ศรัย สมุททัยดโรมนต์ สกลจักรวาฬาธิเบนทร สุริเยนทราธิบดินทร หริหรินทราธาดาธิบดี ศรีสุวิบูลยคุณอัคนิฐฤทธิราเมศวรธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดิ

เทพยนฤบดินทร ภูมินทรปรมาธิเบศร โลกเชษฐวิสุทธิมกุฎ ประเทศคตา มหาพุทธางกูรบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว อันปรากฏพระนาม ณ ภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระปรมาธิวรเสฐมหาเจษฎาธิบดินทร สยามมินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบขัตติยสันตติวงษ์ เนื่องมาในรัชกาลที่ ๓ ทรงทำนุบำรุงพระพุทธสาสนา และพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย อาณาประชาราษฎร ให้มีความศุขทั่วหน้า ควรเป็นที่ยินดีสโมสรของสรรพอเนกชนนิกร จะระฤกถึงพระเดชพระคุณเป็นนิจนิรันดร พระองค์นั้นโดยญาติธรรมจริยา เป็นปัจโจปการกิตย์ ฉลองพระเดชพระคุณในปัจฉิมกาล ตามบัณฑิตธรรมกัลยาณปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นได้เสด็จมายังโลกนี้ ได้มีพระบรมมหาประสูตรมงคลกาล ณ มูลราชนิเวศนสถาน แห่งสมเด็จพระบรมไอยกาธิราช อันสมเด็จพระบรมชนกนารถเสด็จประทับในเวลานั้น ณ วันจันทร์เดือนสี่แรมสิบค่ำ ปีมแมนพศก จุลศักราช

๑๑๔๙ ปี เป็นรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ สมเด็จพระบรมไปยกาธิราชเจ้า เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติล่วงไปแล้วห้าพรรษา ในขณะเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนารถยังเสด็จสถิตในอิศริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นพระชนมายุครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ก็โปรดให้โสกันต์ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งในครั้งนั้นยังมิได้มีธรรมเนียมพิธีตรุศ ซึ่งเจ้านายโสกันต์ทั่วไป เป็นกาลวิเศษโดยทรงพระมหากรุณา ครั้งถึงกำหนดทรงบรรพชา และทรงอุปสมบท ก็ได้ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เฉภาะพระภักตร สมเด็จพระบรมไอยกาธิราชทั้ง ๒ คราว ลุจุลศักราช ๑๑๖๙ จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ทรงรับอุปราชาภิเศกรับพระราชบัณฑูรแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรส ก็ได้ดำรงพระยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ได้รับราชการในสมเด็จพระบรมชนกนารถต่าง ๆ เป็นที่ไว้วางพระหฤทัย ครั้นเมื่อสมเด็จพระปฐมบรมมหาราชาธิราช พระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จสวรรค์คตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ บรมราชาภิเศกสืบบรมสันติวงษ์ ยังมิทันที่จะได้ตั้งพิธีการบรมราชาภิเศก มีผู้แต่งเรื่องราวกล่าวโทษเจ้าฟ้าอภัยธิเบศร ซึ่งเป็นกรมขุนกษัตรานุชิต โอรสเจ้ากรุงธนบุรี ว่าคิดประทุษฐร้ายต่อพระองค์ไว้ในฟอง ทำให้เป็นของกาคาบมาทิ้งที่หน้าพระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชาน้อยเก็บได้ รู้เหตุก็รีบเอาหนังสือเข้ามาถวาย ครั้นเมื่อทรงทราบเหตุศัตรูต่อพระราชสมบัติเกิดขึ้นฉะนั้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิจารณปัญญา เสร็จด้วยบุญญาภินิหารอันอุดม ซึ่งพระบรมวงษานุวงษ์ผู้ใหญ่ ทั้งพระเจ้าน้องยาเธอก็มีอยู่หลายพระองค์ หาได้โปรดให้ชำระความนี้ไม่ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสร่วมพระราชหฤทัยได้ทรงชำระกับด้วยพระยาอนุชิตราชา ได้ความเป็นสัตย์ ซัดถึงขุนนางผู้น้อยผู้ใหญ่ร่วมคิดด้วยกันสี่สิบคน จึงมีพระราชบัณฑูรให้ถอดเสียจากตำแหน่งยศให้เรียกตามชื่อเดิมว่า หม่อมเหม็น แล้วดำรัสให้เอาไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ ก็แต่ขุนนางที่ร่วมคิด และพรรคพวก ๔๐ คนนั้นให้สำเร็จโทษเสียตามธรรมเนียม

แล้วพระราชทานวังและทรัพย์สมบัติข้าไทยของหม่อมเหม็น เป็นบำเหน็จแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสิ้น ครั้นพระบรมราชาภิเศกแล้ว โปรดให้เลื่อนอิศริยยศขึ้นเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ได้ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมท่าสิทธิ์ขาด และโปรดให้ทรงแต่งสำเภาหลวง ซึ่งจะออกไปค้าขาย ณ เมืองจีน และพระองค์ทรงแต่งสำเภาของพระองค์เองออกค้าขาย ณ เมืองจีนด้วยเนือง ๆ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธสาสนายิ่งนัก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงปฏิบัติเลี้ยงพระสงฆ์ และมีเทศนาที่วังทุกวันมิได้ขาด และพระราชทานเงินเดือนให้อาจารย์บอกพระคัมภีร์แก่ภิกษุสามเณรเป็นอันมาก และทรงตั้งโรงทานไว้ที่วังสำหรับเลี้ยงยาจกวรรณิพกทั่วหน้า ถึงวันพระก็ทรงปล่อยสัตว์ และแจกเงินคนที่สูงอายุ และคนยากเสมอเป็นนิจมิได้ขาด และข้าราชการซึ่งเข้ามาเฝ้าทูลลองธุลีพระบาทในพระบรมมหาราชวังก็ได้ไปรับพระราชทานที่วังนั้นโดยมาก จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมชนกนารถพระองค์ก็ทรงยินดีอนุโมทนา โปรดให้ตั้งโรงทานหลวงขึ้นบ้าง เป็นต้นมาแต่ครั้งนั้น ครั้น

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จสวรรค์คตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงเปลี่ยวพระราชหฤทัย ก็โปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบังคับราชการในกรมพระตำรวจ รับเรื่องราวทุกข์แห่งราษฎรทั้งปวง พระองค์ก็ได้ทรงบังคับให้เจ้ากรม ปลัดกรม พระตำรวจชำระไต่สวนตามพระราชกำหนดกฎหมายให้แล้วไปได้โดยเร็ว ก็เป็นที่นิยมยินดีของชนทั้งหลายเป็นอันมาก ครั้นเมื่อปีมโรงโทศกจุลศักราช ๑๑๘๒ พม่าข้าศึกยกกองทัพมาตั้งยุ้งฉางอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงทราบแล้วจึงทรงปฤกษาด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ และท่านเสนาบดีทั้งปวง กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมวงษานุวงษ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ออกไปป้องกันอริราชศัตรู ซึ่งจะมาย่ำยีพระนคร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระราชดำริห์ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ประกอบไปด้วยพระปรีชาสามารถอาจหาญในราชกิจทั้งปวง และทรงทราบกระบวนพิไชยสงครามชัดเจน และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย สมควรที่จะรับรองป้องกันราชดัสกร

ได้ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดำรัสให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร เสด็จกรีธาคุมทัพพลฉกรรจ์ ๓๐๐๐ ออกไปตั้งขัดทัพอยู่ ณ ตำบลปากแพรก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กราบถวายบังคมลายกพยุหพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์และข้าราชการ ซึ่งต้องเกณฑ์โดยเสด็จในการพระราชสงครามทั้งปวง ก็ได้ยกขึ้นไปตั้งขัดอยู่ ณ ตำบลปากแพรกเมืองกาญจนบุรี กาลนานถึงปีเศษ ก็หาเห็นพม่ามากระทำยุทธนาการต่อรบไม่ และทรงเป็นแม่กองทำการป้อมที่เมืองสมุทปราการ คือป้อมประโคนไชย ๑ ป้อมนารายน์ปราบศึก ๑ ป้อมปราการ ๑ ป้อมกายสิทธิ์ ๑ และเป็นเกาะขึ้นกลางน้ำ ชื่อป้อมผีเสื้อสมุท ๑ และป้อมนาคราช ๑ รวม ๖ ป้อม ณ ครั้งนั้น แล้วเสด็จเฝ้ากราบบังคมทูลข้อราชการสงคราม เสร็จสิ้นทุกประการ

ลุจุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคิดทำกระจาดใหญ่ ๗ ชั้น ประดับด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมากวิจิตรงดงาม เดือน ๑๒ ขึ้นแปดค่ำ เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้น มาถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์มัทรี ครั้งนั้นเป็นการเอิกเกริกเป็นการอัศจรรย์ ข้าราชการราษฎรพากันมาดูอนุโมทนาในพระราชกุศลนั้นเป็นอันมาก ด้วยยังไม่มีใครทำขึ้นเป็นแบบอย่าง จนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงทราบ ตรัสยกย่องสรรเสริญเป็นอเนกประการ และได้เป็นแม่กอง ทรงจัดการทำในพระบรมมหาราชวังด้านตวันออก โปรดให้ทำเป็นสวนใหญ่ขึ้นเรียกว่าสวนขวา ทำไว้เป็นที่เสด็จประพาสสำราญพระราชหฤทัยของพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระบรมราชโอรส ทรงวัยวุฒิปรีชา ได้ทรงพระอุสาหในพระราชกิจทั้งปวงโดยเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแต่เดิมมา ไม่มีเหตุการยุคเข็ญสิ่งไรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็ได้อยู่เย็นเป็นศุขปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ตลอดรัชกาลนั้นมา ครั้น ศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉอศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระประชวรเป็นปัจฉิมกาลใกล้จะเสด็จสวรรค์คตนั้น ทรงพระประชวรอยู่ ๓ เวลาก็เสด็จสวรรค์คต หาทันได้ทรงพระดำเนินพระราชโองการ โปรดพระราชทานมอบมไหสวรรยาธิปัติ แด่พระราชวงษา

นุวงษ์พระองค์ใดไม่ เสนาบดีปฤกษาพร้อมใจกันเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสทรงพระเจริญยิ่งกว่าพระราชโอรสทั้งปวง ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไปทั้งพระนครโดยเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ของสมเด็จพระบรมชนกนารถมาช้านานทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็มีความสวามิภักดิ์ยำเกรงเป็นอันมาก และทรงพระสติปัญญาเมตตากรุณาแก่พระราชวงษานุวงษ์ และเสนาพฤฒามาตร์ราชปุโรหิตาจารย์ สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งปวงฉะนี้ จึงเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพบรมราชาภิเศกเสวยราชสมบัติถวัลยราชมณฑลสกลสีมาอาณาจักร สืบขัตติยสันตติวงษ์ดำรงแผ่นดินกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน พร้อมด้วยพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์ตามพระราชนิยม จนถึงตั้งขบวนแห่เลียบพระนคร แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระเจ้าอา คือพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ดำรงที่พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดให้รับพระราชบัณฑูรโดยโบราณจารีตขัตติยราชประเพณี พระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา แล้วมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้

ปล่อยนักโทษ แล้วโปรดให้ชำระความฎีกาของราษฎรที่ยังค้างอยู่นั้นให้เสร็จสิ้นเชิง แล้วทรงจัดการสาสนูปถัมภก ตั้งตำแหน่งพระราชาคณะพอเป็นฤกษ์ก่อนเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งพระศรีไกรลาศ เจ้าพนักงานคลังมหาสมบัติ ให้ลงมือทำเงินพดด้วงตีตรา ปรากฏเป็นรูปพระมหาปราสาท ทั้งเงินบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง สำหรับประจำแผ่นดินใหม่

แล้วทรงถวายพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงว่า กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย อนึ่งข้าราชการที่มีความชอบมาแต่ก่อนนั้นก็พระราชทานถานันดรศักดิ์โดยสมควร ตำแหน่งข้าราชการที่ยังว่างอยู่ ก็โปรดให้ตั้งข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมขึ้นเต็มที่บริบูรณ์ และครั้งนั้นทรงทราบว่าอังกฤษตีเขตรแดนพม่าขึ้นไปถึงเมืองย่างกุ้ง เมืองปรวน จึงโปรดให้ไปสืบราชการ จะใคร่ทรงทราบว่า การศึกชาวต่างประเทศนั้น จะหนักแน่นประการใด ครั้นผู้สืบราชการกลับมาได้ทรงทราบว่า การศึกชาวต่างประเทศนั้น ยังติดพัวพันกันอยู่ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า จำจะต้องให้กองทัพไปขัดทัพ จะได้รู้เหตุศึกชาวต่างประเทศจะผันแปรประการใด จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธาคุมกองรามัญทัพหนึ่ง พระยา

สุระเสนา พระยาพิพัฒโกษาทัพหนึ่ง ยกไปทางบกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ โปรดให้พระยาชุมพรยกไปทางเมืองระนองทัพหนึ่ง ทั้งสามทัพนี้ได้บอกไปว่า จะไปช่วยอังกฤษฯ ก็ยอมให้กองทัพไทยเข้าไปตั้งในเขตรแดนที่ตีไว้ ครั้นเสร็จการศึกแล้ว เจ้าเมืองเบงคอลแต่งให้กับตันหันตรีบารนี เป็นราชทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวาย แสดงความขอบพระเดชพระคุณที่ให้กองทัพไปช่วย

จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก ที่เมืองจันทบุรีมีการทิ้งกระจาดใหญ่ พวกจีนหกเกี้ยนแต้จิ๋วประมาณ ๗๐๐ เศษ กับพระยาปลัดคบคิดกันตั้งเป็นตั้วเฮียขึ้นเป็นครั้งแรก พระยาจันทบุรีเกณฑ์พลออกรบ จีนหนีไปได้บ้างจับได้บ้าง กรมการจับอ้ายจีนตั้วเฮียที่ ๑ ที่ ๒ ทั้งพระยาปลัด และจีนพรรคพวกส่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ โปรดให้ชำระได้ความเป็นสัตย์ ให้ส่งพระยาปลัดไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง อ้ายพวกจีนตั้วเฮียที่ ๑ ที่ ๒ ให้จำไว้ ณ คุกไม่มีเวลาออก แต่นั้นทรงพระราชดำริห์ว่าเจ้าและขุนนางให้ข้าไทยไปตั้งซ่องสุมผู้คนอยู่ในป่า หาเป็นคุณแก่แผ่นดินไม่ เป็นเหตุกำเริบโจรผู้ร้าย ทาษลูกหนี้ใครหนีเข้าไปแล้วเจ้าหมู่มูลนายจะเอาตัวก็ไม่ได้ จึงโปรดให้หมายประกาศ

ห้ามไม่ให้ผู้ใดตั้งซ่องสุมผู้คนให้เลิกเสีย และโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กอง ทำป้อมที่เมืองสมุทปราการที่ยังค้างอยู่นั้น

ลุศักราช ๑๑๘๘ ปีจออัฐศก เจ้าอนุเมืองเวียงจันท์เป็นขบถกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกกองทัพออกไปตั้งอยู่เมืองนครราชสีมา แล้วเสด็จยกพยุหโยธาขึ้นไปปราบปราม เจ้าอนุก็พ่ายแพ้พระเดชานุภาพ จับตัวเจ้าอนุเวียงจันท์และพรรคพวกได้เสด็จกลับยังพระนคร ในเดือนห้าปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๑๘๙ และในปีจออัฐศก กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์สู่ทิวงคต พระศพค้างศึกเวียงจันท์อยู่ยังหาทันได้ถวายพระเพลิงไม่ ต่อกาลเสร็จศึกเวียงจันท์แล้ว จึงได้ตั้งพระเมรุใหญ่ ณ ท้องสนามหลวง ก็และหลังคาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทชำรุด จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้รื้อเปลี่ยนเครื่องบนใหม่ กับพระที่นั่งพิมานรัฐยา การเสร็จแล้วก็ฉลองพร้อมกับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ซึ่งได้จาฤกพระนามว่าพระพุทธเจษฎาบดินทร์ ก็และการในพระนครก็โปรดให้ทำและซ่อมแซมขึ้นทั้งข้างหน้าข้างใน ก็ในพระบรมมหาราชวังข้างในนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่าตำหนักเจ้านาย และเรือนเจ้าจอมพระสนม ล้วนเป็นเรือน

ฝากระดาน อยู่ใกล้เคียงพระมหามณเฑียรนัก เกรงเพลิงจะไหม้จึงโปรดให้รื้อตำหนักสวนซ้ายก่อน ให้ทำเป็นพระตำหนักตึกใหญ่ถวายกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ให้เสด็จประทับอยู่ ณ ที่นั้น ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยเสด็จสู่ทิวงคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็หาได้พระราชทานให้เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดเสด็จมาประทับอยู่ไม่ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรประทับอยู่ ณ ที่นั้น ด้วยกรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรนั้น ท่านได้เสด็จอยู่กับด้วยกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยแต่เดิม ได้ทำนุบำรุงเลี้ยงตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มานั้น ก็ทำตึกเป็นแถวกันไป แถวชั้นในโปรดให้ก่อด้วยอิฐถือปูน แถวนอกโปรดให้ทำขัดแตะถือปูน โปรดให้ทำโรงปืน จ่ารงรางเกวียนรอบพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตวันออกติดเนื่องกันเป็นอันมาก และโปรดให้ซ่อมแซมพระมหามณเฑียรและประตูกำแพงรอบพระราชวังแต่เดิมเป็นประตูยอดมณฑปเครื่องไม้ทาดินแดง โปรดให้รื้อทำใหม่เป็นประตูหอรบ และพระที่นั่งตำหนักน้ำ แต่ก่อนเป็นแพลอยหนุนด้วยไม้ไผ่ แล้วโปรดให้รื้อทำเป็นเสามีคานตั้งเสาพระตำหนักน้ำข้างบนนั้นใช้ตะพานยาวลอยแทนแพ

อนึ่งพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เดิมเป็นฝาไม้ไม่มียอด โปรดให้ทำใหม่เป็นผนังก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบ ยอดปราสาทและหอกลองเดิมเป็นเครื่องไม้ยอดมณฑป โปรดให้ทำเป็นเครื่องก่อชั้นล่าง แต่ชั้นกลางชั้นบนนั้น ทำเป็นฝาขัดแตะถือปูน ให้เปลี่ยนยอดมณฑป ทำเป็นยอดเกี้ยว ในเมื่อปีขาลยังเป็นเอกศก ๑๑๙๑ ได้ โปรดให้สะขนานเป็นการใหญ่ครั้งหนึ่ง และแต่ก่อนมา อาวุธเครื่องแห่ห้ามไม่ให้ใช้อาวุธจริงให้ใช้เป็นไม้เทียม ก็ครั้งนี้โปรดให้เกณฑ์ขุนนางข้าราชการทำอาวุธเครื่อง แห่ให้ใช้การได้ แล้วคิดเงินพระราชทานให้ตามควร เสร็จ การแห่แล้ว ให้เจ้าพนักงานรวบรวมไว้ในคลัง พระราช ประสงค์จะได้ไว้ใช้ราชการพระนคร แล้วโปรดให้ช่างเรือ ทำเรือพระที่นั่งขึ้นไว้ เป็นพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดิน ก็พระอารามที่ได้ทรงสฐาปนาและบุรณปฏิสังขรณ์เสร็จ แล้วบ้าง ที่ยังค้างอยู่บ้างเล็กน้อย ก็โปรดให้มีมหกรรม การฉลองเป็นครั้งแรก ในจุลศักราช ๑๑๙๓ ปีเถาะ ตรีศกเดือนยี่ ฉลองวัดพระราชโอรส ซึ่งได้ทรงบุรณ ปฏิสังขรณ์ แต่ยังไม่ได้ผ่านพิภพ พระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านภาไลยพระราชทานนามว่า วัดราชโอรสวัด ๑ วัดราชสิทธิ์ได้ทรงผนวชอยู่ที่นั้น แล้วบุรณปฏิสังขรณ์วัด

๑ วัดภคินีนาฏของกรมหลวงเทพยวดีฝ่ายใน ได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์วัด ๑ วัดโมฬีโลกยาราม ได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ขึ้นวัด ๑ วัดอรุณราชวราราม ได้ทรงซ่อมแซมขึ้นอีกวัด ๑ วัดระฆังโฆสิตาราม ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ขึ้นวัด ๑ วัดพระยาทำ ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นวัด ๑ วัดสุวรรณารามได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นวัด ๑ วัดสระเกษ ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม และได้สร้างพระพิหารขึ้นไว้พระอัษฐารส ศรีสุคตทศพลญาณบพิตร สูง ๒๑ ศอก ๑๔ นิ้ว ซึ่งได้เชิญมาแต่วัดพิหารทองเมืองพิศณุโลก แล้วทำกุฏีสงฆ์เป็นตึกทั้งนั้น และการอื่นอีกทั่วพระอาราม และทำเมรุบรรดาศักดิ์ เมรุราษฎร มีพลับพลาและโรงรำและโรงครัวระธาดอกไม้ไว้พร้อมทุกสิ่งสำหรับเป็นทาน รวมพระอารามฉลองพร้อมกันครั้งนั้น ๙ พระอาราม มีโรงรำการเล่นพระอารามละอย่าง ๆ วัดพระราชโอรสมีโขนโรงใหญ่ชักรอกมีดอกไม้เพลิง ทรงทิ้งสลากพระราชโอรสพระราชธิดาและพระสนมกับทั้งเครื่องราชูประโภค มีพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏเป็นต้น แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติไถ่สลากละชั่งบ้างสองชั่งบ้าง สิ้นพระราชทรัพย์ ๒๐๐ ชั่ง เป็นมหาบริจาคครั้งหนึ่ง

ลุศักราช ๑๑๙๔ ปีมโรงจัตวาศก กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรค์คต โปรดให้ทำพระเมรุยอดปรางค์ ณ ท้องสนามหลวงครั้งหนึ่ง แล้วโปรดให้สฐาปนาบรมวงษานุวงษ์ เลื่อนกรมและเป็นต่างกรมขึ้นอีก ทรงเลื่อนกรมหมื่นสามพระองค์ขึ้น คือกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นรักษรณเรศ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ขึ้นเป็นกรมหลวง แล้วเลื่อนกรมหมื่นรามอิศเรศ กรมหมื่นเดชอดิศร กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ขึ้นเป็นกรมขุน ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงตั้งพระเจ้าน้องนางเธอฝ่ายใน เป็นกรมขุนกัลยาสุนทร แล้วทรงตั้งพระบรมวงษ์เป็นกรมหมื่น ๔ พระองค์ คือ กรมหมื่นสวัสดิวิไชย ๑ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ๑ กรมหมื่นศรีสุเทพย์ ๑ กรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ ๑ แล้วทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอเป็นกรมหมื่นอีก ๕ พระองค์ คือ กรมหมื่นพิทักษเทเวศ ๑ กรมหมื่นเสพย์สุนทร ๑ กรมหมื่นสนิทนเรนทร์ ๑ กรมหมื่นอินทร์อมเรศ ๑ กรมหมื่นวงษาสนิท ๑ ครั้นภายหลังจึงโปรดให้สฐาปนาพระเจ้าลูกเธอขึ้นเป็นกรมหมื่น ๓ พระองค์ ฝ่ายหน้า ๒ พระองค์ เป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์พระองค์หนึ่ง กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์พระองค์หนึ่ง ฝ่ายใน กรมหมื่นอับศรสุดา

เทพพระองค์หนึ่ง แล้วทรงตั้งในพระบรมวงษ์เดิม พระองค์หนึ่ง เป็นกรมหมื่นนรานุชิต ทรงตั้งพระบรมวงษ์เธอที่ ๒ พระองค์หนึ่ง เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี ทรงตั้งพระองค์เจ้าเจ่งเป็นกรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์ แต่นั้นล่วงมาในเมืองกำโพชประเทศ เกิดกลับจิตรคิดเป็นศัตรูต่อพระนครขึ้น ๒ ครั้ง ๆ แรกองค์จันเป็นขบถ รับสั่งโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เป็นแม่ทัพยกไปทางบก เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพยกไปทางเรือ ครั้งหลังองค์อิ่มเป็นขบถ จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา และขุนนางอีกหลายนาย ยกโยธาทัพไปปราบปรามอริราชไพรีฝ่ายเหนือและทิศตวันออกก็เรียบร้อยถาวรอยู่ตามกาลสมัย และฝ่ายหัวเมืองเอก ซึ่งขึ้นในพระราชอาณาจักร คิดร้าวรานเป็นศัตรูขึ้นและข้างฝ่ายใต้และตวันตก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครไชยศรีคิดตั้งเป็นตั้วเฮียเป็นศัตรูต่อพระมหานครขึ้นอีก ก็โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกระลาโหม และขุนนางข้าทูลลอองธุลีพระบาทอีกหลายนาย ยกพลโยธาทัพบกทัพเรือไปปราบปรามให้สิ้นเสี้ยนศัตรู จนราบคาบเรียบร้อย ดำรงศุขสวัสดิ์มา

ภายหลังการภายนอกพระนครนั้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังไปทำการป้อม มีป้อมประโคนไชย ป้อมนารายน์ปราบศึก เป็นประธาน ที่ได้เสด็จไปเป็นแม่กองทำ แต่ยังไม่ได้ผ่านพิภพนั้น และโปรดให้ทำขึ้นใหม่อีกป้อมหนึ่ง ชื่อป้อมตรีเพ็ชร์ และโปรดให้จมื่นราชามาตย์เป็นแม่กองทำป้อมที่แหลมปากอ่าวเมืองจันทบุรี ป้อมชื่อไพรีพินาศ ๑ ที่แหลมสิงห์ป้อมเก่าทำเสียใหม่ ชื่อพิฆาฏปัจจามิตร ๑ แล้วโปรดให้จับการที่เกาะกลางน้ำเกิดขึ้นใหม่ เยื้องข้างในป้อมผีเสื้อสมุทนั้น จะได้ก่อเป็นเจดีย์ ด้วยแต่เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระบรมราชโองการแด่สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าไว้ โปรดให้ทำเจดีย์ ยังหาทันที่จะได้สฐาปนาฉลองพระเดชพระคุณให้สมพระราชประสงค์ในรัชกาลนั้นไม่ จึงโปรดให้จับการสฐาปนาขึ้น ก่อเป็นเจดีย์ และที่ปากคลองบางปลากด เป็นทางเข้ามาปากน้ำสงขลาได้ ก็โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร ไปเป็นแม่กองทำการป้อม ชื่อป้อมคงกระพัน ขุดสนามเพลาะชักปีกกา ก่อกำแพงล้อมด้านหลังไว้ แล้วจึงโปรดให้เอาเลขไพร่หลวง เลขฝีพาย เลขสมกำลัง ซึ่งอยู่แขวงเมือง

สมุทปราการนั้น มาเป็นเลขไพร่หลวงกรมทหาร ปืนใหญ่ แล้วโปรดให้มีพระยาจางวางฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายเป็นนายบังคับการ และให้มีเจ้าปลัดกรมฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายกำกับทุก ๆ ป้อม และที่เมืองสมุทสงคราม โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จไปเป็นแม่กองทำป้อมชื่อพิฆาฏข้าศึก แล้วโปรดให้ตั้งเจ้ากรมปลัดกรมรักษาป้อม แล้วพระราชทานญวนสวามิภักดิ์ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ส่งมาจากเมืองพระตบองเป็นคน ๓๓๔ คน ให้ท่านไว้ทรงใช้สรอย แต่โปรดให้พระยาราชสุภาวดีตรวจสักท้องมือไว้ว่ากองอาสารบ ให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และที่เมืองสาครบุรี เมืองฉะเชิงเทรา ก็โปรดให้ทำป้อมขึ้นไว้ และโปรดให้พระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษา เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองบางขนาก บรรจบคลองพระโขนงเป็นทาง ๓๓๗ เส้น ๑๙ วา สิ้นพระราชทรัพย์เป็นเงิน ๖๓ ชั่งเศษ แล้วโปรดให้จ้างจีนขุดคลองที่เรียกว่า สุนัขหอน ให้ขุดแยกที่น้ำชนเข้าไปในทุ่งริมบ้านโพหักสายหนึ่ง เพื่อจะให้คลองนั้นตื้นช้า สิ้นพระราชทรัพย์เป็นเงิน ๑๐๒ ชั่ง ๔ ตำลึง

ลุจุลศักราช ๑๑๙๓ ปีเถาะตรีศก โปรดให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐีจ้างจีนขุดคลองบางขุนเทียน บรรจบคลองด่านวัดปากน้ำ และแยกบางบอนเป็น ๒ สาย รวมเงิน ๖๒๗ ชั่งสิบแปดตำลึงเศษ และโปรดให้ต่อกำปั่นรบกำปั่นลาดตระเวนไว้ค้าขายบ้าง และใช้ราชการในพระนครด้วยคือ เทพโกสินทร ๑ จินดาดวงแก้ว ๑ แต่ลำนี้บรรทุกของไปแตกเสียที่หน้าเมืองไหหลำ แล้วโปรดให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถต่อขึ้นใหม่ พระราชทานชื่อว่าระบิลบัวแก้ว แล้วโปรดให้ต่อขึ้นอีกพระราชทานชื่อว่าแกล้วกลางสมุท รวมเรือ ๑๒ ลำ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ไปทำป้อมใหญ่ขึ้นที่บางจะเกรงสำหรับแม่ทัพพัก ชื่อป้อมเสือส้อนเล็บ แล้วภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยวงษ์เป็นจางวางมหาดเล็ก ครั้งหนึ่งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเข้ามาเฝ้าจึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ต่อเรือที่จะใช้ในคราวน้ำมากน้ำน้อยก็ให้ใช้ได้ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตั้งกองต่อถวายเป็นเรืออย่างข้างศีร์ษะเป็นปากปลา ข้างท้ายเป็นกำปั่นเสร็จแล้วลอยถวายครั้นทอดพระเนตร์แล้ว โปรดให้จาฤกชื่อไว้ว่า เรือมหาพิไชยฤกษ์ แล้วโปรดให้ข้าทูลลอองธุลีพระบาท และ

เจ้าภาษีนายอากรรับไปต่อถวายคนละลำ ๆ ได้เรือ ๓๐ ลำ พระราชทานชื่อไว้ทุกลำ ๆ พระราชทานเงินช่วยแรงให้ลำละ ๓๐ ชั่ง สิ้นพระราชทรัพย์ ๙๐๐ ชั่ง เจ้าพระยานครศรีธรรมราชจึงตั้งต่อถวายอีกลำหนึ่ง หมดจดงดงามดี เพื่อจะให้เป็นเรือพระที่นั่งนานถึง ๗ ปีจึงเสร็จ พระเจ้าอยู่หัว โปรดพระราชทานชื่อว่าอมรแมนสวรรค์ แล้วโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง ข้าราชการที่พอจะทำได้ให้ต่อเป็นอย่างเรือป้อมขึ้นอีก ๘๐ ลำ โปรดให้จ่ายออกใช้ราชการ ตามหัวเมืองฝ่ายทะเล ๔๐ ลำ ใช้ในพระนคร ๔๐ ลำ พระราชทานเงินช่วยแรงให้ลำละ ๒๐ ชั่ง สิ้นพระราชทรัพย์ ๑๖๐๐ ชั่ง ก็เครื่องอาวุธต่อสู้ข้าศึกมีปืนน้อยปืนใหญ่เป็นต้น ก็ได้โปรดให้จัดซื้อและสร้างไว้สำหรับพระนคร

ลุศักราช ๑๑๙๖ ปีมเมียฉศก จับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนและได้ทรงทำเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมาก ทั้งบริเวณพระอุโบสถนั้น ก็โปรดให้ทำใหม่ และพระอุโบสถของเดิมนั้นพังลง ครั้งหนึ่งจึงโปรดให้ขยายผนังใหญ่ออกอีกและยกให้สูงขึ้น และผูกพัทธสีมาใหม่ด้วย และทำพระพิหารพระพุทธไสยาศน์ขึ้นหลังหนึ่ง ทรงสร้างพระพุทธไสยาศน์ขึ้นองค์หนึ่งยาว ๙๐ ศอก และพระ

เจดีย์สูง ๒๐ วา ๒ ศอก ๒ พระองค์ สูงเท่ากันกับพระเจดีย์องค์ ๑ ของเดิม แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า เมื่อในรัชกาลเป็นปฐม สมเด็จพระบรมไปยกาธิราชเจ้าได้ทรงสฐาปนาพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนองค์ ๑ สูง ๒๐ วา ๒ ศอก แล้วบรรจุพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชฯ ซึ่งได้มาแต่กรุงเก่า ที่พม่าเอาเพลิงสุมเอาทองคำที่หุ้มนั้น ยังเหลืออยู่แต่แกนทองเหลืองชำรุดปรุไปทั้งพระองค์ จะแก้ไขไม่ได้ จึงหุ้มดีบุกบรรจุไว้ภายใน แล้วพระราชทานนามว่ามหาเจดีย์ศรีสรรเพ็ชดาญาณ แล้วก็โปรดให้ประดับใหม่ด้วยกระเบื้องเขียว แล้วจึงดำรัสให้ช่างสฐาปนาก่อพระเจดีย์องค์กลางเดิมขึ้นไว้ข้างเหนือ ประดับด้วยกระเบื้องขาว บรรจุพระบรมธาตุอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระราชทานนามว่า พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทานองค์หนึ่ง สฐาปนาไว้ข้างใต้ประดับด้วยกระเบื้องเหลือง ทรงพระราชอุทิศไว้เป็นส่วนในรัชกาลแห่งพระองค์ พระราชทานนามว่า พระมหาเจดีย์มุนีปัตตบริขาร และพระเจดีย์รายรอบพระระเบียงชั้นนอกอีกชั้นหนึ่ง และก่อภูเขา ซึ่งรื้อมาจากสวนขวา และสร้างพระวิหารทิศ และศาลารายรอบไป ได้ทรงเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมาก ทั้งกุฎีสงฆ์ก็ทำเป็นตึก

ทั้งตำหนักทั่วไป สิ้นพระราชทรัพย์ ๗๐๐๐ ชั่ง เสร็จแล้ว ก็ทำมหกรรมการฉลอง เป็นการใหญ่ครั้งหนึ่ง และโปรดให้ช่างหล่อพระพุทธรูปน้อยใหญ่ด้วยทองคำด้วยเงินบ้าง และได้ทรงสร้างพระฉลองพระองค์หุ้มทองคำทรงเครื่องต้นก็หลายพระองค์ และเพิ่มเติมเครื่องทรงพระแก้วตามฤดูด้วย และพระพุทธรูปหล่อด้วยเงินเท่าพระชัณษา หนักองค์ละ ๑๐ ตำลึง ทรงหล่อทั้ง ๓ แผ่นดิน รวมพระพุทธรูป ๑๙๕ พระองค์ มีเสวตรฉัตรกั้น แล้วโปรดให้หล่อพระพุทธรูปใหญ่ไปไว้ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์องค์ ๑ วัดราชนัดดาองค์ ๑ โปรดให้ช่างทำพระทรงเครื่องไว้วัดนางนององค์ ๑ แล้วโปรดให้หล่อพระประธานหน้าตักกว้าง ๖ ศอก ไว้ในพระอุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติ์ ซึ่งได้สฐาปนาขึ้นใหม่องค์หนึ่ง และให้ก่อเจดีย์ใหญ่สูงเส้น ๗ วา และสถูปเจดีย์วัดบวรนิเวศ ๑ และเจติยนาวาวัดยานนาวา ๑ และสมุทเจดีย์สูง ๑๐ วา มีศาลา ๔ ทิศ ที่เกาะเกิดขึ้นใหม่เมืองสมุทปราการ ๑ และทรงปุรณปฏิสังขรณ์ในวัดอรุณ แล้วสร้างพระปรางค์องค์เดิม เป็นของโบราณสูง ๘ วา โปรดให้ก่อหุ้มขึ้นใหม่สูง ๓๕ วา องค์ ๑ พระปรางค์วัดราชบุรณะองค์ ๑ พระปรางค์ใหญ่วัดสระเกษองค์ ๑ เริ่มไว้แต่เดิมยังไม่เสร็จ

พระปรางค์ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีก ๘ องค์ และทรงพระราชดำริห์ว่า วัดพระโตนั้นเมื่อในปัจฉิมรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนารถก็ได้โปรดให้ทำพระพิหารใหญ่ขึ้นการก็ยังไม่ทันแล้วเชิญพระศรีสากยมุนีขึ้นประดิษฐานไว้ การอื่นก็ยังมิได้กระทำสิ่งอะไรลงก็พอเสร็จสวรรค์คตล่วงไป ครั้งนี้จะต้องขวนขวายให้เสร็จจงได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศ กับพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษา ปันหน้าที่กันดูแลทำทั่วไปทั้งพระอารามครั้นการเสร็จแล้วพระราชทานนามว่า วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดมหาธาตุนั้นพระอุโบสถพิหารซ่อมแซมของเก่า กุฎีสงฆ์ทำเป็นตึกใหม่ทั้งสิ้น วัดราชบุรณะซ่อมแซมของเก่า ทำใหม่แต่พระปรางค์องค์ ๑ วัดชนะสงครามซ่อมแซมของเก่าชำรุดไป วัดสระเกษได้ทรงบุรณทั่วไป วัดเทพธิดาโปรดให้สร้างด้วยมูลทรัพย์ของพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปศรสุดาเทพย์ฝ่ายใน วัดราชนัดดาโปรดให้สร้างด้วยมูลทรัพย์ของสมเด็จพระนางนาฏโสมนัศวัฒนาวดี วัดบพิตรภิมุขวัด ๑ วัดเกาะแก้ววัดคอกกระบือนั้น โปรดให้ทำสำเภาก่อด้วยอิฐขึ้นไว้ยาวเส้น ๑ ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า นานไปจะไม่มี

ผู้เห็นสำเภา จึงพระราชทานนามว่า วัดยานนาวาราม ๑ วัด ทองธรรมชาติ ๑ วัดอรุณราชวราราม เป็นของหลวงเดิม แล้วทรงทำพระปรางค์ใหม่บนยอด โปรดให้ทำเป็นยอดพระเกี้ยวขึ้นสวมไว้ และกุฎีสงฆ์เดิมฝาขัดแตะถือปูนให้ทำเป็นตึกทั้งสิ้น การอื่นก็ทรงเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายสิ่ง ทั่วไปทั้งพระอารามวัดโมฬีโลกย์ ๑ วัดหงสาราม ๑ วัดราชสิทธิ์ ๑ วัดสังข์กระจาย ๑ วัดปากน้ำ ๑ วัดอัปศรสวรรค์ ๑ วัดหนังเป็นของกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ทรงสร้างไว้เดิม ๑ วัดนางนองเป็นของหลวง ๑ วัดราชโอรส ๑ วัดอินทาราม ๑ วัดสุวรรณาราม โปรดให้บุรณขึ้นใหม่ และให้ทำเป็นเมรุปูนขึ้นไว้อย่างวัดสระเกษทั้งที่วัดอรุณนั้นด้วย โปรดให้บุรณขึ้นใหม่ วัดเครือวัลวรวิหาร ๑ วัดนาคกลาง ๑ วัดพระยาทำ ๑ วัดเงิน ๑ วัดทอง ๑ วัดภคินีนาฏ ๑ วัดสมอราย ๑ วัดดุสิดาราม วัดบวรมงคล โปรดให้บุรณขึ้น วัดเฉลิมพระเกียรติ ทรงสฐาปนาขึ้นใหม่ วัดสุวรรณดารารามกรุงเก่า ๑ และวัดอัมพวันเจติยาราม เมืองสมุทสงคราม ๑ วัดกัลยาณมิตร ๑ รวมวัดที่ได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ อยู่ในพระนคร นอกพระนคร ๓๕ วัด สร้างขึ้นใหม่ ๔ วัด รวม ๓๙ วัด และที่มณฑปพระพุทธบาทนั้นชั้นในไฟไหม้ ก็โปรดให้พระยาพิไชยสงครามขึ้นไป

ทำใหม่ทั้งนั้น ชั้นนอกก็โปรดให้ซ่อมแซมขึ้นให้งามดังเก่าด้วย การบุรณพระอารามทุก ๆ พระอาราม สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ก็และพระอารามนอกจากนี้ที่เจ้านายและขุนนางสร้างถวาย เป็นพระอารามหลวงก็โปรดพระราชทานเงินช่วยธารณะด้วยทุก ๆ พระอาราม และทรงสร้างพระคัมภีร์ปริยัติไตรปิฎกธรรม พระบาฬีอรรถกถา ฎีกาโยชนา และคัมภีร์สัททสาตรสัทธาวิเศษไว้จัดเป็นฉบับเอก ฉบับโท ประดิษฐานไว้ ณ พระราชันเตบูรสถาน ฉบับเอกเป็นที่สักการบูชา ส่วนธรรมเจดีย์มีสายรัดไหมถัก และกรอบสลากงาผ้าห่อล้วนประณีต และฉบับทองน้อยรดน้ำไว้สำหรับหอพระมณเฑียรธรรม และเทพชุมนุมรดน้ำกรอบมุกไว้สำหรับหอไตรวัดพระเชตุพน อีกฉบับหนึ่งกรอบลายกำมลอ ไว้สำหรับวัดราชโอรส แล้วโปรดให้ซ่อมแซมฉบับทอง รดน้ำแดงซึ่งขาดหายอยู่นั้นให้บริบูรณ์ สร้างขึ้นเสร็จแล้ว ทรงปิดทองมีผ้าห่อสายรัดพร้อม ไว้สำหรับพระสงฆ์ที่ขัดสนหนังสือที่จะเล่าเรียนจะได้ยืมไปเล่าเรียน

ลุศักราช ๑๑๙๙ ปีรกานพศก กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยเสด็จสู่ทิวงคต โปรดเกล้าฯ ให้ทำพระเมรุมาศ

ยอดปรางค์ และทำเบ็ญจาเงินตั้งพระศพ ครั้นทิวงคต ได้เดือนหนึ่ง ฉลองวัดหนัง วัดนางนอง และวัดหนัง เป็นวัดสร้างด้วยพระราชทรัพย์ของกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย วัดนางนองนั้นของหลวง ฉลองพร้อมกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยได้ทรงปฏิสังขรณ์เปลี่ยนเครื่องบนที่ชำรุดเสียใหม่ และทำพระพิหาร ยอดขึ้นข้างทิศเหนือองค์หนึ่ง ผนังระเบียงก็เปลี่ยนใหม่ อนึ่งทรงพระราชดำริห์ว่าราษฎรเรียกนามแผ่นดินว่า แผ่นดินต้น แผ่นดินกลาง แผ่นดินนี้ ไม่เป็นคำเพราะ สืบไปเบื้องหน้าพระเจ้าแผ่นดินล่วงไปหลายพระองค์ คนทั้งปวงก็จะเรียกต่าง ๆ เช่น เรียกว่า แผ่นดินขุนหลวงเสือ ขุนหลวงขี้เรื้อน ดังนี้จึงได้ทรงสร้างพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทสูง ๖ ศอก สองพระองค์ หุ้มทองคำเนื้อแปด ทองหนักองค์ละ ๖๓ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ทรงเครื่องต้นอย่างบรมกษัตราธิราช ลงยาราชาวดีทั้ง ๒ พระองค์ จาฤกพระนามพระองค์ที่อยู่ทิศเหนือว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไอยกาธิราช จักรพรรดินารถบพิตร พระองค์ ๑ จาฤกพระนามองค์ที่อยู่ทิศใต้ว่า พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนารถ ธรรมมิกราชบพิตรพระองค์ ๑ โปรดให้

มีการสมโภช ๓ วัน พระสงฆ์ ๓๐๐ รูป ที่สวดมนต์รับพระราชทานฉันนั้น ทรงถวายไตรจีวร แพรถลกบาตร ย่ามเข้มขาบ และมูลค่าจตุปัจจัยองค์ละ ๔๐ บาททั้ง ๓๐๐ รูป จึงมีพระบรมราชโองการ รับสั่งให้เรียกนามแผ่นดินตามพระนามที่พระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้น ให้เรียกว่า แผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ห้ามไม่ให้เรียกแผ่นดินต้น แผ่นดินกลางแต่นั้นมา

อนึ่งโปรดให้ช่างทำเรือพระที่นั่งขึ้นไว้ เป็นพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดิน มีพระที่นั่งประกอบชื่อว่า รัตนดิลกเป็นต้น รวมทั้งเรือสีเรือประกอบเรือกราบเรือเอกไชย เป็นเรือพระที่นั่ง ๒๑ ลำ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ และมีช้างสีปลาดอย่างเอกอย่างโท และเล็บครบเล็บรอบ และเอกทันต์ช้างกระ ทั้งพังทั้งพลาย รวม ๒๐ ช้าง ม้าเทศอย่างดีขึ้นระวางพระราชทานนามว่า พระยาสังขรัศมีเป็นพระราชพาหนะ และได้ทรงจัดการบ้านเมือง โปรดให้ยกตำบลบ้านควรจะตั้งเป็นเมืองได้ และเปลี่ยนชื่อเดิมเสีย พระราชทานนามเมืองใหม่ในฝ่ายกรม

มหาดไทย มีด่านหญุมาน ยกขึ้นเป็นเมืองกระบินทรบุรี เป็นต้น ฝ่ายกรมกระลาโหมบ้านบางตพานยกขึ้นเป็นเมืองกำเนิดนพคุณ ฝ่ายกรมท่าที่เรียกว่าแดนป่าพระรศยกขึ้นเป็นเมืองพนัศนิคมเป็นต้น รวม ๒๗ เมือง และให้พระราชทรัพย์เจริญขึ้นในท้องพระคลังด้วยภาษีอากรต่างๆ ก็การรักษาพระราชอาณาเขตรสีมามณฑล ให้เกษมสำราญนิราศศัตรูหมู่ปัจจามิตร ก็ได้ทรงพระอุสาหจัดการรักษาพระนครพระราชอาณาเขตร โดยกำลังพระราชานุภาพบารมีธรรมและการสาสนูปถัมภกพระพุทธสาสนา ก็โปรดให้ประชุมพระราชาคณะปริยัติสงฆ์ สอบไล่พระไตรปิฎกพระสงฆ์สามเณร ทั้งไทยและรามัญสามปีครั้ง ๑ จนตลอดรัชกาล ได้พระสงฆ์สามเณรถึงที่เปรียญมากบ้างน้อยบ้าง ก็ในรัชกาลครั้งนั้นพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญ และได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ถ้าบิดามารดายังตกทุกข์ได้ยาก หรือเป็นทาษท่านก็ดี ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชทรัพย์ให้ไถ่มาเป็นไทย พ้นจากไพร่หลวง ยกพระราชทานให้ตามปรารถนา

ลุศักราช ๑๑๙๖ ปีมเมียฉศก จับการปฏิสังขรณ์

วัดพระเชตุพนเป็นการใหญ่ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๕๐๐๐ รูป ถวายไตรจีวรบริกขารพร้อม และมีสลากผล ชั่ง ๑ บ้าง ๒ ชั่งบ้าง ๑๐ ตำลึงบ้าง รวมสิ้นพระราชทรัพย์ ๒๐๐ ชั่ง ก็ครั้งนั้นการพระนครค่อยเรียบร้อยเป็นปรกติ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้หมายประกาศป่าวร้องบอกบุญแก่พระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในข้าทูลลอองธุลีพระบาทและราษฎรทั่วพระนคร ใครมีศรัทธาขวนขวายได้ให้หาสัตว์เล็กสัตว์ใหญ่ที่ต้องกักขังจะต้องฆ่าทั้งปวงไม่กำหนดว่าน้อยว่ามากตามแต่จะได้เอาปล่อยเสียทั้งสิ้นให้พ้นภัย กำหนดการไว้ ๓ วัน ก็และที่ในหลวงนั้นก็โปรดให้ตั้งพิธีการ มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน แล้วเสร็จการ

อนึ่งเก๋งโรงทานหลวงข้างกำแพงพระราชวังนั้น ก็โปรดให้ทำใหม่ใหญ่กว่าเก่า ตั้งให้ทานดังแต่ก่อนมา ก็เมื่อเทศกาลสำเภาออก ก็พระราชทานเข้ากล้องมอบให้จุ้นจู๊ ลำละบั้น ๑ บ้าง เกวียน ๑ บ้าง ออกไปให้ทานแก่คนโซที่เมืองจีนทุก ๆ ลำ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอื่นอีกหลายอย่างหลายประการ ทรงขวนขวายในพระราชกุศล และการทำนุบำรุงรักษาพระมหานคร พระ

ราชอาณาจักร์ฉะนี้

ลุจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรมาตั้งแต่เดือน ๑๐ บรรธมไม่หลับ ให้ทรงพระอาเจียนพระวาโย คลื่นเหียน เสวยพระกระยาหารไม่ถึงประมาณตามปรกติได้ ไม่สบายพระองค์ เสด็จออกได้บ้างไม่ได้บ้าง ครั้น ณ วันพฤหัศบดี เดือนยี่ขึ้นเจ็ดค่ำ พระโรคเจริญขึ้น พระบังคนเบาขุ่นข้นเป็นตะกอนแปลกปลาด จึงพระบรมวงษานุวงษ์เสนาบดีข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายในมีความร้อนใจอยู่พร้อมกัน จึงปฤกษาให้ประชุมแพทย์ให้ประกอบพระโอสถทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แล้วพากันนอนประจำซองอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนทุกแห่ง พระโรคไม่คลายพระอาการประทังอยู่ กำลังพระกายก็ทรุดไปทีละน้อย ๆ

เมื่อ ณ วันอาทิตย์เดือนสาม ขึ้นแปดค่ำ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้หาขุนนางที่ทรงใช้สรอยสนิทเข้าไปเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท คือพระยาพิพัฒโกษา พระยาราชสุภาวดี เข้าไปเฝ้าในที่พระบรรธมพระมหา

มณเฑียร แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ซึ่งทรงพระประชวรครั้งนี้ พระอาการมากเห็นจะเป็นพระโรคใหญ่เหลือกำลังแพทย์จะเยียวยาเสียแล้วจึงทรงพระดำริห์ว่ากรุงเทพมหานครและขอบขัณฑเสมาอาณาจักร์กว้างขวางพระเกียรติยศก็ปรากฏไปทั่วนานาประเทศ ถ้าและทรงพระมหากรุณาพระราชทานอิศริยยศ มอบให้พระบรมวงษานุวงษ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งพอพระไทยให้ขึ้นเสวยศิริราชสมบัติแทนพระองค์ต่อไปตามแต่ชอบพระอัธยาศรัย ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวนั้นเล่า ก็เกรงจะเสียสามัคคีรสร้าวรานไม่ชอบใจไพร่ฟ้าประชาชนและคนมีบรรดาศักดิ์ ผู้ที่จะทำราชกิจทุกพนักงานต่อไปก็จะเกิดการอุบัติทุกขภยันตรายเดือดร้อนและพระบรมวงษานุวงษ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะได้ความลำบากเพราะมิได้พร้อมใจกัน ด้วยกำลังทรงพระมหากรุณา เมตตากับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาดำรัสให้พระยาพิพัฒโกษาจดหมายพระกระแสพระราชดำริห์ พระราชโองการปฏิญญาณ ยกพระรัตนตรัยสรณคมนพจน์อันอุดม เป็นประธานพยานอันยิ่ง ให้เห็นจริงในพระราชหฤทัย แล้วดำรัสยอมอนุญาต

ให้เจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งว่าที่สมุหพระกระลาโหม พระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษา พระยาราชสุภาวดี กับขุนนางข้าราชการทั้งปวง จงมีความสโมสรสามัคคีรสปฤกษาพร้อมกันเมื่อเห็นว่า พระบรมวงษานุวงษ์พระองค์ใดที่มีวัยวุฒิปรีชารอบรู้ราชานุวัติเป็นสาสนูปถัมภก ยกพระพุทธสาสนาและปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎรรักษาแผ่นดินให้เป็นศุขสวัสดิโดยยิ่งเป็นที่ร่มเย็นยินดีแก่มหาชนทั้งปวงได้ ก็สุดแท้แต่จะเห็นชอบ ประนีประนอมพร้อมใจกัน ยกพระบรมวงษ์พระองค์นั้นขึ้นเสวยมไหสวรรยาธิปัติถวัลยราชสืบขัตติยสันตติวงษ์ดำรงราชประเพณีต่อไปเถิดอย่าได้กริ่งเกรงพระราชอัธยาศรัย เอาแต่ให้ได้เป็นศุขทั่วทุกหน้าเป็นประมาณ อย่าให้เกิดรบร้าฆ่าฟันกันให้ได้ความทุกข์เดือดร้อนแก่ราษฎร และจดหมายพระราชโองการนี้ได้พระราชทานให้นำออกมาส่งแก่เสนาบดี แต่ ณ วันจันทร์ เดือนสาม ขึ้นเก้าค่ำ ครั้นรุ่งขึ้นวันอังคาร เดือนสาม ขึ้นสิบค่ำ รับสั่งให้หาพระยาศรีสุริยวงษ์ จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าในที่พระบรรธม มีพระบรมราชโองการตรัสถามว่า พระยาพิพัฒโกษาเอาจดหมายออกไปปฤกษาหาฤาเสนาบดีแล้วหรือ เขาว่ากระไรบ้างพระยาศรีสุริยวงษ์กราบ

บังคมทูลว่าได้ทราบเกล้าทราบกระหม่อม ทุกคนพากันเศร้าโศกอยู่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดังนี้ พระเดชพระคุณเป็นที่สุดแล้ว ได้ปฤกษากันว่าพระโรคนั้นยังไม่ถึงตัดรอน แพทย์ยังพอจะฉลองพระเดชพระคุณได้อยู่ ซึ่งจะยกย่องพระบรมวงษานุวงษ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้น ก็ยังไม่สมควรข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจะช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณพิทักษ์รักษาไม่ให้เหตุการภยันตรายเกิดขึ้นได้ และการซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์รีบอนุญาตให้จัดเจ้านายผู้จะดำรงทรงแผ่นดิน ในพระราชอาณาจักรแทนพระองค์ต่อไป โดยตามน้ำใจพระบรมวงษานุวงษ์เสนาบดีข้าทูลลอองธุลีพระบาท และจะถึงความนิยมชมชื่นแห่งอาณาประชาราษฎรทั้งปวง จะมีจิตรจำนงปลงเห็นพร้อมกัน ไม่เอาแต่ตามพระราชอัธยาศรัย อนึ่งมิได้รอไว้ให้เนิ่นช้า จนเวลาพระอาการหนักลงไม่ทรงพระราชดำริห์ได้โดยปรกตินั้น ก็เป็นการมหัศจรรย์ยิ่งนัก ยากที่ผู้ใดจะประพฤติได้ โดยทรงพระมหากรุณาแก่นิกรมหาชนหาที่สุดมิได้ด้วยประการฉะนี้

และทรงมหาบริจาคพระราชทรัพย์เป็นค่าจตุปัจจัย แก่พระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรมเปรียญ พระสงฆ์สามเณรเปรียญ พระสงฆ์อันดับในพระอารามหลวง ในกรุงเทพมหานคร และหัวเมืองรูปละห้าตำลึง สิ้นพระราชทรัพย์ ๘๓๙ ชั่ง ๑๕ ตำลึง แล้วให้เจ้าพนักงานเผดียงให้พระสงฆ์เข้าไปอธิษฐาน ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขอให้พระโรคหาย ให้ทรงพระชนมายุยืนนาน ครั้งนั้นพระบรมวงษานุวงษ์ เสนาบดี ข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้น้อยผู้ใหญ่ปฤกษาพร้อมกัน เกณฑ์บรรดาข้าราชการผู้น้อยผู้ใหญ่ เข้ามาประจำซองรักษาพระราชนิเวศน์ ตั้งกองป้องกันไว้ทั่วพระนคร ไม่มีเหตุการอันใดอันหนึ่งในระวางอันนี้ ด้วยพระเดชพระคุณพระบารมี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและอำนาจเสนาบดีป้องกันอยู่ หาเป็นเหตุการสิ่งใดไม่ ไพร่บ้านพลเมืองก็อยู่เย็นเป็นศุข ครั้นล่วงมาถึงเดือน ๔ ชุณหปักษ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสว่าพระโรคนั้นก็ทวีมากขึ้นทุกวัน ถ้าจะสวรรค์คตในที่พระมหามณเฑียร ท่านพระองค์ใดได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหม่ก็จะรังเกียจ จึงรับสั่งให้พระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษา คุมช่างจัดพระแท่นพระสูตร พระวิสูตรทำขึ้นใหม่ มาตั้งและกั้น

ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ด้านตวันตกแล้วก็เสด็จมาประทับอยู่ที่พระแท่นทำใหม่นั้น ครั้นณวันพุฒเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง เวลา ๘ ทุ่มกับ ๕ บาท ก็เสด็จสวรรค์คต เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีกุนยังเป็นโทศกอยู่ ศิริพระชนม์พรรษาตั้งแต่พระบรมมหาประสูตรมา จนถึงเสด็จสวรรค์คตได้ ๖๔ พรรษาคิดอายุโหราได้ ๖๓ ปีกับ ๑๑ วัน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีประวัติและราชจริยาคุณขันธ์ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาพระองค์นั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศก ณ วันอาทิตย์ เดือนเก้า ขึ้นเจ็ดค่ำ ปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ ปี เสด็จสถิตในสยาเมกราชสมบัติ ๒๕ ปี กับ ๗ เดือน กับ ๒๓ วัน มีพระราชบุตร์ ๒๒ พระองค์ พระราชบุตรี ๒๙ พระองค์ รวมได้ ๕๑ พระองค์ ได้เสด็จสถิตในพระราชจรัญญารัฏฐานุปาลโนบาย พระราชธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติ รักษาพระราชอาณาจักรสีมามณฑลให้สถาพรนฤมลเกษมสำราญเป็นที่ร่มเย็น ก็และพระราชกุศลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญด้วยทรงบริจาคขัชโภชาหารและไตรจีวร กับสมณบริขารธรรมเทศนากัณฑบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรม

บพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศถวาย ฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบรมธรรมมิกมหาราชาธิราชเจ้านี้ กล่าวนาม ตามนิพนธ์ในติโรกุฑกัณฑ์ว่า โส ญาติธัม์โม จ อยๆ นิทัส์สิโต ดังนี้ ก็เป็นญาติธรรมจริยา ทรงประพฤติธรรมสัมมาปฏิบัติ ซึ่งพระบรมญาติจะพึงทรงประพฤติแด่พระบรมญาติในปัจฉิมกาลสมัยซึ่งสิ้นวิสัยที่จะปัจจุปการโดยสังคหมุขุบายอื่นนั้นเป็นอาคาริกกัลยาณวัตร ต้องตามสัมมาปฏิบัติซึ่งแสดงไว้ในนิคมคาถาว่า มาดาปิตุกิจ์จกโร ปุต์ตทารหิโต สทา เป็นต้น กุลบุตร์บัณฑิต สาธุชนเป็นผู้ทำกิจแก่มารดาบิดา ทำกิจของมารดาบิดาให้เสร็จแล้ว ทำกิจเพื่อมารดาบิดาประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่บุตร และภริยาอยู่ทุกเมื่อเป็นนิจกาล ได้ปฏิบัติประโยชน์แด่ชนเป็นบริวารภายใน อนึ่งชนเหล่าใดที่ประพฤติตามกุลบุตรนั้นอาศรัยเลี้ยงชีพคือทาษ และกรรมกรและประชุมแห่งบุรุษบริสชน กุลบุตรปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่อนุชีวิชนทั้งหลายนั้น กุลบุตร์ผู้ฉลาดรอบรู้ซึ่งวาทีถ้อยคำ มีศีลคือสุจริตธรรม เป็นไปในกายและวาจา ย่อมมีขึ้นเพื่อประโยชน์ทั้งหลาย สอง ญาตีนำ ปุพ์พเปตานำ ทิฏ์เฐ ธัม์เมว ชีวิตำ คือญาติทั้งหลายที่มีอยู่แต่

ป่างก่อน แต่มาล่วงลับไปปรโลกแล้วหมู่หนึ่ง ญาติที่มีชีพดำรงกายอยู่ ณ ทิฏฐธรรมชาตินี้หมู่หนึ่ง สมณานำ พ์ราห์มณานำ เทวตานำ จ ปัณ์ฑิโต ปีติสัญ์ชนโนโหติ ธัม์เมน ฆรมาวสำ กุลบุตร์ผู้บัณฑิตดำเนินด้วยปรีชา เมื่ออยู่ครอบครองซึ่งเรือนโดยธรรม ย่อมบริจาคทานและบำเพ็ญเทวพลีปฏิบัติชอบให้เกิดปีติ แก่สมณพราหมณ์และเทวดาทั้งหลาย โส กริต์วาน กัล์ยาณำ ปูชโยโหติ ปสำสิโย กุลบุตร์นั้นเพราะได้กระทำซึ่งกิจอันงามไปจากกลีโทษพิบัติ ควรที่บัณฑิตจะพึงนับถือฉะนี้ จึงเป็นวิเศษมนุษย์ ที่นักปราชญ์จะพึงบูชาจะพึงสรรเสริญ โดยคุณในธรรมจริยามีประการต่าง ๆ ฉะนี้

ก็และคำว่าญาติ ๆ นั้น มาในพระปริยัติธรรมเป็นสองภาคว่าญาติบ้าง ญาตโกบ้าง เป็นชื่อแห่งชนที่เป็นบุคคลรู้ว่าเป็นภายในเนื่องประพันธ์ ในวงษ์ตระกูลฝ่ายมารดาบิดา ท่านแสดงอรรถแห่งบทไว้ว่า ญาตพัฏ์เฐน ญาตโก บุคคลนั้น ๆ ชื่อว่าญาตก ญาติด้วยอรรถคือความเป็นบุคคลอันบุคคลพึงรู้จัก อนึ่งว่าญายเตอัม์หากมยัน์ติ ญาตโก บุคคลผู้ใดอันบุคคลรู้อยู่ว่าผู้นี้ของเรา ๆ ดังนี้ ชื่อว่าญาตโกผู้ญาติละ

อนึ่งว่า อัช์ฌัต์ติโก เอวๆ ช นาติ ญายติ จาติ ญาติ บุคคลผู้ใดรู้อยู่ว่าเราเป็นภายในของผู้นั้น ๆ ดังนี้ด้วย อันบุคคลผู้อื่นรู้อยู่ว่าผู้นี้ ๆ เป็นภายในของเราดังนี้ด้วย บุคคลผู้นั้นชื่อว่าญาติ ผู้รู้จักผู้ที่บุคคลรู้จัก ท่านแสดงอรรถแห่งญาตกศัพท์ และญาติศัพท์ไว้ฉะนี้ แต่ในพระวินัยแสดงลักษณนิยมโดยบทวิภังค์ว่า ญาตโก นาม มาติโต วา ปีติโต วา ยาว สัต์ตมา ปิตามหยุคาสัม์พันโธ บุคคลผู้เนื่องกับเนื่องประพันธ์แต่ฝักฝ่ายมารดา หรือแต่ฝักฝ่ายบิดาเพียงใดแต่ยุค (แต่ชั่ว) บิดามหบุรุษที่บิดาบูชา คือทวดที่ครบ ๗ ผู้นี้ชื่อว่าญาตโก ชนญาติคือกำหนด แต่บิดาขึ้นไป ๗ ชั่วบุรุษ แต่มารดาขึ้นไป ๗ ชั่วบุรุษมนุษย์ที่เนื่องประพันธ์ในกูลปริวัติวงษ์รอบฝ่ายมารดาบิดาดังนี้ ชื่อว่าญาตกชน ที่รู้จักกันว่าเป็นไป ณ ภายในด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายวินัยบริยายกำหนดเพียง ๗ ชั่วบุรุษ แต่ในโลกวิสัยนั้นชนผู้ใดๆ เนื่องประพันธ์ ฝ่ายมารดาบิดา แม้เกินกว่า ๗ ชั่วบุรุษนั้น ยังกำหนดนับกันได้ก็นับว่าเป็นญาติชน ญาติชนผู้มีอยู่เมื่อปางก่อน แล้วไปปรโลกแสดงไว้ในพระคาถาว่า ญาตีนำ ปุพ์พเปตานำ ฝ่ายญาติ

ชนซึ่งยังดำรงชีพอยู่ แสดงไว้ว่า ทิฏ์เฐธัม์เมว ชีวิตำ ดังนี้ ความสงเคราะห์ญาติชนผู้ไปปรโลกแล้วด้วยบำเพ็ญทานเฉภาะอุทิศกลปนาผล เป็นส่วนปฏิบัติให้เกิดปีติแก่ญาติทั้งหลายผู้ไปปรโลกแล้ว การสงเคราะห์ญาติชนผู้ยังดำรงชีพอยู่ด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ มีทานเป็นต้น เป็นส่วนปฏิบัติให้เกิดปีติแก่ญาติทั้งหลาย ยังดำรงอยู่ในปัตยุบันกิตย์ทั้งสองนั้นก็นับว่าญาติธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติด้วยประการฉะนี้ เต จ ญาตกา ก็ญาติทั้งหลายนั้นอันชนผู้ญาติ พึงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุตามควร แม้ญาตินั้นจะทุพลตกต่ำทรามศักดิ์น้อยทรัพย์พิกลประการใด ชนที่เป็นญาติรู้อยู่ว่าญาติแล้ว ไม่ควรที่จะเพิกเฉยละเลยเสีย ควรจะสงเคราะห์ตามอานุภาพวิสัยสามารถแห่งตน เมื่อญาติชนสมบูรณ์ ภโคสมบัติและสูงชาติสูงโคตร์ก็ดี เกิดความกระด้างด้วยมานะแล้วดูหมิ่นสำคัญล่วงญาติแห่งตนไซ้ ไม่สงเคราะห์ทำอัธยาศรัยประหนึ่งชนที่ใช่ญาติแล้ว ก็เป็นปราภวมุขปากอุบายแห่งบุคคลผู้พินาศเสื่อมทรามได้ความครหาแต่นักปราชญ์เป็นต้น ไม่เป็นมงคลความเจริญที่จะให้ได้ประสบความสรรเสริญ แต่สำนักแห่งบัณฑิตยชนก็ย่อมจะให้ญาติสาโลหิต และมิตรสหายเผ่าพันธุ์เป็นต้น เห็นใจ

เสียแล้ว พากันร้าวราน แม้พุทธาทิโอวาท ก็ได้บริหารไว้โดยอัษฎกคาถาว่า ชาติถัท์โธ ธนถัท์โธ โคต์ตถัท์โธ จ โย นโร เป็นต้น นรชนใดกระด้างเพราะชาติเพราะโคตร์และทรัพย์สมบัติมาดูหมิ่นญาติแห่งตนข้อนั้นเป็นปากอุบายแห่งบุคคลพินาศ ไม่เป็นทางแห่งศุขสิริสวัสดิ์ความเจริญ เหตุการณดังนั้น บัณฑิตยชนควรจะสงเคราะห์หมู่ญาตินั้น ด้วยสังคหวัตถุตามอานุภาพแห่งตน

โส จ สังคโห การสงเคราะห์ญาตินั้นก็เป็นหิตจริยาอย่างหนึ่งในทางกุศล ซึ่งแสดงในพลี ๕ ว่าญาติพลี ที่พระอริยสาวกผู้ครองเคหสถาน กระทำอยู่เป็นอาจิณ ชนผู้เป็นญาติทั้งหลาย เมื่อจะเบนญาติสนิทญาติห่างประการใด เมื่อยังดำรงในความเป็นญาติแล้ว ตกเข้าในเขตร์อันญาติจะพึงสงเคราะห์ และควรจะพึงสงเคราะห์โดยสถานใด ๆ บัณฑิตผู้ปรีชาพึงสงเคราะห์โดยสถานนั้น ๆ ปิดเสียซึ่งช่อง อย่าให้ประชุมชนล่วงครหาติเตียนได้ด้วยประการใดประการหนึ่ง ก็และญาติธรรมส่วนสภาพสิ่งชอบที่ญาติจะพึงประพฤติแก่ญาตินั้น เมื่อจะกล่าวนามตามพลี ๕ ซึ่งแสดงไว้ว่าญาติพลี อติถิพลี ปุพ์พเปตพลี ราชพลี เทวตาพลีนั้นแล้ว ความที่ญาติชนมาสงเคราะห์

ญาติอันดำรงอยู่ด้วยการสงเคราะห์ต่าง ๆ มีทานเป็นต้น เป็นญาติพลี ข้อซึ่งญาติชนมาบำเพ็ญทักขิณาทานอุทิศกลปนาผล เพื่อญาติอันวายชนไปปรโลกแล้วนั้น นับในปุพพเปตพลี ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จีวรบิณฑบาต ไทยธรรม ๖๕ ภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบริจาคในพระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริขาร กับทั้งเทศนากัณฑบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศกลปนาผลเป็นปติทานถวายแด่สมเด็จพระเจ้าปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรค์คตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพพาลัย อมรพิมานหรือในสถานคติอุปบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพย์จักษุทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่ง แล้วจงได้ทรงรับบรมราชฐิศอนุโมทนาเพื่อเจริญกุศลราษี และศุขศิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผล โดยสมควรแก่คตินั้น ๆ จงทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญฤธี ทักขิณานุปปทานมัยในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า

ทรงบำเพ็ญโดยกำลังพระราชศรัทธาพร้อมฉันทวิริยจิตตวิมังสาจตุราธิบดี และพระพิจารณปัญญาบารมี พระสติสัมปชัญญพระอัปมาทธรรมอันแรงกล้า สมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทาอันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรรณคุตโยบาย สกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตรและสรรพอันตรายทั้งปวงให้นิราศบำราศไกล อย่าได้มาพ้องพานในพระบาทยุคล ขอให้ส่วนสรรพนฤมล ศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล พระชนมศุขศุภอัตถอิฐวิบูลย์ผล จงประสิทธิสมบูรณ์ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดังพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวं ก็มี

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในญาติธรรมจริยากถา และพระราชพงษาวดารในรัชกาลที่ ๓ สนองพระเดชพระคุณสมควรแด่เวลา ขอถวายพระพร

พระบาทสมเด็จ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบุพพทิศานมัสนธรรมจริยาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธธรรมวรยุติ ศรีวิสุทธิคณานุนายก สาสนดิลกธรรมานุวาทบริสัศยนารถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศน์ราชวรมหาวิหารพระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศ ถวายฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการบรรจบรอบร้อยปีที่ ๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเศก ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณ วันเสาร์เดือนแปดบุรพาสาธขึ้นสองค่ำ ปีมเมียจัตวาศกศักราช ๑๒๔๔ มีสำเนาเทศนา

ต่อไปดังนี้

นมัต๎ถุ สุคตัส๎ส

ปัญ๎จฐานานิ สัม๎ปัส๎สํ ปุต๎ตํ อิจ๎ฉัน๎ติ ปัณ๎ฑิตา
ภโต วา โน ภริส๎สติ กิจ๎จํ วา โน กริส๎สติ
กุลว๎โส จิรํ รั๎ฏ๎เฐ ทายัช๎ชํ ปฏิปัช๎ชติ
อถวา ปน เปตานำ ทักก์ขิณำ นุป๎ปทัส๎สติ
ฐานาเนตานิ สัม๎ปัส๎สำ ปุต๎ตำ อิจ๎ฉันติ ปัณ๎ฑิตา
ตัส๎มา สันโต สัป๎ปุริสา กตัญ๎ญู กตเวทิโน
ภรัน๎ติ มาตาปิตโร ปุพ๎เพกตมนุส๎สรำ
กโรน๎ติ เนสำ กิจ๎จานิ ยถาตำ ปุพ๎พการินำ
โอวาทการี ภตโปสี กุลว๎สำ อหาปยำ
สัท๎โธ สีเลน สัม๎ปัน๎โน ปุต๎โต โหติ ปส๎สิโยติ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในปุพพทิศานมัสนธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมีอนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุปปทานมัย ปัจโจปการกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎสุทธสมมติ

เทพยพงษ์วงษาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช มีพระเดชพระคุณเป็นอเนกอโนปไมยนั้น โดยสัมมาปฏิบัติกัลยาณวัตรธรรม ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมทักษิณานุปปทาน พระราชกุศลตามสุคโตวาทชินวรภาสิตในสิงคาลสูตรนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประสูตร์จากพระครรภ์แห่งสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระราชวังเดิมแห่งเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนารถ ในเมื่อยังสถิตอยู่ในพระราชอิศริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอยู่นั้น ในวันพฤหัศบดี เดือนสิบเอ็ดขึ้นสิบสี่ค่ำปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ เป็นพระราชสมภพมหามงคลกาล พระองค์เป็นเอกอรรคบรมราโชรสที่ ๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย และสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอรรคมหิษี อันภายหลังได้เฉลิมพระนาม เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระบรมชนกนารถ ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จ

พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าตามขัตติยราชประเพณี มีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในบรมราชตระกูล ทรงประกอบไปด้วยอัจฉริยะปาฏิหารอเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีพระราชประวัติดังจะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ณ กาลบัดนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์อยู่มีพระชนมายุได้ ๕ พรรษานับโดยเรียงปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงสฐาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อการเกือบจะเสร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ในขณะนั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชอุปราชาภิเศก เป็นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จพระราชดำเนินมาเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนารถที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เชิญพระศรีตามเสด็จเข้าไปเฝ้าด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จประทับอยู่ ณ พระเก้าอี้ที่มุมเสาเม็ดกำแพงแก้ว ขึ้นพระอุโบสถด้านเหนือ มีพระราชดำรัสให้หาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปเฝ้าทรงลูบพระเศียรตลอดพระปฤษฎางค์ แล้วดำรัสสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีพระศิริรูปเป็นอันงาม

แล้วโปรดให้หม่อมไกรสร เมื่อขณะนั้นยังเป็นพระเจ้าลูกเธอ พาเสด็จทอดพระเนตร์รูปภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียง จนภายหลังมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงดำรัสอยู่ว่าทรงจำสมเด็จพระไอยกาได้ ตั้งแต่ได้เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในครั้งนั้นมา ครั้นปีมเสงเอกศกจุลศักราช ๑๑๗๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนารถได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ปรากฏตามอเนกนิกรชนสมมติเรียกว่าทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ เสด็จมาประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระตำหนัก ซึ่งตั้งอยู่ฝ่ายตวันตกแห่งโรงฝึกลคร ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นตำหนักพระนางเธอพระองค์เจ้าสุขุมาลย์มารศรี ณ กาลบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระกรุณาโปรดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้าในที่ช่องกบที่ประทับ

ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จประทับผันพระภักตร์สู่ทิศตวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฝ้าอยู่ตรงพระภักตร์ ในช่องเดียวกันเสมอมิได้ขาดทั้งกลางวันและกลางคืน จนทรงผนวชเป็นสามเณร และได้พระราชทานพระบรมทนต์ของสมเด็จพระบรมชนกนารถซึ่งเป็นองค์แรกที่เดียว และได้พระราชทานเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นอันมาก เมื่อปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระราชดำริห์ว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้า ได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้า ครั้งกรุงศรีอยุทธยายังหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ พระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้ให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้าจึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งในขณะนั้นเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเป็นผู้บัญชาการตั้งพระราชพิธีลงสรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ รายการทั้งปวงปรากฏมาในเทศนากัณฑ์

ที่ ๒ ซึ่งหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงษ์ ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้ว เฉลิมพระนามจาฤกในพระสุพรรณบัตร์ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฎสมมติเทววงษ์ พงษ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ในลำดับนั้นพระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปสาตร์ต่าง ๆ ได้ทรงเรียนอักษรสยามมาแต่ยังเสด็จอยู่พระราชวังเดิมในสำนักสมเด็จพระพุทธ์ (ขุน) วัดโมฬีโลกยาราม แล้วได้ทรงศึกษาวิชาคชกรรมแต่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช ซึ่งเป็นตระกูลหมอเถ้าสืบมาแต่กรุงศรีอยุทธยาโบราณ และทรงฝึกหัดชำนิชำนาญในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวง แคล่วคล่องทุกสิ่งทุกประการ ลุศักราช ๑๑๗๗ ปีกุน สัปตศก พวกรามัญพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทางเมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เจ้าเมืองกรมการมีใบบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ได้ทรงทราบแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคุมกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับครัวรามัญซึ่งเข้ามาเมืองกาญจนบุรี โปรดให้มีเรือดั้งแห่เสด็จสามคู่ และตำรวจแห่หอกเป็นพระเกียรติยศ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงดำรัส

สั่งให้พระบาทสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานครแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้ครัวรามัญเหล่านั้นขึ้นไปตั้งอยู่เมืองประทุมธานีบ้าง แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง ลุศักราช ๑๑๗๘ ปีชวดอัฐศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา นับโดยเรียงปีครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ทำเขาไกรลาศที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงประตูสุวรรณบริบาลเป็นที่สรงและทรงเครื่อง เวลาบ่ายแห่มาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน รุ่งขึ้นวันศุกร์เดือนสี่ขึ้นสามค่ำ เวลาเช้าแห่มาโสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้ว เสด็จไปสรงน้ำที่สระอโนดาต แล้วท่านอรรคมหาเสนาธิบดีเชิญเสด็จขึ้นสู่พระมณฑปยอดไกรลาศ สมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับที่สมมติเป็นอิศวรรับเสด็จ ทรงเครื่องต้นบนพระมณฑปยอดเขาไกรลาศเสร็จแล้ว แห่เวียนเขาไกรลาศสามรอบแล้วแห่กลับ เวลาบ่ายแห่มาประทับที่

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงษานุวงษ์และข้าทูลลอองธุลีพระบาท พร้อมกันเวียนเทียนสมโภชวันนั้นเวลาหนึ่ง ต่อไปอีกสองเวลา วันที่เจ็ดจึงแห่พระเกษาไปลอยราชประเพณี ครั้นถึงปีฉลูนพศกจุลศักราช ๑๑๗๙ จวนเข้าพรรษา ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินัจฉัยเวลาหนึ่ง รุ่งขึ้นวันพฤหัศบดีเดือนแปดอุตราสาธขึ้นสิบเอ็ดค่ำ แห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จเป็นสามเณรบรรพชาแล้วเสด็จไปประทับอยู่วัดมหาธาตุที่พระตำหนักปลูกขึ้นใหม่นอกพระระเบียงพระอุโบสถด้านตวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งภายหลังโปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระวิหารปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทรงทำกระจาดใหญ่เป็นเครื่องสักการบูชาแล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ครั้งนั้นเป็นการเอิกเกริกยิ่งใหญ่ด้วยยังมิเคยมีมาแต่ปางก่อน ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เจ็ดเดือน ลาผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่หน้า

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อจะได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปสาตร์ต่าง ๆ โดยสดวกสืบไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย โปรดให้ทรงบังคับบัญชาการมหาดเล็กสิทธิ์ขาด จนถึงตั้งถอดหุ้มแพรได้ตามพระประสงค์ ครั้นทรงพระเจริญวัยขึ้น โปรดให้เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมซึ่งเคยเสด็จอยู่ก่อน เมื่อครั้งยังไม่ได้ดำรงศิริราชสมบัติ ทรงบริบูรณ์ไปด้วยพัสดุศฤงคารบริวาร เสด็จอยู่ครองกามากรสถาน บำเรอพระองค์ด้วยกามศุขทุกทิพาราตรี ครั้นภายหลังมีพระหฤทัยคำนึงเห็นอานิสงส์ในอนาคาริยปฏิบัติประพฤติพรตพรหมจรรย์ จึงทรงน้อมพระราชอัธยาศัยบากบั่นในบรรพชาอุปสมบถ ทรงศึกษาพุทธพจนปริยัติธรรมมาแต่ก่อนทรงผนวชเป็นภิกษุ ลุศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๒๑ ปี ครบกำหนดอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธสาสนา แต่ครั้งนั้น พระยาเสวตรไอยรา พระยาเสวตรคชลักษณ์บรมราชพาหนะล้มพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัยจึงมิได้จัดกระบวนแห่เป็นการใหญ่ ดำรัสสั่งให้จัดแต่พอสมควร สมโภชที่พระที่นั่ง

อมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันพุฒเดือนแปดขึ้นสิบสองค่ำแห่ไปทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จอุปสมบทกรรมแล้ว เสด็จไปประทับแรมอยู่วัดมหาธาตุสามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว เสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย ซึ่งภายหลังพระราชทานนามใหม่ว่าวัดราชาธิวาศ พอทรงผนวชแล้วไม่นาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรค์คต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชฐราโชรส ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงษ์ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำพรรษาอยู่วัดราชาธิวาศ ครั้นได้ทรงทราบด้วยพระราชวิจารณญาณว่า ลัทธิสมณนั้นมากมูลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหวิหาร เหมือนกับยืมจมูกท่านมาหายใจ จะพูดสิ่งใดก็เป็นที่ต่ออ้างคติ เช่นอาจิณณะกับปีปิกาว่า ท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ไม่แจ้งแสดงเหตุชี้ออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดื้อไปมิได้รู้ว่าผิดและชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนี้ จึงได้เสด็จ

กลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ปราถนาจะทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะครั้นทรงศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณก็ทรงอนมานได้ว่าสาสนวงษ์เป็นจลาจลมาแต่กรุงเก่านั้นแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารวิบัติของสมณะบางเหล่า ไม่นำมาซึ่งความเลื่อมไส ทรงสังเวชสลดพระไทยนักด้วยการสาสนาคือวงษ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเง่าอันเน่าผุไม่มีมูลที่ตั้งแห่งความเลื่อมไส สลดพระไทยในการที่จะทรงเพศเป็นบรรพชิตเห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร วันหนึ่งเวลากลางวัน เสด็จเข้าไปบรรธมในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงบูชาสาสนารักขเทพดาด้วยเครื่องสักการถ้วนทุกทิศแล้ว ทรงตั้งสัจจะกิริยาธิษฐานว่า ข้าพเจ้านี้ อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมไส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศและความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงษ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีอยู่เหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใดขอให้ได้ประสบหรือให้ได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้นข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าสาสนวงษ์นั้นสิ้นแล้วจะสึกเป็นฆราวาศ รักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้น

ล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน ยังมิทันสิ้นกำหนดที่ทรงอธิษฐาน มีพระเถรรามัญองค์หนึ่งผู้ฉลาดในวินัย รู้พุทธวจนะชำนาญในอักขรุจจารณวิธีมากล่าวสาสนวงษ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมไส จึงทรงรับเอาวินัยวงษ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมา เมื่อเสด็จอยู่วัดมหาธาตุนั้น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธวจนะปริยัติธรรม อันเป็นมูลรากที่ตั้งแห่งพระสาสนา ด้วยพระอุสาหและวิริยอันแรงเกล้า แตกฉานสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว เมื่อถึงปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ได้เสด็จเข้าแปลพระคัมภีร์ในที่ประชุมพระราชาคณะสงฆ์ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๓ วัน วันแรกทรงแปลธรรมบท วันที่สองทรงแปลมงคลทีปนี วันที่สามทรงแปลสารสังคห ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้แปลธรรมบทวันเดียวดังนี้นั้น เพื่อให้แปลกกว่าสามัญชน ใช่ว่าจะทรงอับจนความรู้แปลต่อไปไม่ได้ก็หาไม่ พระองค์มีพระปัญญาว่องไวในการแก้ไขแต่นั้นมาก็ได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตันตปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ครั้งนั้นกุลบุตร์ผู้มีศรัทธาเลื่อมไสเข้ามาบรรพชาอุปสมบทประพฤติ

ตามมีขึ้นหลายองค์ ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศกทรงพระราชดำริห์เห็นว่าวัดมหาธาตุนั้นไม่เป็นที่สบายจึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดราชาธิวาศ ประกาศสาสนพรหมจรรย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตร์ผู้มีศรัทธาอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ด้วยธรรมมิกถาอนุสาสโนวาท ให้ธัมมัสสวนกาล ประดิษฐานธัมมยุติกนิกาย ให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ ณ ภายในพรรษกาลประมาณ ๓๐ หย่อนบ้าง ๓๐ เศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภถึงสีมาว่า การทำสีมาทุกวันนี้เป็นการหยาบไม่มั่นคง ไม่สำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์ เป็นการเนื่องด้วยฆราวาศไป คนทุกวันนี้ก็ไม่มีใครรู้จักสีมาลักษณโดยพิสดาร ทำตามลัทธิอาจารย์ที่ตนได้เคยเห็นมา ทรงรังเกียจฉะนี้แล้ว จึงรับสั่งให้ขุดก้อนศิลานิมิตร์ในวัดราชาธิวาศขึ้นทอดพระเนตร์เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็นนิมิตร์ได้ ทรงสังเวชสลดพระไทยด้วยสีมาพิบัติ จึงสืบหาสงฆ์บริสุทธ์ที่อุปสมบทในโบราณสีมา ที่เขาเล่าว่าเป็นของพระอรหันต์ผูกได้ ๑๘ รูป มาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกสองครั้งในนทีสีมาหน้าวัดราชาธิวาศในปีฉลูเอกศกนั้น สมเด็จบรมนารถบพิตรได้ดำรงอิศริยยศฝ่ายสมณศักดิ์

ที่พระราชาคณะ ได้รับพระราชทานตาลปัตรแฉกพื้นตาดปักเลื่อมเป็นเครื่องยศ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งถานานุกรม ๓ รูป ภายหลังดำรัสสั่งให้เพิ่มถานานุกรมขึ้นอีก ๗ รูป เป็น ๑๐ รูป ลุศักราช ๑๑๙๒ ปีขาลโทศก ทรงหล่อพระพุทธรูปหน้าตักศอกแล้วพระองค์หนึ่งถวายพระนามว่า พระสัมพุทธพรรณี ครั้นถึงปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ ได้ไปรับพระเจดีย์หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง เอาพระเจดีย์เงินสูงประมาณศอกเศษสวมลง แล้วประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักเก่าวัดมหาธาตุ ในฤดูแล้งนั้นเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นที่เจดียสถานโบราณอันรกร้างอยู่ ทรงนมัสการแล้วทรงอธิษฐานด้วยความเลื่อมใส ภายหลังพระองค์ก็ได้พระบรมธาตุ ๒ พระองค์ โดยการอัศจรรย์ จึงทรงบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ในพระสัมพุทธพรรณีเมื่อปีมเสงเบ็ญจศกศักราช ๑๑๙๕ เสด็จไปประพาศเมืองเหนือ นมัสการเจดียสถานต่าง ๆ ไปโดยลำดับประทับเมืองศุโขไทย เสด็จไปเที่ยวประพาศพบแท่นศิลาแท่นหนึ่ง เขาก่อไว้ริมเนินปราสาทเก่าหักพังอยู่ เป็นที่นับถือกลัวเกรงของหมู่มหาชน ถ้าบุคคลไม่เคารพเดิน

กรายเข้าไปใกล้ให้เกิดเจ็บไข้ไม่สบาย ทอดพระเนตร์เห็นแล้ว เสด็จตรงเข้าไปประทับ ณ แท่นศิลานั้น ก็มิได้มีอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดด้วยอำนาจพระบารมี เมื่อเสด็จกลับรับสั่งให้ชลอลงมา ก่อเป็นแท่นไว้ที่ราชาธิวาศ ครั้นภายหลังได้เสด็จเถลิงถวัยราชสมบัติแล้ว ดำรัสสั่งให้นำไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนึ่งทรงได้เสาศิลาจาฤกอักษรเขมรเสา ๑ จาฤกอักษรไทยโบราณเสา ๑ ซึ่งตั้งไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นมีเนื้อความอัศจรรย์เป็นศุภนิมิตรดังแสดงว่า พระองค์จะได้เป็นอิศระในสยามรัฐ เป็นพระบรมกษัตริย์ มีพระเดชานุภาพกิตติคุณแผ่ไปดังพระบาทกมรเดงอัด ศรีสุริยพงษราม มหาราชาธิราช ซึ่งเป็นเอกราชในเมืองศุโขไทย มีจดหมายไว้ในเสาศิลาฉะนั้น และเมื่อเวลาพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศในหัวเมืองต่าง ๆ อีกหลายเมือง มีเมืองเพ็ชร์บุรีเป็นต้น และเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองใด ๆ ใกล้ไกลมากน้อยอย่างใดก็ดีย่อมเสด็จพระราชดำเนินโดยพระบาท มิได้มีพระราชพาหนะอย่างหนึ่งอย่างใด พระองค์ทรงพระกำลังว่องไวกว่าสามัญชนเป็นอันมาก เมื่อเสด็จประทับ ณ ที่ใดก็เสด็จประทับอยู่ ณ สุมทุมไม้และถ้ำ

เงื้อมเขาต่าง ๆ มีถ้ำเขาย้อยเป็นต้น มิได้ทรงหวาดหวั่นต่อภัยอันตราย แต่มนุษย์และสัตว์ร้ายทั้งปวง เป็นมหัศจรรย์เพราะพระองค์เป็นสุขุมาลชาติ เคยเสวยศุขมาแต่ยังทรงพระเยาว์มาอดทนต่อความทรมาอันยิ่งใหญ่ได้ฉะนี้

ลุศักราช ๑๑๙๘ ปีวอกอัฐศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเสร็จแล้ว ครั้นถึงวันพุฒเดือนยี่ขึ้นห้าค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จัดกระบวนแห่เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยถานานุกรมเปรียญอนุจร ๕๐ รูป มาประทับวัดบวรนิเวศวิหาร แต่กาลนั้นมาทรงอนุเคราะห์สั่งสอนบริสัชคฤหัสถ์บรรพชิตด้วยธรรมิคถา แสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่ธรรมวินัยทำบริสัชเหล่านั้นให้เจริญยิ่งด้วยศีลาทิคุณ ครั้งนั้นกุลบุตร์เกิดความเลื่อมไสพากันมาบรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระองค์มากขึ้นกว่าเก่า ส่วนพระอารามเล่า ก็ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงก่อสร้างขึ้นหลายสิ่ง ให้หมดจดงดงามยิ่งขึ้นไป แล้วทูลสมเด็จบรมเชษฐาธิราช ให้เชิญพระชินศรีมาจากมุขด้าน

ปัจฉิมทิศประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถด้านบูรพา และได้ทรงสมมตสีมาไว้เป็นที่พระสงฆ์ได้อาศรัยทำสังฆกรรมขึ้นใหม่สองพระอาราม วัดบวรนิเวศวิหารพระอาราม ๑ วัดบรมนิวาศพระอาราม ๑ ทำให้ถูกต้องตามวินัยนิยม เสร็จแล้ว เสด็จอยู่วัดบวรนิเวศวิหารได้ ๑๔ พรรษกาล ทรงบริหารทำนุบำรุงสงฆ์บริสัช ด้วยวินัยวัตรสุตันต ปฏิบัติปริยัติธรรม ยังบริสัชให้นำสืบต่อกันมา ดำรงธรรมยุติกนิกายิกะสงฆ์ให้ไพบูลย์ยิ่งขึ้น และทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ในเมื่อมีพระชนม์ถึง ๔๐ ปีล่วงไปแล้ว ทรงทราบชัดเจนได้เป็นมหัศจรรย์ และเมื่อเวลาปลายแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีราชการเกี่ยวข้องด้วยต่างประเทศ พระองค์ก็ได้ทรงอุสาหสอดส่องตริตรองในราชการนั้นด้วยเป็นหลายอย่างหลายประการ เพราะในเวลานั้นท่านผู้ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินทั้งหลาย ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศได้ ครั้นถึงปีกุนยังเป็นโทศกศักราช ๑๒๑๒ วันพุฒ เดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรค์คต จึงพระบรมราชวงษานุวงษ์ ซึ่งมีอิศริยยศและท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ปฤกษาพร้อมใจกัน

เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นขัตติยสุขุมาลชาติบรมราชโอรสอันประเสริฐของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นที่นับถือของชนทั้งหลายทั่วหน้า สมควรที่จะได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบบรมราชสันตติวงษ์โดยตรงตามลำดับมา พระองค์ทรงพระปรีชาและมหากรุณาอันยิ่งใหญ่ ควรที่จะเป็นที่พึ่งของพระบรมวงษานุวงษ์และประชาราษฎร เป็นที่ร่มเย็นสืบไป รุ่งขึ้นวันพฤหัศบดี เดือนห้าขึ้นสองค่ำ จึงพร้อมกันไปเฝ้า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ลาผนวช เถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์สืบพระวงษ์ ทรงทำนุบำรุงพระบรมราชวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสืบไป พระองค์อาศรัยความเอ็นดูกรุณาในประชุมชนเป็นอันมาก ทรงรับอัญเชิญแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหาร โดยขบวนชลมารค ไปประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เชิญลงประดิษฐานในพระลองเงินเชิญออกทางประตูสนามราชกิจขึ้นประดิษฐานเหนือพระยานมาศประกอบพระ

โกศทองคำ แล้วแห่ไปโดยขบวน ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยเครื่องราชูประโภคพร้อมเสร็จ ตามราชประเพณีมาแต่โบราณ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นพระบรมวงษานุวงษ์ และข้าราชการทั้งปวงถวายสัตยานุสัตย์ตามโบราณจารีตแล้ว ลาผนวชเมื่อ ณ วันศุกรเดือนห้าขึ้นสามค่ำ พระองค์เสด็จออกทรงผนวชยกธรรมวินัยขึ้นให้รุ่งเรือง เป็นประโยชน์แก่สาสนิกบริสัช คฤหัสถ์บรรพชิตผู้เกิดในปัจฉิมกาล ได้ ๒๗ พรรษาโดยลำดับปี ถ้าจะนับตามจันทรคติอายุโหร ๒๖ ปี ๘ เดือน ๒๒ วันเป็นกำหนดเสด็จมาประทับ ณ พลับพลา ซึ่งท่านเสนาบดีปลูกสร้างขึ้นไว้รับเสด็จในระหว่างโรงแสงใหญ่ กับห้องเครื่องกรมภูษามาลาต่อกัน เป็นที่ประทับในระหว่างซึ่งยังมิได้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกนั้น

ครั้นได้ศุภวาร มหามงคลอุดมฤกษ์ ณ วันจันทร์ เดือนหกขึ้นสิบสองค่ำ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเศก เริ่มสวดพระพุทธมนต์สามวัน ครั้น ณ วันพฤหัศบดี เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๙ บาท เป็น

อุดมฤกษ์บรมราชาภิเศกตามพระราชประเพณี ซึ่งมีมาแต่กาลก่อนครบทุกสิ่งทุกประการดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแต่ในกัณฑ์ก่อนแล้วนั้น ถวายพระนามตามพระนามเดิมและพระคุณสมบัติว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงษ์วงษาดิศวรกษัตริย์วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราหณี จักรีบรมนารถอดิศวรราชรามวรังกูรสุจริตมูลสุสาธิตอุกฤษฐวิบูลย์ บุรพาดูลกฤษดาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลยมหาบุรุษยรัตนศึกษาพิพัฒสรรพโกศลสุวิสุทธวิมลศุภศีลสมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์อเนกโกฏิสาธุคุณ วิบุลยสันดานทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณ อดุลยพิเศษสรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอรรคมหาบุรุษย์สุตพุทธมหากระวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมลปรีชามหาอุดมบัณฑิตสุนทรวิจิตร์ปฏิภาณ บริบูรณคุณสารสยามาธิโลกดิลก มหาบริวารนายก อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปดลเสวตฉัตราดิ

ฉัตร ศิริรัตโนปลักษณ มหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวสัยพุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัยอุโนปไมยบุญญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ในการบรมราชาภิเศกครั้งนี้ มีเลียบพระนครเป็นสองวันคือโดยสถลมารควันหนึ่ง โดยชลมารควันหนึ่ง เมื่อเสด็จพยุหยาตราโดยสถลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินโดยพระราเชนทรายานออกทางประตูวิเศษไชยศรีไปโดยถนนสนามไชย ประทับ ณ วัดพระเชตุพน ทรงนมัสการพระพุทธปฏิมากร และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงพระที่นั่งพุดตาลโดยทางระหว่างจังหวัดพระอุโบสถวัดพระเชตุพน และระหว่างกุฎีสงฆ์ มาเลี้ยวทางท้ายสนมขึ้นมาโดยประตูพิทักษ์บวรประตูสุนทรทิศา เข้าพระบรมมหาราชวัง เข้าทางประตูวิเศษไชยศรีตามเดิม เป็นระยะทางสถลมารค ยาวกว่าซึ่งเคยเลียบพระนครมาแต่ก่อน ๆ กระบวนพยุหยาตราทางชลมาครนั้น เสด็จพระราชดำเนินแต่ท่าราชวรดิฐ

ไปเลี้ยวคลองบางลำภู ประทับฉนวนหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระพุทธชินศรีและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยทางคลองคูพระนครมาออกปากคลองข้างใต้ ขึ้นมาประทับท่าราชวรดิฐ เป็นเสร็จการเลียบพระนคร เป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ ครั้นเสร็จการบรมราชาภิเศกแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชซึ่งปรากฏพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหาอุปราช แต่โปรดให้มีพระเกียรติยศรับบวรราชโองการ และการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกนั้น ให้เรียกว่าบวรราชาภิเศก มีพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่าแต่ก่อนมา พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศบวรธรรมิกราชบพิตร์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เสด็จเลียบพระนคร โดยทางสถลมารค เป็นกระบวนคชพยุหและอัศวพยุหวันหนึ่ง แล้วทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องฝ่ายสมณศักดิ์เป็นฤกษ์ ตั้งพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมหมื่นนุชิตชิโนรสโดยมหาสมณุตมาภิเศก เป็นกรม

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสศรีสุคตขัตติยวงษ์ และมีสร้อยพระนาม เป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วราชอาณาเขตร์ ตั้งพระเจ้าบวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ มีสร้อยพระนามเจ้าคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะเป็น ๔ องค์และพระราชาคณะอื่น ๆ โดยสมควรแก่คุณานุรูป

ฝ่ายพระบรมวงษานุวงษ์ ก็ทรงยกย่องให้มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าบุรพประเพณี คือทรงตั้งพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวิไชย เป็นกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ นอกนั้นก็ตั้งพระเจ้าพี่ยาเธออีก ๕ พระองค์ คือกรมขุนเดชอดิศร เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศ เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศ พระองค์เจ้าทินกร เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ กรมหมื่นอินทรอมเรศ เป็นกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ แล้วตั้งพระเจ้าน้องยาเธอต่อไปอีก ๑๐ พระองค์ พระองค์เจ้ากลางเป็นกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ๑ พระองค์เจ้าชุมแสง เป็นกรมขุนสรรพศิลปปรีชา ภาย

หลังเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง ๑ กรมหมื่นวงษาสนิท เป็นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ๑ พระองค์เจ้ามรกฎ เป็นกรมขุนสถิตยสถาพร ๑ พระองค์เจ้าขัตติยาเป็นกรมหมื่นถาวรวรยศ ๑ พระองค์เจ้านิลรัตน์ เป็นกรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา ๑ พระองค์เจ้าอรุณวงษ์ เป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาล ๑ พระองค์เจ้ากบิฐา เป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๑ พระองค์เจ้าปราโมชเป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุน ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์กลาง เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา มหิศราธิราชรวิวงษ์ บรมพงษปฏิพัตรบุรุษยรัตนวโรภโตสุชาติ บริสัษยนารถนรินทราธิบดี ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นปราบปรปักษ์ พร้อมด้วยปลัดกรมและสมุห์บาญชี แล้วภายหลังเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าลูกยาเธอแห่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ถ้าจะว่าโดยราชประเพณี ก็ควรจะเป็นพระเจ้าหลานเธอ แต่ทรงพระราชดำริห์โดยพระมหากรุณาว่าพระองค์เจ้าทั้งนี้เคยเป็นพระเจ้าลูกเธอทรงศักดินาสูงจะต้องลดลงเป็นพระเจ้าหลานเธอ ซึ่งมีตำแหน่งศักดินาต่ำก็ทรงสงสารจึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งคำนำพระนามขึ้นใหม่ว่า พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ แล้วโปรดให้

เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม ๖ พระองค์เจ้าโกเมน เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร ๑ พระองค์เจ้าลดาวัลิ เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑ พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม ภายหลังเป็นกรมขุน ๑ พระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๑ พระองค์เจ้าอรรณพ เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราชี ๑ พระองค์เจ้าอมฤตย์ เป็นกรมหมื่นภูวดีราชหฤทัย ๑ ภายหลังทรงตั้งอีก ๓ พระองค์ พระองค์เจ้าสุบรรณ เป็นกรมหมื่นภูวไนย-นฤเบนทราธิบาล ๑ พระองค์เจ้าสิงหรา เป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ ๑ พระองค์เจ้าชมพูนุท เป็นกรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ ๑ ส่วนพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งมีอยู่ขณะนั้น ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระองค์เจ้านภวงษ์ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ พระองค์น้อยทรงพระนาม พระองค์เจ้าสุปดิฐ เป็นกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ฝ่ายพระราชวังบวรนั้น พระบวรวงษ์เธอชั้น ๑ ทรงตั้งกรมหมื่นนรานุชิต เป็นกรมขุนนรานุชิต พระบวรวงษ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นธิเบศรบวรเป็นกรมขุนธิเบศบวร ภายหลังพระองค์ทรงตั้งพระองค์เจ้าพงษ์อิศเรศ เป็นกรมหมื่นกษัตรศรีศักดิเดช ๑ พระองค์เจ้าภุมเรศ เป็นกรมหมื่นอมเรศรัศมี ๑ พระเจ้าวรวงษ์เธอชั้น ๑ ทรง

ตั้งพระองค์เจ้ายุคุนธร เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ๑ พระองค์เจ้ารองทรง เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการ ๑ พระเจ้าวรวงษ์เธอชั้น ๒ พระองค์เจ้าอิศราพงษ์ เป็นเจ้าฟ้าอิศราพงษ์เกวลวงษวิสุทธิ สุรสีหุตตมศักดิ์อภิลักษณ ปวโรภยาภิชาติ บริสัชนารถนราธิบดี ๑ ภายหลังทรงตั้งพระองค์เจ้าเกษรา เป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ์อีกพระองค์ ๑ พระเจ้าวรวงษ์เธอชั้น ๓ ทรงตั้งพระองค์เจ้ายอช เป็นกรมหมื่นบวรวิไชยชาญพระองค์หนึ่ง แล้วทรงตั้งหม่อมเจ้าพยอม ในสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นกรมหมื่นมนตรีรักษา ทรงตั้งหม่อมเจ้าฉอุ่ม ในสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ทรงยกหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า คือหม่อมเจ้าหญิงในกรมสมเด็จพระเดชาดิศร เป็นพระองค์เจ้านฤมลมณีรัตน์หม่อมเจ้าในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ เป็นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงษ์หม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ เป็นพระองค์เจ้ามงคลเลิศพระองค์เจ้าตั้งทั้งนี้โปรดให้เรียกคำนำพระนามว่าพระวงษ์เธอ ทรงตั้งหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ เป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าจิตราภรณ์

อีกพระองค์หนึ่ง ส่วนข้าราชการนั้นก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงโดยตระกูลและความชอบ ให้มียศยิ่งใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับ มีเสนาบดีเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ ตั้งพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษาธิบดี เป็นสมเด็จเจ้าพระยา บรมมหาพิไชยญาติ ที่สมุหนายกนั้น ทรงตั้งพระยาราชสุภาวดี (โต) เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร ภายหลังทรงตั้งเจ้าพระยายมราช เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหพระกระลาโหมนั้น โปรดให้พระยาศรีสุริยวงษ์ จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ที่พระคลัง โปรดให้จมื่นราชามาตย (ขำ) เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี ที่ยมราช โปรดให้พระยาเพ็ชรบุรี (ศุข) เป็นเจ้าพระยายมราช ภายหลังตั้งพระยามหามนตรี (นุช) ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นเลื่อนไปเป็นสมุหนายกแล้ว จึงโปรดตั้งพระยาราชวรานุกูล (ครุธ) เป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นถึงอสัญกรรมแล้ว ทรงตั้งพระยานครราชสีมา (แก้ว) เป็นเจ้าพระยายมราช กรมนานั้น ทรงตั้งเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (เอี่ยม) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นถึงอสัญกรรมแล้ว จึงทรงตั้งพระยากษัตรรักษา (หลง) ข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ที่กรมวังนั้น ทรงตั้งพระยาเพ็ชร

พิไชย (เสือ) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ครั้นถึงอสัญกรรมแล้ว ทรงตั้งพระยามหาอำนาตย์ (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาธรรมา ข้าราชการนอกนั้นก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงทั่วกัน ส่วนเมืองประเทศราชนั้น ทรงยกพระยาเชียงใหม่ขึ้นเป็นพระเจ้ามโหตตรประเทศเจ้าเมืองเชียงใหม่ แล้วภายหลังตั้งนายน้อย สุริยวงษ์ ซึ่งเป็นเจ้าบุรีรัตน์ขึ้นเป็นเจ้า ภายหลังเป็นพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ ทรงตั้งพระยานครลำปาง เป็นเจ้าวรญาณรังษี ตั้งพระยานครลำพูนเป็นเจ้าไชยลังการพิศาลโสภาคยคุณ ตั้งเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นเจ้ายุติธรรมธรนครจำปาศักดิ์ ตั้งเจ้าเมืองมุกดาหาร เป็นเจ้าจันทรเทพสุริยวงษ์ ตั้งเจ้าเมืองอุบล เป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงษ์ ตั้งเจ้าเมืองน่าน เป็นเจ้าอนันตวรฤทธิเดช ตั้งเจ้าเมืองหลวงพระบาง เป็นเจ้าจันทรเทพประภาคุณ และตั้งนามองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามามหาอิศราธิบดี และองค์สมเด็จพระนโรดมบรมเทวาวตาร เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี และทรงชุบเลี้ยงหัวเมืองเอกโทตรีจัตวาปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือและหัวเมืองประเทศราช ให้ได้มียศบรรดาศักดิ์ทั่วถึงกันตามสมควร และการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็โปรดให้ทำ

พระเมรุมาศขนาดใหญ่สูงตลอดยอด ๒ เส้น ประดับวิจิตรมโหฬารยิ่งใหญ่กว่าแต่กาลก่อนมา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เป็นอเนกอนันตยิ่งนัก ในรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชนั้น มีราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นการสำคัญหลายครั้งหลายคราว ถึงแม้ว่าจะไม่ได้มีการณรงค์สงครามต่อนานาประเทศเนือง ๆ เหมือนสามรัชกาล ซึ่งล่วงมาแล้วนั้นก็ดี แต่ราชการซึ่งมีในรัชกาลที่สี่นี้ เป็นการสุขุมต้องทรงตริตรองโดยพระปรีชาญาณ และโดยพระอุสาหอันยิ่งใหญ่ มิได้หยุดหย่อนยิ่งกว่าสมเด็จบรมกษัตราธิราชเจ้าแต่หลังมา จะได้รับพระราชทานพรรณนาความรวมเป็นหมวด ๆ ในราชการแผ่นดินเป็นต้น พอให้เป็นนิทัศนนัย ได้เห็นในกระบวนราชการ และการซึ่งทรงประพฤติตลอดไปโดยสังเขป ข้อซึ่งในรัชกาลที่ ๔ มีการศึกสงครามนั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก ทรงพระราชดำริห์ว่า ฝ่ายพม่าหย่อนกำลังลง ด้วยอังกฤษตีเมืองมอญข้างชายทะเล การสงครามในระหว่างกรุงสยามกับภูกามประเทศเริศร้างกันมาช้านาน ผู้ซึ่งเคยทำศึก

สงครามก็เบาบางลงกว่าแต่ก่อนควรที่จะยกโยธาทัพไปย่ำยีปลายเขตรแดนฝ่ายพม่าให้ปรากฏกำลังกองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาไว้ จะได้เป็นที่ครั่นคร้ามของพม่า มิได้เบียดเบียนปลายพระราชอาณาเขตรสยาม และจะได้ฝึกหัดโยธาหาญให้แกล้วกล้าคุ้นเคย ในการสงครามไว้ป้องกันพระราชอาณาเขตรสืบไป จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท คุมกองทัพกองหนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกองหนึ่ง ยกขึ้นไปบรรจบทัพหัวเมืองลาวประเทศราช ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ได้กระทำการยุทธสงครามกัน ระยะทางเมืองเชียงตุงเป็นทางกันดาร ขัดสนด้วยเสบียงอาหารก็โปรดให้เลิกทัพกลับคืนพระนคร ภายหลังมาโปรดให้จัดกองทัพออกไปปราบปรามขบถเมืองเขมร ซึ่งเป็นศัตรูต่อองค์สมเด็จพระนโรดม ให้ราบคาบเรียบร้อย แล้วพระราชทานอภิเศกให้เป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดีสืบมาจนกาลบัดนี้ ส่วนราชการฝ่ายประเทศตวันตก กรุงเครดบริเตนได้เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การก็เป็นที่มัวหมองกันอยู่ ครั้นภายหลังเซอยอนโบวริง เข้า

มาขอทำหนังสือสัญญาทางพระไมตรี พระองค์ทรงพระราชดำริห์ด้วยพระปรีชาญาณวิจารณปัญญาอันสุขุม เห็นว่า การซึ่งจะรักษาพระราชอาณาเขตร์ให้อยู่เย็นเป็นศุข ต้องอาศรัยผ่อนสั้นผ่อนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญ ปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การซึ่งกรุงเครดบริเตนมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนี้ก็เป็นประสงค์อย่างเดียวซึ่งจะได้ค้าขายให้เป็นผลประโยชน์แห่งชาติของตน มิได้เป็นอุบายซึ่งจะคิดร้ายต่อพระนครในชั้นต้น เหมือนหนึ่งพม่าข้าศึกซึ่งควรเป็นที่สงสัยนั้นไม่ ถ้าจะดึงดันกันไปเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้ารับทางพระราชไมตรีแล้ว ก็จะไม่มีความบาดหมางต่อกัน การค้าขายต่อกันมีขึ้นแล้ว ประโยชน์ก็คงมีแก่ผู้ขายและผู้ซื้อด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริห์โดยการยืดยาวกว้างขวางดังนี้แล้ว จึงทรงปฤกษาด้วยพระบรมวงษานุวงษ์และท่านเสนาบดีเห็นพร้อมโดยกระแสพระราชดำริห์ จึงทรงรับทางพระราชไมตรีกรุงยุไนติศออฟเครดบริเตนและไอริแลนด์เป็นปฐม ได้ทำหนังสือสัญญาทรงพระราชไมตรี ในระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และ

สมเด็จพระนางเจ้ากรุงเครดบริเตน ในปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ ไขข้อสัญญาในปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘

ครั้นภายหลังมา ประเทศยุไนติสเตสอเมริกา ๑ ประเทศฝรั่งเศส ๑ ประเทศเดนมาก ๑ ประเทศเยอรมันเฮนซิเอติกริปับลิก ๑ ประเทศโปรตุเกศ ๑ ประเทศวิลันดา ๑ ประเทศปรุศเซีย ๑ ก็ได้แต่งให้ราชทูตเข้ามาให้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ณ กรุงเทพมหานครเป็นลำดับไป ภายหลังโปรดให้เซอยอนโบวริงซึ่งได้รับตำแหน่งยศเป็นพระยาสยามานุกูลกิจ สยามิศรมหายศราชทูต ทำหนังสือสัญญาด้วยประเทศโนรเวและสวิเดน ประเทศเบลเยี่ยม ประเทศอิตาลี เป็นอวสานกาลในรัชกาลที่ ๔ นั้น ก็ในกาลซึ่งพระองค์ได้รับทางพระราชไมตรีต่างประเทศไว้แล้ว ก็ทรงพระอุสาหซึ่งจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือและธรรมเนียมที่ต้องห้ามต่าง ๆ เปิดให้สินค้าออกจากพระนครโดยสดวกตั้งเป็นภาษีร้อยชักสาม เก็บสินค้าขาเข้า ภาษีเข้า ภาษีเบ็ดเสร็จ เป็นสินค้าขาออก และตั้งศาลต่างประเทศ

สำหรับว่าความ ซึ่งคนไทยกับคนต่างประเทศ เป็นความกันและจ้างคนยุโรปนายโปลิศ ให้หาแขกมลายูซึ่งเคยเป็นนายโปลิศ มาตั้งป้องกันรักษาอันตราย และทรัพย์สมบัติของชาวยุโรปทั้งปวงเป็นต้น ซึ่งได้เกิดมีโปลิศขึ้นในกรุงสยาม และเป็นพระราชธุระในการที่จะโต้ตอบราชการต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยนานาประเทศ โดยความยากลำบากพระกาย และพระราชหฤทัยทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ขาด

และได้ทรงแต่งราชทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ กอตเซนต์เยมกรุงลอนดอนครั้งหนึ่ง ยังสำนักสมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอกรุงฝรั่งเศส ณ กรุงปารีศครั้งหนึ่ง ภายหลังได้ทรงจัดสิ่งของออกไป ตั้งการอินเตอแนชนนัลเอกสโปสิชัน แต่งข้าหลวงคุมออกไปตั้ง ณ กรุงปารีศอีกครั้งหนึ่ง พระเกียรติยศก็แผ่ไพศาลไปในนานาประเทศ ยิ่งกว่าครั้งแต่หลังมา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ออกไปขอทำหนังสือสัญญา เรื่องสุราต่างประเทศและเรื่องปันเขตร์แดนเมืองเขมรถึงกรุงปารีศ ในปีขาลอัฐศกศักราช ๑๒๒๘ และปีเถาะนพศกศักราช ๑๒๒๙ ต่อกันเป็น

คราวแรกที่ได้มีราชทูตไปโดยราชการแผ่นดิน ถึงพระนครแห่งพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีทางพระราชไมตรีในประเทศยุโรป ส่วนการในพระนครนั้น พระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎรทั้งปวงยิ่งนัก ทรงพระราชอุสาหเสด็จพระราชดำเนินออกรับฎีการะงับกิจทุกข์ร้อนของราษฎรด้วยพระองค์เอง และทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ ซึ่งเป็นการเดือดร้อนและยังบกพร่องอยู่เป็นอันมากหลายลักษณหลายประการ มีทรงอุดหนุนอำนาจศาลซึ่งทาษร้องทุกข์ส่งเงิน นายเงินกดขี่กักขังตัวทาษ ให้ต้องขัดสนอยู่เป็นทาษตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสกัดกั้นการซึ่งผู้ดีข่มเหงไพร่ ให้เบาบางลงเป็นต้น ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นการมีคุณให้ความศุขแก่ราษฎรอีกหลายอย่างหลายประการ และทรงอุดหนุนราษฎรซึ่งทำไร่นา คือออกพระราชบัญญัติลดเงินค่านาคู่โค ซึ่งแต่ก่อนได้เคยเก็บเสมอกันกับนาฟางลอย ทรงพระราชดำริห์เห็นว่านาคู่โคนั้น ถึงเจ้าของจะทำนาก็ดีมิทำนาก็ดี ก็คงต้องเสียเงินค่านาตามตราแดง ส่วนผู้ซึ่งทำนาฟางลอยสาบาลได้ว่า นานั้นไม่ได้เก็บเกี่ยวก็ไม่ต้องเสียค่านา ทรงเห็นว่าเสียเปรียบกันอยู่อย่างนี้ จึงทรงยก

ค่านาคู่โคพระราชทานให้ เป็นไร่ละสลึงดังนี้เป็นต้น ทรงพิจารณาสอดส่องในสิ่งซึ่งเป็นการหนักของราษฎรดังนี้แล้วผ่อนผันให้เป็นการเสมอกันและเป็นการเบาขึ้นอีกหลายสิ่งหลายประการ และพระราชทานตราภูมพิเศษแด่ไพร่หลวงซึ่งได้รับราชการเกิดขึ้นอีกเป็นอันมาก โดยทรงพระมหากรุณา ราษฎรทั้งปวงก็ได้ตั้งทำมาหากินมีผลมีประโยชน์บริบูรณ์ และมีความศุขขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่งเมื่อเสด็จพระราชดำเนินในสถานที่ใด ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าใกล้พระองค์ และพระราชทานเงินเฟื้องเงินสลึงด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองเป็นอันมากทุกครั้งมิได้ทรงรังเกียจ การสร้างสมสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราษฎรนั้นพระองค์ได้โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม เป็นคูพระนครชั้นนอกคลอง ๑ คลองเจดียบูชาคลอง ๑ คลองมหาสวัสดิ์คลอง ๑ คลองภาษีเจริญคลอง ๑ คลองดำเนินสดวกคลอง ๑ คลองศีร์ษะลำโพงคลอง ๑ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เป็นคลองหลวงขุดพระราชทาน และได้สร้างถนนบำรุงเมืองในพระนครสาย ๑ ถนนเฟื่องนครตั้งแต่วัดบวรนิเวศมาจนถนนเจริญกรุงตอน ๑ ถนนเจริญกรุงตั้งแต่ใน

นครออกไปถึงบางรักตำบล ๑ ถนนสีลมทาง ๑ ถนนตามแนวคลองศีร์ษะลำโพงทาง ๑ ถนนเหล่านี้ทำขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ในพระคลัง เป็นส่วนพระราชทานแก่ราษฎรทั้งสิ้น ส่วนการป้องกันพระนคร พระองค์ทรงพระราชดำริห์ว่า กำแพงพระนครเดิมแคบ และคูพระนครด้านตวันออกเป็นแต่ลำคลองบ้านเรือนราษฎรตั้งติดแน่นกันไป ถ้ามีข้าศึกศัตรูมา จะจัดการป้องกันรักษาพระนครก็ขัดขวางด้วยเป็นที่คับแคบ

อนึ่งพระปรางค์ใหญ่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างขึ้นที่วัดสระเกษ การไม่สำเร็จตลอดไป ทิ้งรกอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง ถ้ามีข้าศึกศัตรูเอาปืนขึ้นไปตั้งบนภูเขาทองนั้น ยิงรดมสาดเข้ามาในพระนคร ก็เห็นว่าจะรักษาได้เป็นอันยาก จึงโปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม เบนคูพระนครชั้นนอกดังได้รับพระราชทานพรรณนาความมาแล้วแล้วจึงโปรดให้สร้างป้อมรายเป็นระยะตามฝั่งคลองส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือไปถึงปากคลองข้างใต้ ๕ ป้อม คือป้อมป้องปัจจามิตร์ ๑ ป้อมปิดปัจจนึก ๑ ป้อมผลาญศัตรูราบ ๑ ป้อมปราบศัตรูพ่าย๑

ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ๑ ทรงพระราชดำริห์ว่า ครั้นจะให้ก่อกำแพงขึ้นโดยรอบ ก็จะเป็นการลำบากแก่ไพร่พล เมื่อทำป้อมไว้เป็นระยะดังนี้ เมื่อมีราชการศึกสงครามมาถึงพระนคร ก็จะคิดใช้ไม้แก่นหรือไม้ลำ ปักเป็นค่ายระเนียดบรรจบถึงกัน เป็นเขื่อนขันธ์ซึ่งจะได้ต่อสู้ราชศัตรูได้สนัด และโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นไว้ เป็นทหารรักษาพระองค์พอสมควรแก่ราชการได้ ทรงสร้างเรือใบเป็นเรือรบ และเรือค้าขายขึ้นหลายลำ ภายหลังมีเรือกลไฟสยามอรสุมพลขึ้นเป็นครั้งแรก ที่ได้มีในกรุงสยาม จึงทรงสร้างเรือรบกลไฟ มีนายเรือและทหารปืนประจำ ตามทำเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้สำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตร มีเรือสยามูปสดัมภ์ เรือราญรุกไพรี เป็นต้น จนกระทั่งถึงเรือกันโบต ลาดตระเวนสำหรับได้เดินตรวจการทางทะเลฝั่งตวันตกตวันออก จับสลัดโจรผู้ร้ายอยู่เสมอมิได้ขาด

อนึ่งพระองค์ได้ทรงสร้างเรือพระที่นั่ง ไว้สำหรับแผ่นดินหลายลำมีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือพระที่นั่งเทวาธิวัตถ์เป็นต้น และโปรดให้หุ้มทองคำพระที่นั่งกง และพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระบรมราช

ยานไว้สำหรับแผ่นดิน พระองค์ทรงสถิตอยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ต่อสมเด็จพระบรมชนกนารถ และสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น ตลอดถึงบรรพบรมราชวงษ์ทรงตั้งอย่างซึ่งได้มีการพระราชกุศล ในวันประสูติและวันสวรรค์คต แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามรัชกาล ซึ่งล่วงมาแล้ว และสมเด็จพระไอยกีและพระบรมราชชนนี ได้กราบถวายบังคมพระเดชพระคุณ และทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายทุกปีมิได้ขาด และตามฤดูกาลก็โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิ ออกสดัปกรณ์เป็นการประจำปี เรียกว่ากาลานุการ เพิ่มเติมยิ่งขึ้นกว่าเก่าเกือบจะทุกเดือนตลอดปี และการพระราชกุศลทรงพระราชอุทิศเฉภาะพระองค์เป็นกาลเปนสมัยก็มีใหญ่บ้างน้อยบ้าง ตามอภิลักขิตกาล มีการซึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยานิกรบดินทร ทำกระจาดใหญ่สามกระจาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไอยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์กระจาด ๑ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยกระจาด ๑ ทรงพระราชอุทิศ

ถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัวกระจาด ๑ แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาถวายพระธรรมเทศนา เป็นการครึกครื้นยิ่งใหญ่ในการครั้งนั้นและการซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมชนกนารถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้นนั้น หลายครั้งหลายคราว เหลือที่จะรับพระราชทานพรรณนาในเวลานี้ให้ตลอดได้ และได้ทรงมีการฉลองพระเดชพระคุณยิ่งใหญ่ ในสมเด็จพระบรมชนกนารถและสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อปีกุน เบญจศกจุลศักราช ๑๒๒๕ เพราะทรงพระราชดำริห์ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เสด็จสู่สวรรค์คตพระองค์ทรงผนวชอยู่ในพระพุทธสาสนา หาได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณเต็มพระราชหฤทัยดังพระราชประสงค์ไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อยตั้งขึ้นบนยอดเขา ผูกโครงประดับด้วยพฤกษาชาติ และเครื่องเล่นต่าง ๆ เป็นมโหฬารยิ่งนัก พระเมรุมาศนั้นสูงตลอดยอดถึง ๒๐ วา แล้วอัญเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนารถ และสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้งสองพระองค์ออกประดิษฐาน ทรง

บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแด่พระบรมวงษานุวงษ์ และข้าทูลลอองธุลีพระบาท ราษฎรทั่วหน้า พระราชทรัพย์ ซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้นเป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ภายหลังจึงเชิญพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลขึ้นประดิษฐานในพระเมรุนั้น แล้วพระราชทานเพลิงที่มณฑปเชิงเขาฝ่ายตวันตกต่อไป แล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำเมรุใหญ่ ณ ท้องสนาม บำเพ็ญพระราชกุศลใหญ่ ๆ หลายครั้ง คือครั้งหนึ่ง พระเมรุสมเด็จนางพระเจ้าโสมนัศวัฒนาวดี สมเด็จพระบรมราชเทวี และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ เป็นต้น และมีเมรุกลางเมืองที่น้อยกว่านั้นอีกหลายครั้ง หลายคราว มีงานพระศพกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ เป็นต้น พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ละครั้ง ๆ เป็นอเนกนัยวิจิตร ยิ่งนัก

อนึ่งพระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ข้าบาทบริจาริกฝ่ายใน พระราชทานธนสารสมบัติและเกียรติยศตามสมควรแก่คุณานุรูปยิ่งกว่ารัชกาลหลัง ๆ มา

ทรงพระเมตตาแด่พระราชโอรสพระราชธิดายิ่งนัก เสมอด้วยบิดากับบุตร์แห่งชนสามัญทั้งปวง ทรงอุ้มชูชมเชยมิได้ทรงรังเกียจ และทรงถือพระเกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ ให้เป็นภาค ๆ เสมอกันบ้างยิ่งกว่ากันบ้างโดยทั่วถึง ซึ่งเป็นการพิเศษยิ่งกว่าพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลก่อน ๆ และที่เป็นพระราชกุมารก็พระราชทานวังและตำหนัก ซึ่งทรงจัดซื้อและโปรดให้สร้างขึ้นโดยพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์แล้ว พระราชทานให้เป็นสิทธิ์ขาดโดยมาก และการซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดยกย่องให้เป็นเกียรติยศนั้นคือโปรดให้มีการโสกันต์ขบวนแห่อย่างกลางมีมยุรฉัตรยกไว้แต่เขาไกรลาศเป็นบางพระองค์ และที่ลดลงไปกว่านั้นก็มีบ้างตามสมควร ครั้งหนึ่งก็เสด็จไปโสกันต์พระราชธิดาถึงเมืองเพ็ชร์บุรี มีกระบวนแห่พร้อมทุกประการ บางงานก็โปรดให้เจ้านาย นอกจากพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ด้วยก็มี และการทรงผนวชเล่าก็โปรดให้จัดกระบวนแห่ทรงผนวชตามแบบอย่างแต่ก่อนมา การซึ่งทรงพระมหากรุณาแด่พระราชโอรสพระราชธิดา ซึ่งควรจะพระราชทานเต็มตามพระราชประเพณี และทรงยักย้ายไปใหม่บ้างนั้น รับพระราชทาน

ยกขึ้นเป็นตัวอย่าง คือเมื่อปีรกา ตรีศกจุลศักราช ๑๒๒๓ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มีพระชนมายุเจริญได้ ๙ พรรษาโดยลำดับปี สมควรที่จะได้รับพระสุพรรณบัตรโดยอย่างโบราณจารีตสืบมา จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัตร์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งกระบวนแห่มีมยุรฉัตรราชวัติรายทางเหมือนกระบวนแห่โสกันต์ แห่ออกจากเกยหน้าท้องฉนวนในพระบรมมหาราชวัง ไปประทับ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ครั้นวันศุกร์ เดือนสี่แรมหกค่ำ เวลาเช้า แห่ไปโดยทางเดิม ประทับ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วโปรดให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จสู่ที่สรงเขาไกรลาศน้อย ฝ่ายตวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้วพระราชทานน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าเบญจครรภเป็นต้น พระบรมวงษานุวงษ์และข้าราชการถวายน้ำพระพุทธมนต์เสร็จแล้ว ทรงเครื่องเหมือนอย่างเมื่อทรงฟังสวดพระพุทธมนต์ เสด็จออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศพระราชดำริห์และสำเนาซึ่ง

จาฤกพระสุพรรณบัตร์ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงษ์วรุตมพงษบริพัตรศิริวัฒนราชกุมาร (สีหนาม) และทรงพระกรุณาโปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ปลัดกรมเป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ สมุห์บาญชีเป็นหมื่นอนุรักษ์พลสังขยา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเจ้ากรมปลัดกรมสมุห์บาญชีดังนี้ เพราะพระราชประสงค์จะพระราชทาน ให้ทรงศักดินาให้เต็มที่อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม จึงโปรดพระราชทานให้ทรงศักดินา ๔๐๐๐๐ พระราชทานเครื่องสำหรับพระเกียรติยศเหมือนอย่างเจ้าฟ้าต่างกรม คือพระมาลาขนาดน้อยหุ้มตาดฉลองพระองค์ตาดจีบเอว และเครื่องรางสายดิ่งประคำ พระแสงญี่ปุ่นทองคำลงยาราชาวดี พานพระศรีพระเต้าพระสุพรรณศรีหีบหมากเสวยลงยาราชาวดีทั้งสำรับที่พระสุธารศทองคำ และกาพระสุธารศเย็นทองคำ ตามตำแหน่งส่วนซึ่งพิเศษนั้น พระราชทานพระแสงกั้นหยั่นฝักลงยาราชาวดี และพระวอประเวศวัง เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมาแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครั้นพระราชทานเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาแต่งพระองค์

ที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ทรงฉลองพระองค์ และพระมาลาสำหรับยศซึ่งได้พระราชทาน และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระสังวาลมหานพรัตนราชวราภรณ์เครื่องต้น ให้ทรงเฉียงซ้าย ทรงพระสังวาลเพ็ชรของเดิมเฉียงขวา ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นซึ่งได้พระราชทานแห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาบ่ายทรงเครื่องต้น พระราชทานมงกุฎดอกไม้ไหวและพระแสงตรีเพ็ชร์ให้ทรง แห่มาโดยทางเดิมสมโภช ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นภายหลังมา ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัตรแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงอีกครั้ง ๑ การพระราชพิธีก็มีนัยดังได้รับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น แปลกแต่พระสุพรรณบัตรนั้นจาฤกพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี มิได้โปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามแบบอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เครื่องยศนั้นพระราชทานเครื่องของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งได้ทรงรับพระราชทานเวลาดำรงอยู่ในอิศริยยศเป็นพระราชเทวี

แต่ยังมีพระชนม์อยู่นั้น เวลาแห่กลับและเวลาสมโภช ทรงเครื่องอย่างขัตติยราชกุมารี ทรงผ้าสังเวียนจีบ ทรงสพักตาดปักเลื่อม ทรงพระนวมและพระเกี้ยวยอดทั้งสองเวลา

ครั้นปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า เมื่อมีพระชนมายุนับได้๑๓ ปีโดยลำดับ ทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อโรงปืนใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ในกลางสนามหญ้าเสีย แล้วให้ทำเขาไกรลาศขึ้นในที่นั้น โปรดให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ พระสงฆ์ ๖๐ รูปสวดมนต์ ตั้งกระบวนแห่แต่ในพระบรมมหาราชวัง ออกมาทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน ครั้นวันพระฤกษ์โสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเจริญพระเกษา แล้วให้ทรงพระราชยานตรงมาสู่ที่สรง ณ สระอโนดาตเชิงเขาไกรลาศ เมื่อเวลาเสด็จมานั้น พระราชทานพระมาลาเพ็ชร์น้อยให้ทรงเป็นพระเกียรติยศ ครั้นสรงเสร็จแล้ว ท่านอรรคมหาเสนาบดีทั้ง ๒ เชิญเสด็จขึ้นไปสู่ยอดเขาไกรลาศ และธรรมเนียมแต่ก่อนมา ผู้ซึ่งสมมติว่าเป็นพระอิศวรนั้น เคยตกอยู่ใน

พระบรมวงษ์ผู้ใหญ่แต่ครั้งนี้อาศรัยที่ทรงพระเมตตาแก่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้ายิ่งนัก จึงทรงรับที่สมมติเป็นพระอิศวรด้วยพระองค์เอง ทรงพระมหาพิไชยมงกุฎและพระแสงขรรค์เนาวโลห เสด็จออกมาคอยรับพระกรอยู่ ณ ประตูราชวัติบนยอดเขาไกรลาศ แล้วพาเสด็จขึ้นไปทรงเครื่องต้นอย่างขัติยราชกุมาร พระราชทานพระแสงตรีเพ็ชร์ให้ทรงด้วยจนตลอดงาน ครั้นทรงเครื่องเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจูงพระกรลงมา โดยบันไดไกรลาศข้างตวันออกประทับทรงเกยทิศใต้ พระราชทานให้ทรงพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระราชยาน สำหรับเฉภาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวให้ทรง และแห่ด้วยกลองฉณะเงินทองเหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระราชทานพระเกียรติยศอย่างนี้ แก่พระองค์เมื่อโสกันต์ฉะนั้น ต่อไปสมโภชอีก ๓ วัน แล้วลอยพระเกษาเป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นเมื่อปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ถึงกำหนดการ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจะ

ทรงผนวชเป็นสามเณร ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสมโภช ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ที่ซึ่งจะประทับตรงหน้าบายศรีนั้น โปรดให้มีเพดานระบายเป็นสี่เสา แขวนดอกไม้สดเป็นที่ประทับ ประดับด้วยเครื่องพระเกียรติยศมีพานพระศรีเป็นต้นสองข้างพระองค์ แล้วโปรดให้เชิญเครื่องเบญจราชกุกกุธภัณฑ์มีพระมหามกุฎเป็นต้นมาประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งเสวตรฉัตรเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล ชนทั้งปวงได้เห็นก็เป็นการประหลาด เพราะมิได้เคยมีธรรมเนียมมาแต่ก่อน ครั้นเวลาเช้าตั้งกระบวนแห่แต่หน้าที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยพระชฎามหากฐิน เสด็จมาส่งพระกรสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอันทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยกุมารทรงพระชฎาห้ายอดโสกันต์ เดินพระราชยานแต่เกยศิลาพระที่นั่งอนันตสมาคม ออกประตูเทวาพิทักษ์เลี้ยวลงทางทักษิณ ไปถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร ถนนบำรุงเมือง กลับมาเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูสวัสดิโสภา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็แต่งพระองค์คอยรับพระกรอยู่ที่เกย ครั้น

เปลื้องเครื่อง ทรงโปรยทานเสร็จแล้ว พระราชทานพระเสลี่ยงกง ซึ่งเป็นพระราชยานผูก ๔ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงเสด็จเข้าไปจนถึงกำแพงแก้ว พระอุโบสถแล้วเสด็จพระราชดำเนินลงมารับพระกรพาขึ้นพระอุโบสถและเพดานผ้าขาวซึ่งตั้งที่สมโภชเวลาเย็นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกไปตั้งในท่ามกลางสงฆ์ซึ่งเป็นที่จะทรงบรรพชา ครั้นเสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาเสร็จแล้วออกมาทรงผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้ราชบัณฑิตทรงถวายเหมือนอย่างเจ้านายทรงผนวชมาแต่ก่อน ๆ พระองค์เสด็จมาทรงพระราชทานเองด้วยพระหัตถ์ตั้งแต่ผลัดพระภูษาเป็นต้นไป พระองค์มีพระราชหฤทัยปรีดาปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏแก่พระบรมวงษานุวงษ์และข้าราชการทั้งปวง และครั้งนั้นให้มีการขอนิสัยสามเณรขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นเสร็จการทรงผนวชแล้วโปรดให้มีการกระบี่กระบองที่หน้าพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์กับพระองค์เจ้ากมลาศน์เลอสรรทรงกระบี่คู่ ๑ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงง้าวคู่ ๑ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร กับกรมหมื่นภูธเรศธำรง

ศักดิ์ทรงกระบองคู่ ๑ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชยกับพระองค์เจ้าชุมพลสมโภชทรงดาบสองมือคู่ ๑ ด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้ง ๘ องค์ แต่งพระองค์ทรงเกี้ยวพระนวมและเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นการสมโภชครั้นเวลาค่ำนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัตถบาศทั้ง ๓๐ รูปนั้นสวดพระพุทธมนต์ เช้ารับพระราชทานฉันเป็นการฉลอง ครั้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งคนลาก ดำรัสให้สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าตามเสด็จด้วยบนรถพระที่นั่งเคียงกัน เสด็จพระราชดำเนินไปส่งถึงวัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้เสด็จอยู่พระตำหนักเดิมของพระองค์ซึ่งเรียกว่าพระปั้นหย่า และเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมเยียนอยู่เนือง ๆ ครั้นออกพรรษาแล้วในเดือน ๑๒ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงถวายเทศนากัณฑ์สักบัพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอุสาหทรงแต่งด้วยพระองค์เอง เพื่อจะให้ทรงถวายเทศนา ณ ครั้งนั้น โปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทำกระจาดใหญ่ผูกเป็นรูปสำเภา ประดับด้วยเครื่องขนมและผลไม้ของสดคาวต่าง ๆ ทั้งเครื่องบริขารภัณฑ์เป็นอันมาก ตั้งขึ้น ณ ท้องสนามไชย ประดับ

เป็นอันงาม เป็นที่มหาชนมาดูและอนุโมทนา เป็นการเอิกเกริกใหญ่ แล้วโปรดให้มีลครฉลองสำเภาด้วย ครั้นเวลาบ่ายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยรถพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกไปทรงรับอุ้มพระองค์ลงจากรถพระที่นั่งในกลางถนน แล้วจูงพระกรมาจนกระทั่งถึงพระที่นั่งทรงธรรมซึ่งทรงเทศนาครั้งนั้นก็ทรงพระปรีดาปราโมชยิ่งใหญ่แสดงพระเมตตาให้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงเป็นอันมาก ครั้นปีเถาะนพศกจุลศักราช ๑๒๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งกรมขุนสามพระองค์ ครั้งนั้นจึงทรงพระราชทานพระเกียรติยศแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นกรมขุนพินิตยประชานารถ ในขณะนั้นพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษาโดยลำดับปีเท่านั้น ส่วนพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น ๆ ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ก็โปรดพระราชทานพานทอง เป็นเครื่องยศให้แต่ยังทรงพระเยาว์เป็นหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่พระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ยากที่จะหาเปรียบให้เสมอ ควรเป็นที่รฦกถึงพระเดชพระคุณทุกเช้าค่ำ ส่วนพระบรม

วงษานุวงษ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในนอกนั้นเล่าก็ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเพิ่มเบี้ยหวัดเงินเดือน และยศถาศักดิ์ให้ยิ่งกว่าแต่ก่อน และโปรดให้กำกับราชการต่าง ๆ ทุกพระองค์ ข้าราชการทั้งปวงพระองค์ก็ทรงพระมหากรุณาอนุเคราะห์ทั่วไป พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ แก่พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเนือง ๆ แต่ซึ่งควรว่าเป็นครั้งใหญ่นั้นในเมื่องานพระบรมบรรพต ได้พระราชทานทองคำซึ่งเป็นพระคลังข้างที่ของพระองค์แก่พระบรมวงษานุวงษ์ เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งแต่องค์ละแท่งขึ้นไป จนถึง ๑๐ แท่งเป็นกำหนด สิ้นพระราชทรัพย์นับเป็นเงินตราหลายพันชั่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเครื่องราชอิศริยยศนพรัตนราชวราภรณ์ และเครื่องราชอิศริยยศช้างเผือกขึ้นไว้พระราชทานแด่พระบรมวงษานุวงษ์ และข้าราชการบางท่าน และพระราชทานไปแด่ชาวต่างประเทศบ้าง ตามพระราชอัธยาศรัย

พระองค์ดำรงรักษาราชประเพณีโบราณ การพระราชกุศลพระราชพิธีใดซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แต่หลังได้ทรงประพฤติมา พระองค์มิได้ลดหย่อนหรือเลิกถอนเลยแต่สักหนมีแต่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้น

และตั้งเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประการมีการพระราชพิธีตรุศ เพิ่มเลี้ยงโต๊ะ การพระราชพิธีสารทเพิ่มกวนเข้าทิพย์ เป็นต้น พระราชกุศลและพระราชพิธีซึ่งตั้งขึ้นใหม่คือ พระราชพิธีศรีสัจปานกาลถือน้ำพระพิพัฒสัตยาแต่ก่อนมา พระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงอาศรัยความเคารพพระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ในสมเด็จพระไอยกาธิราช และสมเด็จพระบรมชนกนารถทั้งสองพระองค์ จึงทรงพระราชอุสาหเสด็จพระราชดำเนินออกไป ให้พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการถือน้ำพระพิพัฒสัตยา ยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลตั้งพระราชพิธีคเชนทรัศ-วสนาน ซึ่งแต่ก่อนมีแต่พิธี ณ หอเชือก ให้มีเดินแห่ด้วย ปีละสองคราว และเพิ่มเติมการวิสาขบูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงตั้งไว้ให้เป็นการบูชายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การพระราชพิธีจรดพระนังคัลและพืชมงคลนั้นก็โปรดให้ทำเสมอมิได้ยกเว้นเหมือนแต่ก่อน และโปรดให้มีแห่สลากภัตร์บ้าง บางครั้งบางคราว การพระราชพิธีพรุณสาตรนั้นเล่าถ้าปีใดฝนแล้ง ก็โปรดให้ตั้งพระราชพิธีใหญ่ตามราชประเพณีแต่โบราณมา แต่พระราชพิธีนั้นทำได้แต่ปีละครั้งหนึ่งจึงโปรดให้มีการ

พิธีอย่างน้อย สวดตามกำลังวันเพิ่มเติมขึ้นอีกเนือง ๆ ในเดือนสิบเอ็ดนั้น ก็มีการฉลองพระชนม์พรรษาเฉลิมพระชนม์พรรษาเพิ่มขึ้นใหม่มิได้ยกเว้น การฉลองพระชนม์พรรษาในวันสงกรานต์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้นั้นและการพระราชทานพระกฐิน ซึ่งเป็นราชประเพณีมีมาแต่โบราณ พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรา กระบวนสถลมารควันหนึ่ง ชลมารควันหนึ่งทุก ๆ ปีมิได้ขาด และเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินหัวเมืองด้วยทุกปี มีกรุงเก่าและเพ็ชรบุรีราชบุรีเป็นต้นทุกฤดูกาล และการพระราชพิธีอื่น ๆ พระองค์ทรงเพิ่มเติม และทรงตั้งขึ้นยังมีอีกหลายอย่างหลายประการ

พระองค์ได้เสวตรกุญชรชาติพลายพัง เป็นราชพาหนะถึง ๖ ช้าง ที่ ๑ พระพิมลรัตนกิริณี ได้ยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังจน ณ กาลบัดนี้ ที่ ๒ พระวิสุทธรัตนกิริณี ได้มาสมโภชแล้ว ยืนโรงในพระบรมมหาราชวัง ล้มในรัชกาลที่ ๔ นั้น ที่ ๓ พระมหาศรีเสวตรวิมลวรรณ ยืนโรงอยู่จนถึงรัชกาลปัตยุบันนี้จึงได้ล้ม ที่ ๔ นางพระยาเขาแก้วล้มเสียกลางทาง ยังมิทัน

ลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ที่ ๕ พระเสวตรสุวรรณา ภาพรรณ์ได้สมโภชยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังหลายปี จึงได้ล้มในรัชกาลที่ ๔ นั้นเอง ที่ ๖ เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุนเบ็ญจศกมีข่าวช้างสำคัญมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่นั้น เสด็จไปติดตามคล้องได้นางพระยา เป็นเผือกเอกอุ ยังมิได้เคยมีมาเสมอเหมือนดังนี้แต่กาลก่อน แต่นางพระยานั้นป่วยล้มเสียที่พะเนียดยังหาได้มาสมโภชในกรุงเทพมหานครไม่ พระองค์ได้เสวตรกุญชรชาติครั้งใด ก็โปรดให้มีการมหรศพสมโภชตามพระราชประเพณี เสด็จขึ้นไปรับถึงกรุงทวาราวดีโบราณ

พระองค์ทรงสร้างพระราชมณเฑียรสถานขึ้นใหม่ฝ่ายบุรพาแห่งพระราชมณเฑียรเดิม ในที่สวนขวาเป็นหลายองค์ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นต้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินเฉลิมพระราชมณเฑียรด้วย พระราชพิธีคล้ายกับบรมราชาภิเศกเสด็จประทับปฏิทิน และเสด็จออกว่าราชการในพระที่นั่ง ฝ่ายบุรพทิศนั้นตลอดมา

ทรงสฐาปนาพระราชวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวรโบราณในกรุงศรีอยุทธยา ขึ้นเป็นพระราชวัง และสร้างพระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์ ณ เกาะบางปอิน สร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ ณ เมืองลพบุรี สร้างพระนครคีรีบนยอดเขามหาสวรรค์ ณ เมืองเพ็ชรบุรี และพระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์เมืองนครไชยศรี ซึ่งเรียกว่าพระนครปฐม และพระราชวังโบราณที่พระพุทธบาท เป็นที่สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศสำราญพระราชหฤทัย และทรงสร้างสระประทุมวันไว้ เป็นที่ประพาศนอกพระนคร และทรงสร้างวังนันทอุทยานและวังสราญรมย์ เพื่อจะเป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในบางคาบบางสมัย แล้วจะพระราชทานแด่พระราชโอรสให้เป็นสิทธิ์ขาดเพราะเป็นส่วนเงินพระคลังข้างที่ พระองค์ทรงสร้างปราสาทสามองค์ องค์หนึ่งพระราชทานนามว่า พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เป็นที่สำหรับเปลื้องเครื่อง ข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกองค์หนึ่งชื่อเวไชยันตวิเชียรปราสาท เป็นปราสาทก่อรวบตั้งอยู่บนยอดเขามหาสวรรค์ ในพระราชวังบนพระนครคีรี อีกองค์หนึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระบาท

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมหิศรปราสาท ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองไกลใกล้ในพระราชอาณาเขตร์เพื่อจะได้ทรงตรวจทุกข์สุขของราษฎร และเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยเนือง ๆ ฝ่ายเหนือเสด็จพระราชดำเนินตลอดถึงเมืองพระพิศณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช ฝ่ายตวันตกเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองราชบุรี กาญจนบุรี ฝ่ายทะเลฝั่งตวันตก เสด็จพระราชดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช นมัสการพระมหาธาตุ และเสด็จประพาศถึงปากอ่าวเมืองตานี ข้างฝ่ายทะเลตวันออกเสด็จพระราชดำเนินประพาศถึงเมืองจันทบุรีเป็นที่สุด เสด็จพระราชดำเนินด้วยเรือพระที่นั่งกลไฟ อันไปมาได้โดยสดวกโดยเร็ว

พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหญ่น้อยหลายพระอาราม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์ทรงสร้างพระพุทธปรางค์ปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์ และทรงพระราชอุทิศถวายพระที่นั่งจตุรมุขของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่ง

ตั้งอยู่ในพระอุทยานให้เป็นหอพระ พระราชทานนามว่า พุทธมณเฑียร และทรงสร้างพระวิหารประดับด้วยศิลา เพื่อจะเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก ของสมเด็จพระบรมชนกนารถไปประดิษฐาน พระราชทานนามว่า พุทธรัตนสถาน และทรงสร้างพระอารามใหม่ขึ้น คือ วัดบรมนิวาศที่ทรงสร้างไว้แต่ก่อนหนึ่ง วัดราชประดิษฐสถิตย์มหาสีมารามหนึ่ง วัดมงกุฎกษัตริย์ ซึ่งเรียกว่า วัดพระนามบัญญัติหนึ่ง วัดโสมนัศวิหารหนึ่ง วัดประทุมวนารามหนึ่ง ที่ทรงปฏิสังขรณ์มาก ๆ เหมือนสร้างใหม่ ด้วยเป็นแต่วัดมีชื่อมาแต่เดิม คือ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดไชยพฤกษ์มาลา วัดเขมาภิรตาราม เป็นต้น และทรงปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมอีกหลายพระอาราม มีวัดสุวรรณดาราราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดี เป็นต้น และหัวเมืองใดซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ก็ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใกล้เคียงนั้นขึ้น เป็นพระอารามสำหรับพระราชวัง คือ วัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปอิน วัดเสนาศนารามที่กรุงเก่า วัดกระวิศรารามเมืองลพบุรี วัดมหาสมณารามที่เมืองเพ็ชร์บุรี และทรงสร้างพระปฐมเจดีย์เป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไปใหม่ให้สูงใหญ่ ตั้งแต่พื้น

ตลอดยอดถึง ๓ เส้นคืบ ๖ นิ้ว และทรงสร้างพระสมุทเจดีย์ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนารถทรงพระราชดำริห์เริ่มไว้ แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ยิ่งใหญ่พร้อมด้วยวิหารและบริเวณใหญ่น้อยปรากฏอยู่บัดนี้ และทรงปฏิสังขรณ์และสร้างเพิ่มเติมในอารามต่าง ๆ อีกหลายแห่งหลายตำบล เป็นพระราชกุศลเนื่องมามิได้ขาด และพระองค์ทรงพระราชศรัทธาบูชาพระรัตนตรัย ด้วยเนาวรัตน์ต่าง ๆ ก็หลายครั้ง คือ ทรงถวายเพ็ชร์เม็ดใหญ่ติดเป็นพระอุณาโลม พระมหามณีรัตนปฏิมากร และทรงทำฐานที่ตั้งแก้วผลึก ของสมเด็จพระบรมชนกนารถล้วนแล้วไปด้วยเนาวรัตน์ ราคาเป็นอันมากแล้วให้ตั้งการสมโภชถวายพระนามว่าพระพุทธบุษยรัตน์จักพรรดิพิมลมณีมัย และทรงหล่อพระพุทธรูปด้วยทองคำ มีพระพุทธสิหิงค์น้อยและพระนิรันตรายเป็นต้น และพระถวายประจำพระชนม์พรรษาวันแห่งสมเด็จพระบรมไอยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนารถ และสมเด็จพระบรมไอยิกานารถ สมเด็จพระบรมราชชนนี เป็นต้น และทรงหล่อพระเงินเปล่า และทองสำริดก้าไหล่ทองมีพระพุทธสิหิงค์ใหญ่เป็นต้น ทรงหล่อพระสถูปเจดีย์ด้วยเงิน จำหลักลายถมตะทองสำหรับตั้งพระราชพิธี

และหล่อด้วยทองสำริดก้าไหล่ทองคำองค์ใหญ่ตั้งไว้เป็นที่นมัสการ ณ พระพุทธมณเฑียร และพระพุทธรูปทองสำริดปิดทองคำเปลวก็หลายพระองค์ และทรงสร้างพระพุทธรูปก่ออิฐลงรักปิดทองอีกหลายร้อยพระองค์ มีพระพุทธรูปในถ้ำเขาหลวงเมืองเพ็ชร์บุรี เป็นต้น พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์เจดียสถานทั้งในกรุงหัวเมืองอยู่เป็นนิตย์มิได้มีเวลาหยุดหย่อน และพระองค์ได้ทรงสร้างพระธรรมจบทั้งพระไตรปิฎก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชชนนีจบหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัศวัฒนาวดีจบหนึ่ง

พระองค์ทรงพระราชศรัทธา บำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานแก่พระสงฆ์ทั้งปวง ในเวลาที่เป็นการพระราชกุศลบางสมัยและนิจกาล มากเหลือที่จะประมาณนับคณนาได้ ล้วนแต่ไตรจีวรบริขารของประณีตอุดมดีมีราคามากเนือง ๆ ไป มิใคร่มีเวลาว่าง แต่พระคุณข้อสำคัญ ซึ่งพระองค์ได้มีแต่พระสงฆ์ทั้งปวงนั้น คือจำเดิมตั้งแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานธรรมยุติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระองค์เอง ด้วยความลำบากและเหตุขัดข้องเป็นหลายครั้งหลายคราว

ครั้นพระองค์ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ดูประหนึ่งจะทรงรังเกียจพระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิมเป็นที่สงสัยกันอยู่โดยมาก ครั้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า พระสงฆ์พวกใดคณะใดจะถือลัทธิใดก็จงถือไปตามใจแห่งตน มิได้มีข้อห้ามปราม ส่วนพระสงฆ์คณะมหานิกาย พระองค์ก็ทรงยกย่อง ให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งถานันดรศักดิ์ ตามสมควรแก่ศีลคุณสุตคุณ ส่วนพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ก็ทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเก่าบ้าง ตำแหน่งใหม่บ้าง ตามสมควร พระสงฆ์ทั้งสองนิกายก็ได้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความผาสุกสบาย ปราศจากความหวาดหวั่น อันนี้ก็เป็นข้อสำคัญควรเห็นว่า พระองค์มีพระหฤทัยเที่ยงตรง ทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ได้ประการหนึ่งพระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณ และพระอุสาหอันยิ่งใหญ่ ได้ทรงทราบพระไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบัณฑิตอื่นจะเปรียบเสมอ ในสมัยกาลแห่งพระองค์ ทรงประพันธ์พระคาถาและปาฐภาษามคธไพเราะถูกถ้วนด้วยอรรถและพยัญชนะแคล่วคล่องชำนิชำนาญ สิ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงไว้ซึ่งควรจะยกมาเป็นพยาน คือคาถา

ประณามพระรัตนตรัย ซึ่งเริ่มว่า พุทธัง นเม รตนภูต สรีรจิตตัง เป็นต้น และพระคาถา นโม การัฏฐก ซึ่งเริ่มว่า นโม อรหโต สัม์มา สัม์พุทธัส์ส มเหสิโน เป็นต้น และรตนัตตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งเริ่มว่า อรหัง สัม์มา สัม์พุทธ์ โธ อุตตมัง ธัม์มมัช์ฌคา เป็นต้น ซึ่งพระสงฆ์ได้สาธยายถวายในพระราชพิธีมงคลกาลอยู่เสมอมิได้ขาด และทรงพระปรีชาฉลาดในการที่จะขนานนามตามภาษามคธ ซึ่งใช้เจือในสยามพากย์ มีขนานนามต่าง ๆ เป็นต้น มิได้เสียรูปภาษาและเนื้อความ เมื่อฟังโดยสำเนียงสยามก็ไพเราะเหมือนกับที่ทรงถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้ง ๓ พระองค์ อันปรากฏมาว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชา มหาจักรีบรมนารถ และสมเด็จพระบรมราชพงษเชฐมเหศวรสุนทร และสมเด็จพระปรมาธิวรเสฐ มหาเจษฎาบดินทร์เป็นต้น ทั้งพระนามพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการและนามวัดนามเมืองที่พระราชทานในรัชกาลของพระองค์ก็ล้วนแต่ไพเราะทั้งสิ้น และพระองค์ทรงทราบชัดเจนในวิชาโหราศาสตร์ทั้งคัมภีร์ฝ่ายสยามและตำราฝ่ายยุโรป อาจจะทรงคำนวณคติโคจรของพระอาทิตย์และพระเคราะห์ทั้งปวงได้ถ้วนถี่ ทายสุริยุปราคาจันทรุปราคาแม่นหา

ผู้เสมอมิได้ และทรงทราบทั่วไปในยิโอคราฟี ด้วยวิธีวัดแดดวัดดาวโดยแม่นยำ และได้ทรงกำหนดสุริยุ-ปราคาใหญ่เป็นสรรพคราธ เมื่อปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตร ณ ค่ายหลวงตำบลหว้ากอ ก็เป็นสุริยุปราคาต้องตามเวลานาทีซึ่งพระองค์ทรงกะไว้มิได้เคลื่อนคลาศ ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสถิตมั่น ในคุณพระรัตนตรัยมิได้ย่อหย่อน ทรงประกอบได้ด้วยความสุจริตพร้อมในไตรทวาร

และทรงพระมหากรุณาพระราชทานธรรมแก่ราชบริสัษยฝ่ายในทุกวันอุโบสถเสมอมิได้ขาด และพระราชกรณียกิจซึ่งพระองค์ทรงประพฤติเป็นนิตย์ทุกคืนวันนั้นหาเสมอเหมือนกันทุกวันไป ดังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ เพราะพระองค์มีพระราชกิจอันยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่หลังหลายเท่านัก ถ้าเป็นเวลาเรือเมล์มา พระองค์ต้องทรงพระราชหัตถเลขาอยู่ตราบเวลาอรุณเนือง ๆ ซึ่งพระองค์มีราชการมากขึ้นดังนี้ก็เพราะบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นศุข ราษฎรมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติ ทำมาค้าขายกันมากขึ้น ต่างประเทศก็เข้ามา

พึ่งพระบารมีทำมาค้าขาย ก็ต้องทรงระงับดับทุกข์รักษาความศุขสบายของประชาชน โดยเต็มพระเดชานุภาพและกำลังพระกาย จะมีระหว่างซึ่งเป็นที่ว่าง ทรงสบายบ้างก็น้อยวันน้อยครั้งน้อยคราว เพราะอาศรัยพระมหากรุณาและพระเมตตาอันยิ่งใหญ่ ซึ่งมีทั่วไปในราษฎรทั้งปวง พระองค์เสด็จดำรงรักษาสยามรัฐมณฑล ให้อยู่เย็นเป็นศุขทั่วพระราชอาณาเขตรมาได้ ๑๘ ปี ครั้น ณ เดือนสิบปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรครั่นพระองค์ไม่ได้เสด็จออกวันหนึ่ง แล้วพระอาการคลาย เสด็จพระราชดำเนินออกทรงนมัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากร โปรดให้มีการสมโภช ครั้นณวันพุฒเดือนสิบขึ้นเก้าค่ำปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๓๐ กลับทรงพระประชวร มีพระอาการเป็นไข้พระเส้นภายหลังกำเริบขึ้นเป็นพิษให้สบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเขฬะเหนียวมาก พระเสโทซึมทราบไปผิดกว่าปรกติที่เคยทรงพระประชวรมาแต่ก่อน พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ได้จัดแพทย์ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ มาถึง ณ วันจันทร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำเป็นเวลาถือน้ำ

พระพิพัฒสัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงถือน้ำพระพิพัฒสัตยาแล้วมากราบถวายบังคม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ตั้งแต่นั้นไปพระบรมวงษานุวงษ์และท่านเสนาบดีก็เข้ามาประจำฟังพระอาการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกันและตั้งกองป้องกันรักษา พระบรมมหาราชวังและพระตำหนักสวนกุหลาบ ตามราชประเพณี

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ดขึ้นหกค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หา พระบรมวงษ์เธอกรมพระเทเวศรวัชรินทร์และพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แต่ยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เมื่อยังเป็นที่สมุหพระกระลาโหม เข้าไปมอบราชการแผ่นดินให้ท่านปฤกษาหาฤๅกันบังคับบัญชาไป อย่าให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน ในลำดับนั้นต่อมา พระองค์ทรงสั่งฝากพระเจ้าลูกเธอแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์และพระราชทานสิ่งของอันมีราคาต่าง ๆ แด่พระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์ กับทั้งพระราชโอรสพระราชธิดา

กับท่านอรรคมหาเสนาบดีเพื่อเป็นที่รฤกถึงพระเดชพระคุณสืบไป และได้ทรงทราบการแผ่นดิน ซึ่งท่านเสนาบดีได้ปฤกษากันตกลงไว้แล้วนั้น ครั้น ณ วันพฤหัศบดีเดือนสิบเอ็ดขึ้นสิบห้าค่ำ จึงมีพระบรมราชโองการให้หาพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์เจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปในที่ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ซึ่งจะเลือกสรรพระบรมวงษานุวงษ์ ซึ่งจะดำรงแผ่นดินสืบไป ครั้นเวลาเย็นวันนั้นเป็นวันมหาปวารณา พระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการพร้อมแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เข้าไปในที่พระบรรธม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์โดยภาษามคธ ให้พระยาศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า

ยัค์เม ภันเต สโม ชานาตุ มัย์หำ ภิก์ขุกาเล ปุนัป์ปุนำ มยา เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหำ มหาปวารณาย

ชาโต มาตุ กุจ์ฉิโต นิก์ขัน์ โต กาลๆ กุรุมาโน สเจ มหา ปวารณาทิวเส พาฬ์หคิลาโน อุโปสถาคาเร มหา ปวารณาสัน์นิปาตๆ นีโต ตถา รูเปน พเลน สมัน์นาคโต ยถา รูเปน พเลน สๆมๆ เตวาจิกๆ ปวาเรต์วา สๆมัส์ส สัม์มุขากาลๆ กเรย์ยๆ ตๆ สาธุ วตัส์ส ตๆ เม อนุรูป์ อัส์สาติ เอวรูปิ วาจา ปุนัป์ปุนๆ ภิก์ขุกาเล ภาสิตา อิทานัม์หิ คหัฏ์ โฐ กยาหๆ กาหามิ เตนาหๆ อิเม สัก์กาเร วิหารๆ ปหิณามิ อิเมหิ สัก์กาเรหิ ปวารณากัม์มๆ กโรน์ตๆ สๆมๆ สธัม์มเมว ปูเชมิ อัต์ตานๆ วิย กัต์วา อยๆ มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวัฑ์ฒติ เอวๆ ภายามิ อัช์ชกาลๆ กเรย์ยๆ อาปุจ์ฉามหๆ ภัน์เต สๆมๆ จิรปรินิพ์พุตัม์ ปี ตๆ ภควัน์ตๆ อภิวาเทมิ อรหัน์ตๆ สัม์มาสัม์พุท์ธๆ ตัส์ส ธัม์มๆ นมัส์สามิ อริยัญ์จ สๆมๆ นมามิ ยมหๆ รตนัต์ต์ยๆ สรณๆ คโตม์หิ อัจ์จโย มๆ ภัน์เต อัจ์จัค์คมา ยถาพาลๆ ยถามุฬ์หๆ ยถาอกุสลๆ โยหๆ ภัน์เต อิมัส์มิๆ อัต์ตภาเว ตถา ตถา ปมัต์ โต อกุสลานิ กัม์มานิ อกาสิๆ ตัส์ส เม ภัน์เต สๆโฆ อัจ์จยๆ อัจ์จยโต ปฏิค์คัณ์หตุ อายติๆ สๆวราย อิทานิ มยา ปัญ์จ สุ สีเลสุ สๆวราธิฏ์ฐานๆ กตๆ ตัส์ส มัย์หๆ เอวรูโป มนสิกาโร อนุภ์ฐหิยติ สิก์ขิยติ ปัญ์จสุ ขัน์เธสุ ฉสุ อัช์ฌัต์เกสุ อายต เนสุ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ ฉสุ วิญ์ญาเณสุ ฉสุ สัม์ผัส์เส

สุ ฉสุ ฉท์วาริกาสุ เวทนาส นัต์เถตำ โลกัส์มิ์ยำ อุปาทิยมานำ อนวัช์ชำ อัส์ส ยำ วา ปุริโส อุปาทิยัน์โต นวัช์ชวา อัส์ส อนุปาทานำ สิก์ขามิ สัพ์เพ สำขารา อนิจ์จา สัพ์เพ ธัม์มา อนัต์ตา ยถาปัจ์จยำ ปวัต์ตัน์ติ เนตำ มม เนโสหมัส์มิ นเมโส อัต์ตาติยำ ยำ มรณำ สัต์ตานำ ตำ อนัจ์ฉริยำ ยโต เอตำ สัพ์เพสำ มัค์โค อัป์ปมัต์ตา โหน์ตุ ภัน์เต อาปุจ์ฉามิ วัน์ทามิ ยำ เม อปรัท์ธำ สัพ์พำ เม สำโม ขมตุ อาตุรัส์มิม์ปิ เม กาเย จิต์ตำ นาเหส์สตาตุรำ เอวำ สิก์ขามิ พุท์ธัส์ส สาสนานุคติกรำ

มีความตามพระบรมราชประสงค์ เหมือนทรงภาสิตณที่สังฆสันนิบาตว่าขอเตือนสงฆ์จงรู้เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วประสูตรแล้ว จากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาลถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉภาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ

วาจาเช่นนี้ดีฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้นดีฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรม ด้วยเครื่องสักการเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นแค่วันพฤหัศบดี เช่นกับวันดีฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่าจะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันต์สัมมาสัมพุทธแม้ปรินิพพานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่า ว่าเป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปลวง ดีฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดีฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดีฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดีฉันได้ทำความอธิฐาน การสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ ดีฉันได้ให้เกิดขึ้น

ศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธทั้ง ๕ อายัตนภายใน ๖ อายัตนภายนอก ๖ ณวิญญาณ ๖ ณสัมผัส ๖ ณเวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งไรไว้ จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดังนี้ ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลายความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดีฉันขอลาดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด เมื่อกายของดีฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตร์ของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้

ครั้นทรงพระบรมราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับทั้งเครื่องนมัสการ สู่พระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์สถิตมหา

สีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการแล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศ อ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สงฆ์สันนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้ว ตั้งญัตติปวารณาแล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งพระยาศรีสุนทรโวหารเสร็จแล้ว ก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบาย ภาวนามัยกุศลเครื่องชำระจิตร์ให้บริสุทธิ์ พอสมัยยามกับบาทหนึ่ง เสด็จสวรรค์คต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ฝ่ายอุดรทิศ พร้อมด้วยอัศจรรย์ หมอกกลุ้มทั่วนครมณฑลโดยบุญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรค์คต พระชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทรคติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้สองหมื่นสามพันสามร้อยห้าสิบแปดวันกับสิบหกโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปีหย่อน ๑๖ วันกับ ๒ โมง เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัตินับเรียงปีได้ ๑๘ ปี นับอายุโหราตามจันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖๓๔๘ วัน มีพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชาย ๔ สมเด็จพระเจ้า

ลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง ๑ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์ พระองค์เจ้าหญิง ๔๒ รวม ๘๒ พระองค์

จึงพระบรมวงษานุวงษ์และท่านเสนาบดี พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ มีพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธาน ปฤกษาพร้อมกันอันเชิญสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารพระองค์ผู้เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระบรมราชสันตติวงษ์ ดำรงพิภพแผ่นดินสยามให้มีความผาสุกสวัสดิ์สืบไป ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนสิบเอ็ด แรมค่ำหนึ่ง สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินสรงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมชนกาธิราชทรงเครื่องโดยขัตติยราชประเพณี แล้วอันเชิญประดิษฐานในพระลองเงิน ประกอบด้วยพระโกษทองคำ เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอเนกราชอิศริยยศตามแบบโบราณราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้จับการพระเมรุมาศขนาดใหญ่สูงตลอดยอด ๒ เส้น ประกอบไปด้วยเมรุทิศเมรุแทรก ครบทุกสิ่งทุกประการ และโรงงานมหรศพ ตามราชประเพณีทุก

สิ่งสรรพ์ ครั้น ณ วันจันทร์เดือนสี่ขึ้นหกค่ำปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ได้เชิญพระบรมธาตุออกประดิษฐาน มีการสมโภชแล้วเชิญกลับในวันอังคาร เดือนสี่ขึ้นเจ็ดค่ำ ครั้น ณ วันพุฒเดือนสี่ขึ้นแปดค่ำ เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ พระองค์ และสมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดี กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ออกไปประดิษฐานมีการมหรศพสมโภช ครั้นถึงวันพฤหัศบดีเดือนสี่ ขึ้นเก้าค่ำ เชิญคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นวันเสาร์ เดือนสี่ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ อัญเชิญพระบรมศพโดยขบวนแห่อย่างใหญ่ เชิญพระบรมโกษขึ้นประดิษฐานบนพระเบ็ญจาทองคำ แล้วมีการมหรศพสมโภชสิ้น ๗ วัน ๗ คืน ครั้น ณ วันศุกร์ เดือนสี่แรมสองค่ำ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ รุ่งขึ้น เชิญพระบรมอัฐิลงพระโกษกุดั่นน้อยขึ้นประดิษฐานบนบุษบกทองคำ เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ออกไปตั้งที่พระเมรุด้วย มีการมหรศพสมโภชอีก ๓ วัน ครั้นวันอังคาร เดือนสี่แรมหกค่ำ เชิญพระบรมอัฐิคืนเข้าพระบรมมหาราชวังประดิษฐานไว้ ณ หอพระธาตุมณเฑียร

สมเด็จบรมบพิตร์ พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จบรมชนกมหาราชาธิราชเป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

และเมื่อ ณ วันพุฒ เดือนสิบขึ้นเก้าค่ำ เป็นวันแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรยังมิได้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงนั้น มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาพระสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าเสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นที่พระบรรธม มีพระราชดำรัสให้ทรงทราบว่า พระองค์จะเสด็จสวรรค์คตในกาลครั้งนี้เป็นแน่แล้ว และได้ทรงดำรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดินและการทั้งปวง ในราชประเพณีเป็นอเนกทุกประการ และในกระแสพระบรมราชโองการข้อหนึ่งนั้นดำรัสสั่งว่า ถ้าเสด็จสวรรค์คตล่วงไปแล้ว ขออย่าให้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมณเฑียรกับพระอัฐิบางพระองค์ซึ่งเป็นที่ทรงรังเกียจ ขอให้สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทรงพระอุสาหโดยสถานใดสถานหนึ่ง ให้ได้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในพระพุทธมณเฑียร หรือในหมู่พระที่นั่งฝ่ายตวันออกองค์ใดองค์หนึ่ง พร้อมด้วยกรม

สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงรักษากระแสพระบรมราชโองการอันนี้ไว้ ครั้นเมื่อถึงกาลอันสมควร จึงทรงปฤกษาด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ท่านเสนาบดีโดยเป็นการยากที่จะให้ยินยอม ภายหลังเป็นตกลงโดยกระแสพระราชดำริห์ จึงโปรดให้จัดการที่ตั้งพระบรมอัฐิในพระที่นั่งบรมพิมานซึ่งเนื่องกับพระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิเสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือนหก ปีมะเมีย โทศกจุลศักราช ๑๒๓๒ จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนารถ และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระราชชนนีออกมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีการมหรศพสมโภชสิ้น ๗ วัน เป็นกำหนดแล้วจึงอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน เป็นที่ประดิษฐานสืบมาจน ณ กาลบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงประกอบด้วยอัจฉิริยปาฏิหารอเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีราชประวัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้

และพระราชกุศลซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยบัดนี้ ด้วยทรงบริจาคบิณฑบาตและไตรจีวรภาค ๖๕ ส่วน และสมณบริขาร ในภิกษุสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริขารเครื่องกัณฑ์กระจาดใหญ่ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยามหินธรศักดิ์ธำรงเป็นผู้ทำขึ้น เป็นธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์อามิศบริจาคทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช นับเป็นสถานที่ครบห้า ในบุรพทิศานมัสนธรรมสุคโตวาทในสิงคาลสูตร์ โดยพุทธภาศิตบริหาร แก่สิงคาลมานพเป็นผู้รับเทศนาว่า ปัญ์จหิ โขคหปติปุต์ต ฐาเนหิ ปุต์เตน ปุรัต์ถิมา ทิสา มาตาปิตโรปัจ์จุปัฏ์ฐาตัพ์พา ดูกรคฤหบดีบุตร์ มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา ด้านตวันออก เพราะมีอุปการแก่บุตร์ธิดาก่อนกว่าบุคคลอื่นๆ อันบุตร์พึงปฏิบัติโดยสถาน ๕ คือ คิดว่า ภโต เนสๆ ภริส์สามิ เราเป็นผู้ที่ท่านได้เลี้ยงแล้ว จักเลี้ยงท่าน ๑ กิจ์จๆ เนสๆ กริส์สามิ เราจักทำกิจการของท่าน ๑ กุลวๆสๆ ฐเปส์สามิ เราจักตั้งวงษ์ตระกูลไว้ ๑ ทายัช์ชๆ ปฏิปัช์ชามิ เราจักปฏิบัติปกครองทรัพย์มรดกไว้

๑ อถ วา ปน เปตานำ กาลกตานำ ทักขิณำ อนุปปทัส์สามิ ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว ทำกาลแล้ว จักเพิ่มทักขิณาทานเครื่องเจริญศุขสมบัติ ๑ มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา อันบุตร์พึงปฏิบัติโดยฐาน ๕ ประการเหล่านี้ ก็และสถานทั้ง ๕ นั้น ภรณำ การเลี้ยงเป็นที่ ๑ กิจ์จกรณำ ทำกิจเป็นที่ ๒ กุลวำสัฏ์ฐปนำ ตั้งวงษ์ตระกูลไว้เป็นที่ ๓ ทายัช์ชำ ปฏิปัช์ชามิ ปฏิบัติปกครองทรัพย์มรดกที่ ๔ ทักขิณานุปปทานำ เพิ่มทักขิณาเป็นที่ครบ ๕ สถานทั้ง ๕ แบ่งเป็นสามภาคก่อน ภรณ การเลี้ยงที่ ๑ นั้น บุตร์จะพึงทำได้ เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ถ่ายเดียว ทักขิณานุปปทาน การเพิ่มทักขิณาที่ครบ ๕ นั้น บุตร์จะพึงทำเมื่ออปรภาคสมัยเมื่อท่านละโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น แต่กิจอีกสามคือ กิจ์จกรณ ช่วยทำกิจการ และกุลวำสัฏ์ฐปน ตั้งวงษ์ตระกูลไว้ และทายัช์ชปฏิปัต์ติมรดกนั้นไม่มีเวลากำหนดนิยมกาล บุตร์ผู้อติชาตผู้อนุชาตจะพึงประพฤติได้ทุกสมัย เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่และเมื่อไปปรโลกแล้ว

เพราะฉะนั้นจึงได้สันนิฐานว่า เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่บุตร์พึงปฏิบัติได้ ๔ ประการ คือการเลี้ยงและ

ทำกิจการ และตั้งวงษ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มรดก เมื่อไปปรโลกแล้ว พึงปฏิบัติได้ ๔ ประการ คือทำกิจซึ่งค้างให้สำเร็จ และตั้งวงษ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มรดก และเพิ่มทักษิณาอุทิศเป็น ๔ ปัจจุปัฏฐานกิจส่วนอปรภาคสมัย

ก็และในสี่สถานส่วนอปรภาคนั้น กิจใด ๆ ซึ่งไม่มีโทษเหมือนอย่างประดิษฐานของถาวร มีอารามวิหารและสถูปเจดียสถาน และสร้างคัมภีร์และพระปริยัติธรรม และสระน้ำบ่อน้ำและสะพานและศาลา เป็นต้น มารดาบิดาได้เริ่มปรารภประดิษฐานลงไว้ หวังจะให้เสร็จแต่ยังไม่เสร็จตามประสงค์ ก็ล่วงไปด้วยกาลกิริยาบุตร์ธิดาผู้มีสามารถ มาขวนขวายให้ถาวรวัตถุมีอารามวิหารเป็นต้น ที่ค้างนั้นเสร็จแล้วลง หรือถาวรวัตถุซึ่งมารดาบิดาได้ประดิษฐานไว้นั้นเสร็จแล้ว แต่ชำรุดไป บุตร์ธิดาปฏิสังขรณ์ให้ดำรงคงคืนเป็นปรกติขึ้นได้ หรือถาวรวัตถุนั้นเล็ก บุตร์ธิดามาขยายให้เจริญใหญ่ หรือถาวรวัตถุนั้นไม่เป็นรมณียสถาน บกพร่องด้วยอลังการไม่ไพโรจน์ บุตร์ธิดามาทำนุบำรุงให้เป็นรมณียสถานที่บันเทิงจิตร และไพโรจน์ด้วยอลังการพิเศษ มีมาลากรรม

มีลดากรรมจิตรกรรมเป็นต้น อันนี้ชื่อว่ากิจจกรณทำกิจแห่งมารดาแห่งบิดาให้เจริญกุศลจริยา และให้เกิดเกียรติยศปรากฏแก่ชนนิกร

ตั้งวงษ์ตระกูลไว้นั้น ปุต์ตาวัต์ถุมนุส์สานำ บุตร์ธิดาเป็นวัตถุของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยจะทำให้ตระกูลประดิษฐานดำรงไปได้นาน ดังภูมิภาคพื้นแผ่นดินเป็นวัตถุที่จะปลูกเคหสถานและเพาะและหว่านพืชให้เป็นอารามสวนไม้ดอกไม้ผลฉะนั้น เมื่อบุตร์ธิดามารักษาพัสดุและธรรมของมารดาบิดาไว้ ไม่ให้พินาศอันตรธาน คือมารักษาภูมิที่พัสดุ มีทองเงินเป็นต้น ซึ่งเป็นของมีแห่งบิดามารดาไว้ไม่ให้สาบสูญเสีย เมื่อวงษ์ตระกูลเป็นไปโดยชอบธรรม ประกอบกรรมอันเป็นอธัมมิกกิจ และนำเสียให้ชนในตระกูลสถิตอยู่ในธรรมวงษ์ และอาจิณกุศลกัลยาณวัตร์ หรือทานมีสลากภัตร์เป็นต้น ส่วนอนุกูลยัญนำมาตามวงษ์ตระกูลก็หาตัดให้เสื่อมสูญเสียไม่ ประพฤติบำเพ็ญให้เป็นไปคงอยู่ตามที่ หรือให้ทวีมากและประณีตกว่าแต่ก่อนก็ดี ชื่อว่า ตั้งวงษ์ตระกูลไว้

ฐานที่ ๓ ชื่อว่า ทายัชชปฏิบัติ ความปฏิบัติทรัพย์

มรดกปฏิบัติซึ่งกิจของทายาทบุคคลดังนี้นั้น บุตร์ธิดามาประพฤติตนให้เป็นไปโดยกิจชอบ ที่ควรจะได้ทรัพย์มรดก เว้นความประพฤติซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่าง ๆ มีความเป็นธุตตกชนเป็นต้นเสีย ชื่อว่า ปฏิบัติซึ่งทรัพย์มรดกไต่ตามกิจของทายาทบุคคล ปรินายกรัตนเชฐโกรส เมื่อพระเจ้าจักรพรรติชนกมหาราชเสด็จทรงพระผนวช หรือเสด็จทิวงคตได้เจ็ดวัน จักรรัตนอันตรธานแล้ว มาดำรงในพระชนโกวาท บำเพ็ญจักรพรรติวัตร์ ๑๐ ให้บริบูรณ์เป็นประโยคสมบัติแล้วได้บรรลุจักรวัติรัชชาภิเศก ทีฆาวุกุมารบุญญวันตบัณฑิตสถิตในธัมมิโกวาท แห่งสมเด็จพระชนกาธิบดีไม่ล่วงละเมิดแล้ว ได้คืนทรัพย์ในโกศลวิสัยดำรงไอสวริยสมบัติเอกราชเป็นต้นนั้น เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชอย่างอุกฤษฐ์ บุตร์ธิดาแห่งตระกูลนั้น ๆ หลั่งไหลไปตามโอวาทมารดาบิดา ได้เป็นเจ้าทรัพย์ถานันดรแห่งตระกูลได้เช่นนี้เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชอย่างต่ำ ทายัชชปฏิบัติเป็นมาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่งฉะนี้

ฐานที่ ๔ ซึ่งว่าเพิ่มให้ซึ่งทักขิณาทาน เครื่องเจริญศุขสมบัติเพื่อมารดาบิดาผู้ทำกาลกิริยาไปปรโลกแล้วนั้น คือบำเพ็ญกุศลธรรมทานมัยบุญราชี อุทิศด้วย

หิตูปเทสเจตนาเปรมฉันท์หวังศุขประโยชน์ศุภอิฐผล จะให้เสร็จแก่มารดาบิดาผู้วายชนม์ไปปรโลกนั้น ด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญ ตามสมัยนั้น ๆ เป็นส่วนธรรมบรรณาการ ปัจจุปการกิจเมื่อเวลาสิ้นวิสัย สามารถที่จะสนองคุณโดยอุปการมุขอื่น เป็นอุฬารบูชา เสร็จด้วยกตัญญุตากตเวทิตาคุณ ซึ่งเป็นสัปปุริสภูมิ และทำผู้บริจาคไม่ให้ปราศจากผล นับว่าเป็นพรหมกุศลส่วนมาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

สถานทั้ง ๕ รวมบุพพทิศานมัสนธรรมนี้ แบ่งออกเป็นสองภาคเมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตร์จะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ เมื่อไปปรโลกแล้ว จะพึงปฏิบัติได้ ๔ ประการ ด้วยประการฉะนี้

และกิจทั้ง ๕ สถาน ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมนี้ เป็นที่ปรารถนาของบัณฑิตชาติ จะให้เป็นไปแต่บุตร์ซึ่งเกิด ณ ตระกูลแห่งตน

เพราะเหตุฉะนั้น พระนราศภทศพลเจ้า จึงยกความประสงค์นั้นขึ้นตรัสเทศนา ในปัญจวัฏฐานสูตร์ว่า

ปัญ์จฐานานิ สัม์ปัส์สํ ปุต์ตํ อิจ์ฉัน์ติ ปัณ์ฑิตา เป็นต้น มีความว่า บัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานเหตุที่ตั้งแห่งผล ๕ ประการ จึงปราถนาบุตร์ว่า ภโต วา โน กริส์สติ บุตร์อันเราเลี้ยงแล้วจักเลี้ยงเราบ้าง กิจ์จำ วา โน กริส์สติ จักทำกิจของเราให้เสร็จดังประสงค์บ้าง กุลวัโส จิรำ ติฏ์เฐ วงษ์แห่งตระกูลของเราจะพึงตั้งอยู่ได้นานเพราะบุตร์ได้นำไปโดยลำดับ ทายัช์ชำ ปฏิปัช์ชติ บุตร์เราจะได้ปฏิบัติโภคทรัพย์ เครื่องข้อปฏิปทาเครื่องเป็นทายาทบุคคล อถ วา ปน เปตานำ ทักขิณำนุป์ปทัส์สติ ก็หรือเมื่อเวลาเราจะละโลกนี้ไปแล้ว บุตร์จักได้ตามเพิ่มทักขิณาทานเครื่องเจริญศุขสมบัติ ฐานาเนตานิ สัม์ปัส์สำ ปุต์ตำ อิจ์ฉัน์ติ ปัณ์ฑิตา บัณฑิตชาติทั้งหลายพิจารณาเห็นฐาน ๕ ประการเหล่านี้อยู่เป็นที่ประสงค์จึงปรารถนาบุตร์ให้เป็นผู้เกิด ณ ตระกูลตน ตัส์มา สัน์โต สัป์ปุริสา กตัญ์ญู กตเวทิโน เพราะฐานทั้ง ๕ เหล่านี้เป็นที่ปราถนาของมารดาและบิดาผู้บัณฑิตนั้น บุตร์ทั้งหลายผู้สันตสัปุรุษสันดานดีสงบระงับเป็นผู้กตัญญูรู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แก่ตนแล้ว มีปรกติประกาศอุปการที่ท่านได้ทำแล้วนั้น ให้ผู้อื่นรู้แจ้งโดยเป็นอุปการที่ท่านได้ทำแล้วจริง ภรัน์ติ มาตาปิตโร ปุพ์เพกตมนุส์สรำ

มาตามระฦกถึงอุปการที่ท่านได้ทำไว้แล้วเป็นอารมณ์อยู่เลี้ยงมารดาบิดาทั้งสองให้เป็นศุข กโรน์ติ เนสๆ กิจ์จานิ ยถา ตๆ ปุพ์พการินๆ ทำกิจทั้งหลายของมารดาบิดาให้เสร็จไปตามวิสัยของบัณฑิต ทำกิจแก่ท่านผู้บุพพการีได้ทำอุปการไว้แก่ตนเมื่อก่อน ๆ โอวาทการี ภตโปสี เป็นผู้ทำซึ่งโอวาทมีปรกติเลี้ยงซึ่งท่านผู้ได้เลี้ยงตน กุลวๆสๆ อหาปยๆ ทำวงษ์แห่งตระกูลไม่ให้เสื่อมไป สัท์โธ สีเลน สัม์ปัน์โน ปุต์โต โหติ ปสๆสิโย บุตร์ผู้มีศรัทธาบริบูรณ์ด้วยศีลแล้ว เป็นผู้พิเศษซึ่งบัณฑิตจะพึงสรรเสริญโดยคุณสมบัตินั้น ๆ

ฐานทั้ง ๕ เป็นที่ปรารถนาของมารดาบิดาผู้เป็นบัณฑิตด้วยประการฉะนี้

เพราะฉะนั้น เมื่อสมเด็จพระสุคตเจ้าตรัสเทศนาทิศ ๖ สถานในอริยวินัยแก่สิงคาลมานพโดยอุทเทศว่าให้ศึกษาพึงรู้แจ้งว่ามารดาบิดาเป็นปุรัตถิมทิศเป็นต้นแล้ว จึงตรัสนิทเทศแสดงอาการ คือ นมัสการ ปุรัตถิม-ทิศออกโดยสถาน ๕ ว่า ปัญ์จหิ โข คหปติ ปุต์ตฐาเนหิ เป็นต้น มีวรรณนาพิสดารดังรับพระราชทานถวาย

วิสัชนามา ณ เบื้องต้นแล้วนั้น

และสัมมาปฏิบัติบุรพทิศานมัสนธรรม ๔ ส่วน เบื้องปัจฉิมภาคคือ กิจจกรณ กุลวัสฐปน ทายัชชปฏิปัตติ ทักขิณานุปปทาน ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามานี้ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ก็ทรงพระอุสาห ทรงบำเพ็ญให้เป็นไปทุกประการ

ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริห์รฦกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า แล้วทรงพระอุสาหจัดการปันด้านให้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระพุทธปรางคปราสาท พระศรีรัตนเจดีย์ เป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงสฐาปนาขึ้นไว้ ยังหาสำเร็จบริบูรณ์ไม่ ให้แล้วสำเร็จไปได้โดยเร็วพลัน สมดังพระราชประสงค์เดิมได้ฉะนี้ นับว่าเป็นส่วนกิจจกรณ ในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้

อนึ่งกิจจกรณียอื่น ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหา

ราชาธิราชเจ้า ได้ทรงสฐาปนาไว้ยังไม่เสร็จ ก็ทรงพระราชอุสาหให้กิจจกรณียนั้น ๆ เสร็จดังพระราชประสงค์ หรือถาวรวัตถุใด ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ได้ทรงสฐาปนาไว้ชำรุด และไม่ได้ไพโรจน์เป็นรมณียสถาน สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าก็ทรงพระอุสาหให้ปฏิสังขรณ์และตกแต่งให้เป็นรมณียสถานขึ้นก็ดี พระกรณียกิจทั้วปวงนี้นับในกิจจกรณสถานส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้สิ้น

ในกุลวัสฐปนที่ ๒ ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงพระอุสาหรักษาอุดมอลังการเป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าพระราชทานนั้นๆ ไว้มิให้เสื่อมสูญ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนอกกำหนดในการแผ่นดิน เป็นส่วนวิเศษมีวิสาขบูชาและมธุทานเป็นต้น ให้เป็นไปดำรงตามกาลสมัย ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนารถเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมานั้น ส่วนนี้เป็นกุลวัสฐาปนสถานบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาสิ้น

ในทายัชชปฏิบัติที่ครบ ๓ ข้อ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า พร้อมพระบุรพาภินิหารบุญ

บารมีธรรม เสด็จสถิตอยู่ในพระบรมราโชวาท ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระราชทานทรงรักษาพระองค์ ให้ควรแก่สยาเมกรัชชทายาท เป็นที่ยินดีน้อมเศียรเกล้าของพระบรมราชวงษานุวงษ์และมูลมุขมาตยานิกร เสด็จสถิตในสยาเมกราชัยมไหศวริย โดยสรรพเกษมวิธีเป็นมหัศจรรย์ ปรากฏแก่สรรพอเนกชนนิกรนี้ เป็นทายัชชปฏิบัติ ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาอันอุกฤษฐ์ด้วยประการฉะนี้

ทักขิณานุปปทานที่ ๔ เล่า สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าก็ทรงบำเพ็ญเป็นอติสัยพระราชกุศลในสมัยพิเศษนิยมโดยดิถีตรงกับพระบรมสมภพมงคล และตรงกับดิถีที่สวรรค์คตแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช และสมเด็จพระบรมราชชนนี และในอภิลักขิตสมัยอื่น ๆ และอภิลักขิตสมัยบัดนี้ เป็นทักขิณานุปปทานธรรมจริยาสถานที่ครบ ๔ ด้วยประการฉะนี้ สัมมาปฏิบัติส่วนบุรพทิศานมัสนธรรม ๔ เบื้องหลัง คือ กิจจกรณกุลวำสฐปน ทายัชชปฏิบัติทักขิณานุปปทาน ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทรงพระ

อุสาหบำเพ็ญให้เป็นไปทุกประการด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จีวรบิณฑบาตไทยธรรม ๖๕ ภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงบริจาคในพระสงฆ์ราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริขาร ธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกลปนาผลเป็นปัตติทาน ถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนารถพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรค์คตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพาลัยอมรพิมาน หรือในสถานคติอุปบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพจักษุทิพโสต หรือญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว จงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนา เพื่อเจริญกุศลราษี และศุขศิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ ทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญญนิธิทักขิณานุปปทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมมิการักษาวรคุตโยบาย สกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตร์และสรรพ

อันตราย ให้พินาศบำราศไกลอย่าได้มาพ้องพาน สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า จงเสด็จสถิตอยู่ในบรมราชมไหศวริยสมบัติ โดยพระเกษมสำราญ ทรงไพโรจน์ชัชวาลด้วยราชวรฤทธิ์ ดังพระเจ้าจักรพรรติราช ผู้เป็นอิศราธิบดีในทวีป มีสมุทสาครสี่เป็นที่สุดฉะนั้น และในรัตนัตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนารถทรงประพันธ์เป็นคาถาภาษามคธไว้นั้น เป็นพระคาถาอันอุดมประกอบด้วยคุณพระรัตนตรัย บัดนี้จะได้รับพระราชทานอธิษฐานอาราธนา ตามความในคาถานั้น เพื่อให้เจริญพระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล โดยเนื้อความว่า อรหำ สัม์มาสัม์พุท์โธ อุต์ตมำ ธัม์มมัช์ฌคา มหาสำฆำ ปโพเธสิ อิจ์เจตำ รัตนัต์ตยำ พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าได้บันลุถึงธรรมอันอุดมแล้ว ให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ ตื่นจากกิเลศนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ สามนี้รัตนตรัยอุดม สูงสุดกว่ารัตนอื่น พุท์โธ ธัม์โม สำโฆ จาติ นานาโหน์ตัม์ปิ วัต์ถุโต อัญ์ญมัญ์ญา วิโยคาว เอกีภูตำ ปนัต์ถโต แม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัตถุว่า พุท์ โธ ธัม์โม สำโฆ ฉะนี้ก็จริงอยู่แล ก็แต่เป็นอันเดียวกันโดยอรรถเนื้อความเพราะไม่พรากจากกันได้

พุทโธ ธัม์มัส์ส โพเธตา ธัม์โม สังเฆน ธาริโต สังโฆ จ สาวโก พุทธัส์ส อิจ์เจกาพัท์ธเมวิทำ พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ ตื่นเบิกบานได้ก่อน สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม ธรรมเล่าสงฆ์ได้ทรงไว้ สงฆ์เล่าก็สาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตื่นเบิกบานได้ก่อนสามรัตนนี้เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้ วิสุท์ธิ์ อุต์ตมำ เสฏ์ฐำ โลกัส์มิ รตนัต์ตยำ สำวัต์ตติ ปสัน์นานำ อัต์ต โนสุท์ธิกามินำ สัม์มา ปฏิปัช์ชัน์ตานำ ปรมาย วิสุท์ธิยา รัตนทั้งสามบริสุทธิ์อุดมสูงสุดประเสริฐในโลก ย่อมเป็นไปด้วยดี เพื่อความบริสุทธิ์พิเศษอย่างยิ่ง แก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้ว ปราถนาความบริสุทธิ์แก่ตนปฏิบัติโดยชอบอยู่ วิสุท์ธิสัพ์พเก์ลเสหิ โหติ ทุก์เขหิ นิพ์พุติ ความบริสุทธิ์หมดจดวิเศษ จากกิเลศทั้งปวง เป็นนิพพุติดับจากทุกข์ทั้งหลาย

นิพ์พานำ ปรมำ สุญ์ญำ นิพ์พานำ ปรมำ สุขำ นิพพานสูญอย่างยิ่ง นิพพานเป็นศุขอย่างยิ่ง เอเตน สัจ์จวัช์เชน สุวัต์ถิ โหตุ สัพ์พทา ด้วยสัจจวาจาภาสิตนี้ ขอสวัสดิศุกวิบูลยผล จงเกิดมีเป็นวิบากสมบัติ

รตนัต์ตยานุภาเวน รตนัต์ตยเตชสา อุปัท์ทวัน

ตรายา จ อุปสัค์คา จ สัพ์พโส มากทาจิ สัม์ผุสิสุ รัฏ์ฐ์
ส์ยามานเมวิทำ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัยเป็นปฏิ-
พาหโนบายกางกั้นอุปัทวันตราย อุปสัคความเข้าไป
ขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐ
มหาชนบทนี้เลย จงนิราศบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง
อาโรค์ยสุขัญ์เจว ตโต ทีฆายุตาปิจ ตัพ์พัต์ถูนัญ์จ สัม์ปัต์
โย สุขำ สัพ์พัต์ถ โสต์ถิ จ ภวันต์ตุ สัม์ปวัต์ตัน์ตุ ส์ยามานำ
รัฏ์ฐปาลินำ ความศุขสำราญ ปราศจากโรคันตรายและ
ความเป็นผู้มีอายุยืนนานและบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลาย
ซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคและอายุยืนนั้น ทั้งศุข
โสมนัศและสวัสดิ์ศุภวิบูลยผลจงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์
แด่สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า กับทั้งสมเด็จ
พระบรมราชเทวี พระราชโอรส พระราชธิดา และ
พระบรมราชวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาทราช
บริพารทั้งปวงซึ่งทรงอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนี้

เต จ รัฏ์ฐัญ์จ รักัขัน์ตุ ส์ยามรัฏ์ฐิกเทวตา
ส์ยามานำ รัฏ์ฐปาลีหิ ธัม์มามิเสหิ ปูชิตา

ขอเทพยเจ้าทั้งหลาย ผู้สิงสถิตในสยามรัฐนี้ ซึ่ง

สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบูชาด้วย ธรรมพลีอามิศพลีเนืองนิตย์ จงตั้งไมตรีจิตร์อภิบาลรักษา สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑล ทั่วจังหวัดพระราชอาณาเขตร์ให้สถาพรพ้นสรรพอันตราย

สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ อิทำ ผลำ เอตัส์มิ รตนัต์ตยัส์มิ์ สัม์ปสาทนเจตโส

ขอผลของจิตร์ที่เลื่อมไสในพระรัตนตรัยนั้น จง เป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จตาม พระบรมราชประสงค์ ทุกประการ

พระรัฐประศาสนนัย
ปัจฉิมภาคเทศนาพิเศษ

ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ในการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศก ร.ศ. ๑๒๗

นมัต์ถุ สุคตัส์ส

ธัม์โม หเว รักขติ ธัม์มจารึ ธัม์โม สุจิณ์โณ สุขมาวหาติ

เอสา นิสำโส ธัม์เม สุจิณ์เณ น ทุค์คตึ คัจ์ฉติ ธัม์มจารีติฯ

๒๒๕

บัดนี้จะรับพระราชทาน ถวายพระธรรมเทศนา พรรณนารัฐประศาสนนัย ปัจฉิมภาค ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี โดยสมควรแก่ราชอารัมภกิจ ด้วย สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราช สมบัติ ปกครองสยามรัฐมณฑลยืนมาโดยสวัสดีได้ ๔๐ ปี บริบูรณ์ มีรัชสมัยยาวกว่าพระมหากษัตริย์เจ้าทุกพระองค์ ผู้ดำรงพระราชอาณาจักร์นี้มาทั้งในกรุงทวาราวดี และในกรุงรัตนโกสินทร์จัดว่าเป็นมหามงคลสมัยสำคัญของแผ่นดิน ยากที่จะมีเป็นโอกาศที่ทรงพระคำนึงถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จล่วงลับไปแล้วนั้น เมื่อศกหลังได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศกัลปนาผลถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงทวาราวดีและครั้งกรุงธนบุรีคราวหนึ่งแล้ว ในครั้งนี้ ได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานถวายฉลองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระบรมบุรพบุรุษ ๔ พระองค์ ซึ่งได้ดำรงกรุงรัตนโกสินทร์นี้อีกคราวหนึ่ง เป็นบุรพกิจเสร็จแล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเพื่อเป็นศิริมงคลแก่แผ่นดินอีกพแนกหนึ่ง ทรงบริจาคไทยธรรมมีส่วนเท่าจำนวนปีรัชกาลทุกคราวมา ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลวารหลัง แด่อารักขเทวดา วัตถุเทวดา ผู้อภิบาลรักษาพระองค์ และรัฐมณฑลเป็นเทวพลีปัจจุ-ปการกิจ ข้อนี้ต้องตามประเพณี ของบัณฑิตผู้ปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์และได้ความอิ่มใจเป็นผลดังแสดง

ไว้ในนิคมคาถาแห่งอาทิยสูตร์ว่า ภุต์ตา โภคา ภฏา ภัจ์จา วิติณ์ณา อาปทาสุ เม เป็นต้น ความว่า นรชน ผู้ระฤกอยู่ ได้ว่า สมบัติตนก็ได้บริโภคแล้ว บุคคลควรเลี้ยงตนก็ได้เลี้ยงแล้ว อันตรายตนก็ได้ข้ามล่วงมาแล้ว ทักษิณามีผลในเบื้องสูงตนก็ได้บริจาคแล้ว พลีทั้งห้าตนก็ได้ทำแล้ว ท่านผู้มีศีลสำรวมเป็นพรหมจารี ตนก็ได้บำรุงแล้ว บัณฑิตผู้อยู่ครองฆราวาศ จะพึงปราถนาโภคทรัพย์เพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นตนก็ได้บันลุมาแล้วโดยลำดับ กิจการอันจะไม่ให้ต้องเดือดร้อนในภายหลัง ตนก็ได้ทำไว้แล้วดังนี้ ก็คือนรชนผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรมบำเพ็ญกิจทั้งปวงนั้นบริบูรณ์ อิเธว นำ ปสำสันติ ผู้นั้นทรงชีพอยู่ในโลกนี้ก็มีคนสรรเสริญ เปจ์จ สัค์เค ปโมทติ ครั้นละภพไปแล้ว ก็จะอภิรมอยู่ในเทวโลก บัณฑิตย่อมปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคสมบัติ โดยในอันสมเด็จพระโลกนารถเจ้าได้ตรัสไว้ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาอนุปุพพิกถาแห่งสยามรัฐมณฑล สืบอนุสนธิดำเนินความแต่ยุคกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุทธยาบรมราชธานีนี้ ตั้งพระบรมราชวงษ์จักรีนี้มาในส่วนอดีตภาค ๑ ในส่วนปัตยุบันภาค ๑ เมื่อทรงพระวิจารณ์ถึงในส่วนที่เป็นอดีตก็จะทรงได้พระประสาทะในสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษ

ทุกพระองค์ ที่ได้ทรงปกครองแผ่นดินต่อกันมาต้องทรงราชภาระด้วยพระวิริยะพระสติพระปัญญาสักเพียงไรมิได้ทรงรำพึงถึงพระชนมชีพและทุกข์ยากส่วนพระองค์มีพระราชประสงค์แต่จะให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นศุขเป็นเบื้องหน้า ก็จะเพิ่มพูลพระกตัญญุตา ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณเจริญขึ้นแล้ว และทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาส่วนรัฐาภิปาลโนบายให้ไพบูลย์ เป็นส่วนพระกตเวทิตา ฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษเจ้านั้น เป็นอันได้ทรงสักการบูชาพระองค์ด้วยปฏิบัติบูชาเป็นอย่างประเสริฐสุดเช่นกันกับพระภิกษุพุทธชิโนรสมาปรารภสมเด็จพระสุคตผู้พระศาสดา ที่ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยอาการอันยากเข็ญ ตั้งต้นแต่ทรงบำเพ็ญพระบารมีมา จนถึงละศุขสมบัติเสด็จออกมหาภิเนกษกรมบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นช้านาน ครั้นได้ตรัสแล้ว ก็ยังทรงทรมานพระกายเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ประดิษฐานพระสาสนาให้วัฒนาถาวรสืบมา ครั้นปรารภพระสาสนาที่จะพบได้ด้วยยากฉะนี้แล้ว ก็ยิ่งมีใจบำเพ็ญสาสนปฏิบัติไม่ย่อหย่อน จัดว่าเป็นกตัญญูกตเวที รู้จักพระคุณและฉลองพระคุณพระศาสดา สมควรกันแก่พระองค์ผู้เป็นบุรพการี ความคำนึงโดยโยนิโสมนสิการมีประโยชน์ในอันพยุงจิตร์ให้อาจหาญในกรณียกิจ ฉะนี้

ในส่วนอดีตภาคนั้น สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า

ในพระบรมราชวงษ์นี้ ได้ทรงดำรงแผ่นดินสืบกันมา ๔ พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เป็นประถมบรมกษัตริย์ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก เมื่อปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ทรงดำรงแผ่นดิน ๒๘ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย์เป็นที่ ๒ เสด็จดำรงราไชศวรรย์ เมื่อปีมะเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ มีกำหนดรัชกาล ๑๖ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงพิภพเมื่อปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ ทรงสถิตอยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชมไหศวรรยาธิปัตย์ เมื่อปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ ทรงปกครองพระราชอาณาจักร์ ๑๘ ปี ในรวางนี้ ลดปีที่เหลื่อมกันลงคงได้ ๘๖ ปี

ประพฤติเหตุในรวางนี้ ครั้งรัชกาลที่ ๑ พอได้เสด็จผ่านพิภพ ทรงพระปรารภถึงเมืองคือที่มั่นมีเครื่องล้อมแห่งกรุงธนบุรีอันตั้งอยู่ฝั่งฟากตวันตกว่าไม่เหมาะเพราะตั้งอยู่ ณ ท้องคุ้งถูกน้ำเซาะเป็นนิตย์ ทั้งพระราชวังก็ตั้งอยู่ชิดพระอารามถึงสองข้าง หามีทางที่จะขยายได้สดวกไม่ จึงตรัสให้ตั้งเมืองและพระราชวังขึ้นใหม่ ณ ฝั่งฟากตวันออกนั้นแล้ว ทรงเปลี่ยนนามกรุงธนบุรีว่ากรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ฯลฯ ด้วยถือนิมิตร์ว่า เป็นพระบรมราชธานี

ที่สถิตแห่งพระมหามณีรัตนปฏิมาอันเป็นศิริสำหรับพระบารมี

เมื่อครั้งกรุงธนบุรี แม้จะได้ทรงปราบปรามพม่าข้าศึกให้ปราชัยพ่ายแพ้มาเป็นหลายครั้ง พม่าก็ยังพยายามจะทำศึกกับกรุงสยามเสมอมา พอเป็นทีก็กรีฑาทัพเข้ามาเหยียบพระราชอาณาเขตร์ในทิศนั้น ๆ ในรัชกาลที่ ๑ จึงมีการรณรงค์มาก ทั้งส่วนป้องกันทั้งส่วนปราบปราม ได้ทำสงครามใหญ่ ๆ มีชัยแก่พม่าเป็นหลายครั้ง นอกจากนั้นยังแต่งกองทัพไปเอาเมืองลาวเมืองทวายอันขึ้นแก่พม่าบ้าง เมืองแขกมลายูบ้าง เมืองญวนบ้าง สำเร็จก็มีไม่สำเร็จก็มี เป็นทางแผ่พระเดชานุภาพให้เป็นที่เกรงขามแห่งเมืองใกล้เคียง เป็นพระราโชบายป้องกันรัฐมณฑลอิกชั้นหนึ่ง ครั้งนั้นพระราชอาณาเขตรแผ่ออกไปกว้างขวางในทางเหนือตลอดนครเชียงใหม่ นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ เคยขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงตุง และหัวเมืองลาวฟากแม่น้ำโขงแดนพม่าก็มี ฝ่ายตวันออกสิ้นเขตร์เมืองเขมรกระทั่งแดนญวน หนตวันตกเคยจดเขตร์เมืองมอญ ข้างใต้ในมลายูประเทศ จนจบเขตร์เมืองไทรพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงกำจัดศัตรูให้ราบคาบ ตั้งพระราชอาณาจักร์ให้มั่นคงประชาราษฎรได้ตั้งถิ่นฐานลงเป็นภูมิลำเนาโดยสวัสดี จัดว่าเป็นบุรพการีมีพระเดชพระคุณแก่ชนชาติสยามทั่วไป พระองค์

เป็นจอมโยธี ผู้มีชัยในสงคราม ไม่เฉภาะได้ปราบปรามข้าศึกภายนอกฝ่ายเดียว พระองค์ทรงตั้งอยู่ในอำนาจแห่งเหตุ ควรจะทรงประพฤติโดยสถานใด ก็ทรงโดยสถานนั้น ไม่ถือเอาแต่พระทัยเป็นประมาณ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสรรเสิญท่านผู้ทรงคุณนั้นไว้ว่า โย สหัส์สं สหัส์เสน สังคาเม มานุเส ชิเน เอกัญ์จเชย์ย มัต์ตานं สเว สังคามชุต์ตโม ชนใดจะพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงครามได้ตั้งล้านก็ทำเนา ต้องชำนะตนด้วยอีกคนหนึ่ง ชนนั้นจึงจะชื่อว่าเป็นจอมโยธีผู้ชำนะในสงครามดังนี้

ในรัชกาลที่ ๒ หาได้มีศึกขับขันไม่ เพราะในเวลานั้น พม่ากำลังสาลวนอยู่ด้วยความหยุกหยิก อันเกิดขึ้นกับอังกฤษผู้มีอำนาจอยู่ในประเทศอินเดีย ด้วยเรื่องย่ำเขตร์แดนบ้างด้วยเรื่องอื่นอีกบ้าง ในที่สุดก็ได้ทำสงครามกันเป็นคราว ๆ มา พม่าปราชัย เสียเมืองขึ้นหนเหนือบ้างทางชายทะเลบ้างแก่อังกฤษ ขาดกำลังลงไปทุกที จนไม่สามารถจะทำศึกกับเมืองใกล้ได้อิก ยุทธสงครามในรวางกรุงสยามกับพม่าก็สงบกันมา ฝ่ายข้างญวน เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาลองแต่ครั้งยังเป็นองเชียงสือได้เคยเข้ามาพึ่งพระบารมีจึงมีความนับถืออ่อนน้อมเป็นฉันผู้ใหญ่ ครั้นล่วงรัชสมัยนั้นแล้ว ทั้งฝ่ายโน้นก็เปลี่ยนตัวไป ญวนเข้าเป็นเจ้าการเมืองเขมรไมตรีกับกรุงสยามก็ห่างกันไปทุกที ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ อณุเจ้า

เวียงจันทน์เป็นขบถ ยกจู่เข้ามากวาดต้อนครอบครัวในเมืองสระบุรีและเมืองนครราชสีมา ถ้าเป็นท่วงทีก็จะตีให้ถึงกรุง แต่พ่ายแพ้พระเดชานุภาพในที่สุดก็จับตัวได้ และในคราวที่อณุเป็นขบถนั้น ญวนพลอยเข้ามาเกี่ยวข้องช่วยป้องกันอณุให้เป็นที่กีดขวาง ข้อนี้เป็นเหตุหมองหมางแห่งพระราชไมตรีหนักขึ้นโดยลำดับ สมทบกับเรื่องเข้าเป็นเจ้าการในเมืองเขมร ทำให้เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงสยามกับญวนยืดยาวมาในรัชกาลนั้น ผลของสงครามก็เพียงกันเมืองเขมรให้ห่างออกจากญวนได้ และเข้าฝักใฝ่กับข้างนี้ แต่ก็ยังต้องภักดีแก่ญวนเหมือนกัน การศึกนอกจากนี้ไม่ขับขันเป็นแต่รบตามเขตร์แดนบ้าง ปราบขบถบ้าง ปราบจราจลบ้าง

ฝ่ายความสัมพันธ์ของกรุงสยามกับต่างประเทศ ในเวลาแรกตั้งอาณาจักร์ใหม่ ประเทศที่อยู่ใกล้ก็มักเป็นปฏิปักษ์แก่กัน ไม่ฉะนั้นก็ตกอยู่ในอำนาจของฝ่ายหนึ่ง จึงมีน้อยไม่กว้างขวาง ครั้งรัชกาลที่ ๒ มีความไปมาถึงกันกับต่างเมืองเพียงจีน ญวน อังกฤษที่อินเดีย โปตุเกสที่เมืองมาเกา และวิลันดาที่เกาะชวาในรัชกาลที่ ๓ อังกฤษได้บ้านเมืองในแถบนี้ไว้ในปกครองมีอาณาเขตร์ติดต่อกับของกรุงสยามในทิศตวันตกบ้าง ในทิศใต้บ้าง ฝ่ายอเมริกาก็มีผลประโยชน์อยู่ในทางนี้ ต่างพวกก็ประสงค์จะทำไมตรีกับกรุงสยาม อันความไมตรีมีหนังสือ

สัญญากำหนดอำนาจ ย่อมไม่เป็นที่พอใจแห่งเจ้าของถิ่นทั่วกันไป ไม่มีใครปราถนาจะทำด้วย และการแต่งทูตไปนั้น ของชาติที่มีอาณาเขตร์อยู่ในทิศนี้ ก็หาได้มีไปจากเมืองหลวงไม่เป็นแต่ผู้ครองเมืองในฝ่ายนี้แต่งไปตามลำพัง และการตั้งทูตเล่าก็ไม่ได้กลั่นหาคนมีอัชฌาสัยจัดส่งไปแต่คนพอดีพอร้ายฝ่ายข้างเจ้าของถิ่นก็ไม่ค่อยมีใครเข้าใจในธรรมเนียมของฝรั่งที่จะรู้จักหยั่งการณ์ให้ตลอดไป การทำไมตรีจึงไม่ค่อยสมปรารถนา กลับเป็นสาเหตุวิวาทและรบกัน มีเมืองพม่าและเมืองญวนเป็นอุทาหรณ์ กลายเป็นเหตุให้นครนั้น ๆ ระอาใจและการที่อังกฤษกับอเมริกาแต่งทูตเข้ามาขอทำไมตรี มีสัญญากับกรุงสยามในคราวนั้น ทูตรู้จักผ่อนผันได้ตกลงทำกันก็มีทูตหุนหันมิได้ทำกันก็มี กาลล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงราชมไหศวรรย์ทรงพระราชดำริห์ เห็นราชการต่างประเทศเป็นสำคัญกว่าอย่างอื่นเพราะชาติฝรั่งมีอำนาจในแผ่นดินแถบนี้มากขึ้นทุกที ทั้งในเวลานั้นอังกฤษ ก็มีเขตร์แดนติดต่อกับรัชสีมาเข้ามาแล้ว กำลังภายนอกนี้เป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความเป็นไปของพระราชอาณาจักรนี้ สงครามที่เคยมีกับพม่าบ้างกับญวนบ้างก็เป็นอันสงบพลรบพาหนะนาวาสาตราวุธยุทธภัณฑ์อันเป็นกำลังทำศึกก็เป็นของล่วงสมัย ความเข้าใจในอุบายดำเนินราชการรักษาบ้านเมืองตามที่เคย ก็กลับ

เป็นเลื่อยล้า เมื่อรวบกล่าวก็เท่ากับแปลงอาณาจักรใหม่ พระองค์เสด็จเถลิงราไชศวรรย์เหมาะแก่เวลาราวกับชาตาของพระราชอาณาจักรหากบันดาลให้เป็นไป เมื่อครั้งยังทรงผนวช พระองค์ได้ทรงศึกษาในปรสมัยเข้าพระทัยภาษาอังกฤษ และธรรมเนียมต่างประเทศอาจหยั่งเห็นเหตุการณ์ไปไกล พระองค์ได้ตั้งพระราชหฤทัยจะรักษาความสัมพันธ์กับนานาประเทศเป็นเบื้องหน้า ทรงรับทำไมตรีมีหนังสือสัญญากับชาติฝรั่ง คือ อังกฤษ อเมริกัน ฝรั่งเศส เดนมาก เฮนซี เอติก รีปัปลิก โปตุเกส วิลันดา ปรุสเสีย ในนามแห่งเยอรมันฝ่ายเหนือ ๒๘ นคร สวิเดน และนอรเว เบลเยียม อิตาลี รวม ๑๒ ราย และสัญญาครั้งนั้นได้ทำในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดี ผู้ครองของประเทศนั้น ๆ เองเป็นความเสมอหน้า

และผลแห่งการทำสัญญานั้น ที่เป็นประโยชน์ฝ่ายกรุงสยามก็คือพระราชอาณาจักรสงบราบคาบ ไม่เสียบ้านเมืองที่เป็นขอบขัณฑ์ในเวลาที่เมืองใกล้เคียงกันต้องเสียยับเยินจนถึงสิ้นอำนาจ อนึ่งแต่ก่อนกรุงสยามได้รับความยกย่องเฉภาะของชาติจีนเท่านั้น ในบัดนี้ยิ่งมีเกียรติยศได้รับความยกย่องของผู้ปกครองประเทศทั้งหลายทั่วกันไป และเมื่อมีการค้าขายถ่ายเทกับต่างประเทศแพร่หลายออกไป ความไพบูลย์ของบ้านเมือง

ก็ค่อยมีขึ้นโดยลำดับ พระราชทรัพย์ที่เก็บได้ทางภาษีอากรก็ค่อยทวีขึ้น และเมื่อประชาชนได้คบหากับต่างประเทศก็ได้ความคิดกว้างขวางออกไป ในข้างเสียประโยชน์ก็คือสัญญานั้นย่อมกำหนดอำนาจไม่มีความสิทธิ์ขาดเหมือนแต่ก่อนมา เช่นต้องอนุญาตให้ใช้ธรรมเนียมวิสุงสีมาคือชาตินั้น ๆ อาจปกครองคนของตนได้พแนกหนึ่ง ต่างหากจากพระราชอาณา และผลที่เนื่องมาแต่ข้อนี้คือจะจัดการอะไรที่เกี่ยวถึงคนในบังคับต่างประเทศ จำจะต้องแสวงหาอนุมัติของชาติที่มีไมตรี ความได้ประโยชน์ความเสียประโยชน์มีเช่นนี้เป็นอาทิเป็นผลของสัญญา

สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้านั้น ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งกว้างใหญ่ สามารถสอดส่องเห็นเหตุการณ์ไกลประจักษ์ทรงดำเนินพระราโชบายรักษาพระราชอาณาจักรให้เกษมสถาพร ในคราวที่นครอื่น ๆ อันอยู่ใกล้เคียงถึงหายนะย่อยยับลงตามกันแม้นด้วยความแห่งพระคาถาประพันธ์พุทธภาสิตว่า ปมาทำ อัปปมาเทน ยทา นุทติ ปัณฑิโต ปัญญาปาสาทมารุย์ห อโสโก โสกินี ปชำ ปัพพ ตัฏโฐว ภุมม์มัฏโฐ ธีโร พาเล อเวก์ขติ ความว่า เมื่อใดบัณฑิตบันเทาความประมาทเสียได้ ด้วยความไม่ประมาทเมื่อนั้นก้าวขึ้นสู่ปัญญาอย่างสูง ควรเปรียบด้วยขึ้นปราสาทแล้วหามีโศกไม่ ก็จะได้แลเห็นประชาชนผู้มี

ความรันทด ปราชญ์ย่อมเล็งเห็นชนผู้เขลา เหมือนผู้ยืนอยู่ยอดบรรพต และเห็นผู้ยืนอยู่ ณ ภูมิภาคถนัดฉะนั้น ปัญญา ชีวี ชีวิตมาหุ เสฏฐ์ ปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวสรรเสิญชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐสุด เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่มนุษย์นิกรทั่วไปเช่นนี้

แต่ก่อนกรุงสยาม มีการไปมากับนานาประเทศก็เพียงในแถบใกล้ๆ แต่ในรัชกาลนี้ ได้ทรงแต่งราชทูตไทยออกไปถึงกรุงอังกฤษและกรุงฝรั่งเศส เพื่อเจริญทางพระราชไมตรีบ้าง เพื่อเจรจาราชการบ้าง แผ่พระเกียรติกว้างขวางออกไปยิ่งกว่าที่เคยมีมาในหนหลัง

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร ครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงตั้งพระนครและพระราชวังขึ้นใหม่ ณ ฝั่งฟากตวันออกแห่งแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงสถาปนาพระราชอิศริยยศพระราชวงษานุวงษ์ตามพระราชประเพณี ตั้งพระบรมราชวงษ์ใหม่ ทรงตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยลำดับกัน ทรงสร้างสรรพเครื่องราชูปโภคเครื่องประดับพระราชอิศริยยศ สั่งสมสาตราวุทธยุทธภัณฑ์เสบียงอาหาร รวบรวมรี้พลปรนปรือช้างม้าพาหนะเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม ขุดคูสร้างป้อมก่อกำแพงตกแต่งพระนครให้เป็นที่มั่น หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองประเทศราช ก็เอาเป็นพระราชธุระทั่วถึง อนึ่งได้ทรงเลือกสรรเสวกามาตย์ผู้มีปรีชา ให้ชำระพระราชกฤษฎีกาอันโบราณกษัตริย์ ทรง

บัญญัติไว้ให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ตั้งไว้เป็นหลักสำหรับพิพากษาอรรถคดี นอกจากนี้ก็ยังมีอีกเป็นอันมาก แต่รับพระราชทานพรรณนาพอเป็นเลา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าในรัชกาลหลัง ๆ ก็ได้ทรงจัดการป้องกันและทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญเป็นลำดับมาในวิถีอันเดียวกัน เป็นแต่แก้ไขยักย้ายให้เหมาะแก่เวลาของพระองค์

ฝ่ายพระสาสนา ความปฏิบัติของพระสงฆ์เศร้าหมองมาแต่ครั้งเสียกรุงทวาราวดีแก่พม่าและครั้งความแปรปรวนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงชำระอลัชชีเสี้ยนพระสาสนาบำรุงสงฆมณฑลให้บริสุทธ์ ทรงเลือกหาภิกษุเถระผู้รู้พระพุทธวจนะ และยั่งยืนในสัมมาปฏิบัติตั้งเป็นสังฆนายก เป็นคณาจารย์มีหน้าที่บริหารสงฆ์และคณะพระราชทานนิตยภัตร์บำรุง ทรงผดุงพระปริยัติสาสนา ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถระผู้แตกฉานในพระพุทธวจนะ ให้ชำระพระไตรปิฎกอันพิปลาสคลาศเคลื่อนด้วยบทพยัญชนะให้ถูกต้องเสร็จแล้ว ทรงสร้างไว้เป็นแบบฉบับสำหรับได้จำลองกันต่อไป และจัดให้มีอาจารย์บอกพระปริยัติแก่ภิกษุสามเณร และมีการสอบไล่เป็นครั้งคราวราวสามปี ครั้งหนึ่ง ตามพระราชประเพณี วัดที่ปรักหักพังก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์เองบ้าง ทรงชักโยงพระราชวงษานุวงษ์และข้าทูลลอองธุลีพระบาท

ให้ทำบ้างที่สร้างขึ้นใหม่ก็มีรวมกันเป็นอันมากในรัชกาลหลัง ๆ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ก็ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธสาสนา ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์พระอารามมากบ้างน้อยบ้าง ตามคราวนิยม พระอารามที่จัดเป็นสำคัญในยุคนี้ สมควรระบุชื่อ คือ วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ วัดชนะสงคราม วัดสระเกษ วัดสุทัศนเทพวราราม วัดอรุณราชวราราม วัดราชโอรส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดกัลยาณมิตร วัดราชประดิษฐ กับพระประถมเจดีย์ ในรัชกาลที่ ๓ การบุรณะปฏิสังขรณ์พระอารามจัดว่าได้ทำทั่วไป แต่ล้วนไพโรจน์ตระการตาเป็นเครื่องประดับพระมหานคร ทั้งการสอนการเรียนพระปริยัติธรรมก็เจริญถึงที่หนังสือสาสนาซึ่งได้แปลได้แต่งขึ้นในครั้งนั้นก็มีเป็นอันมาก อนึ่งเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงผนวชและทรงประพฤติพรหมจรรย์มาตลอดรัชกาลที่ ๓ ในวางนั้นได้ทรงเล่าเรียนแตกฉานในพระปริยัติ ทรงพระอุสาหะสอดส่องคุ้ยเขี่ยข้อปฏิบัติขึ้นให้แพร่หลาย มีพระสงฆ์ประพฤติตามขึ้นบ้างเป็นสำนักอันหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติสาสนาวัตร์ได้เต็มศรัทธา ไม่เลือกว่าสาสนาอะไร นิกายอะไร ทรงป้องกันและช่วยทำนุบำรุงทั่วไปทั้งนั้นเป็นส่วนสาสนูปถัมภ์ พระสงฆ์สำนักนี้ก็ทวีแพร่หลายจนปรากฏเปนนิกายอันหนึ่ง

เรียกว่าธรรมยุติกนิกาย สืบมาจนกาลทุกวันนี้

ความค้าขายของชาวสยามกับต่างเมืองย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์แคบกว้างตั้งแต่ครั้งบ้านเมืองยังมีการทัพศึกมา เข้าเกลือเป็นสินค้าต้องห้ามไม่ให้บรรทุกไปค้าต่างเมือง และยังมีสินค้าผูกขาดที่บรรทุกไปจำหน่ายได้เป็นพิเศษเฉภาะของหลวงอย่างเดียวก็มี เพราะในเวลานั้นพระราชทรัพย์ที่เก็บจากภาษีอากรยังได้น้อยไม่พอจ่ายในราชการ ต้องเอากำไรที่ได้ในทางค้าขายใช้เจือจานอุดหนุน บ้านเมืองค่อยสงบราบคาบ การค้าขายก็ค่อยเจริญขึ้นเป็นลำดับมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระราชทรัพย์ได้จากภาษีอากรค่อยเจริญขึ้นแล้ว ทรงเลิกสินค้าต้องห้ามและสินค้าผูกขาดเสีย เปิดให้ราษฎรจำหน่ายออกไปต่างประเทศได้ทั่วกัน เป็นแต่ตั้งพิกัดเก็บภาษีขาออกในสินค้าเหล่านั้นพอประมาณ ให้ราษฎรได้มีทางประกอบการหาเลี้ยงชีพกว้างขวางออกไป และทรงอนุญาตให้นำสินค้าต่างประเทศเข้ามาขาย เลิกค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ตั้งเป็นภาษีขาเข้าเก็บตามจำนวนร้อย การค้าขายค่อยกว้างขวางออกไป ผลของการเปิดสินค้านั้นก็คือชักให้การทำนาและการหาเลี้ยงชีพในทางอื่นของราษฎรเจริญขึ้น ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายมากขึ้น บ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นกว่าเก่า

อีกข้อหนึ่ง แต่ก่อนมาพระราชอาณาจักรแรกตั้งใหม่ยังต้องระวังภัยรอบด้าน และนอกจากงานพระราชสงครามก็ไม่ใคร่ได้เสด็จไปข้างไหน พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรจึงยังห่างไกลกัน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาอารีแก่ราษฎรยิ่งนัก เมื่อเวลาเสด็จข้างในกรุงก็ดี ในหัวเมืองก็ดี ทรงเปิดช่องให้ราษฎรเฝ้าได้ในที่ใกล้ ตรัสปราไส และพระราชทานเงินแจกด้วยพระราชหัตถ์ไม่ทรงถือ แต่นั้นความสนิทในรวางเจ้าแผ่นดินกับราษฎรก็ได้มีสืบมา

สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ทรงบุญญาธิการใหญ่สามารถในพระราชกิจเหมาะแก่เวลา ทรงได้ของอันเป็นที่นิยมว่าสำหรับประดับพระบารมีเป็นศรีแห่งพระนคร ในรัชกาลที่ ๑ ทรงได้พระมหามณีรัตนปฏิมากร และเสวตรกิริณี ๒ เชือก ในรัชกาลที่๒ ทรงได้พระพุทธบุศยรัตน์ และเสวตรคชสาร ๓ เชือก เข้ากันเป็น ๕ เชือกทั้งของเดิม ประชาชนถวายพระนามเฉลิมพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าช้างเผือก ตั้งแต่นั้นมาจึงได้ใช้ธงช้างเผือกสำหรับแผ่นดินสยาม ยังช้างม้าราชพาหนะ และของประหลาดอย่างอื่นที่นิยมกันก็มีอีกเป็นอันมาก พ้นที่จะคณนา ตกว่าเป็นพระมหากษัตริย์มีบุญบารมีไม่น้อยกว่าในหนหลัง เสด็จมายังโลกนี้ เพื่อความสวัสดีของประชาชนดังสมเด็จพระทศพล

ตรัสสรรเสริญความอุปบัติของจักรพรรดิราชฉะนั้น ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยา สร้างพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักรพิทักษ์พระสาสนา เพื่อสำเร็จเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่มนุษย์นิกายทั่วไป ต้องด้วยคำสรรเสริญในพุทธนิพนธภาสิตว่า หิโต พหุห์นำ ปฏิปช์ชโภเค ท่านผู้เป็นสัตบุรุษ ปฏิบัติครอบครองโภคสมบัติ มีอัธยาศรัยเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก ตำ เทวตา รักขติ ธัม์มคุต์ตำ เทวดาย่อมรักษาท่านผู้นั้น อันธรรมคุ้มครองแล้ว พหุส์สุตำ สีลวตูปปัน์นำ ธัม์เม ฐิตำ น วิชหาติ กิต์ติ เกียรติคุณย่อมไม่ละท่านผู้นั้น ที่เป็นพหูสูต มีสดับมากบริบูรณ์ด้วยสีลาจารวัตร ตั้งอยู่ในธรรม ธัม์มัฏ์ฐำ สีลสัม์ปัน์นำ สัจ์จวาทีๆ หิรีมนำ เนก์ขำ ชัม์ โพ นทัส์ เสว โกตำ นิน์ทิตุมรหติ ใครเล่าควรจะนินทาท่านผู้นั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรมถึงพร้อมด้วยศีลมีปกติกล่าวคำสัตย์ มีหิริอยู่ในใจ ไร้โทษดุจทองชมพูนุทนิกขะหนึ่งเทวาปิ นำ ปสำสัน์ติ พ์รห์มมุนาปิ ปสำสิโต อย่าว่าแต่มนุษย์เลยแม้เทวดาแม้พรหม ก็ย่อมสรรเสริญท่านผู้นั้นทั่วไปฉะนี้

เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระคำนึงถึงเหตุที่เป็นมาในหนหลัง ก็จะยังประสาทะให้เกิดในสมเด็จพระบุรพบุรุษ ซึ่งช่วยกันดำรงพระราชอาณาจักรให้สถาพรตลอดมาในวารของพระองค์ แต่นั้นพระปณิธานในอันจะทรงบำเพ็ญราชธรรมก็จะแรงกล้า สำเร็จเป็น

พระราชกุศลขันธ์อันใหญ่

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาความในปัจจุบันภาคเป็นลำดับไป สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงราชมไหศวรรยาธิปัตย์ ในลำดับนับเป็นคำรบ ๕ ในพระบรมราชวงษ์นี้ เมื่อปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ หรือศกรัตนโกสินทร ๘๗ ในคืนวัน ๕ ๅ ๑๑ ค่ำ หรือวันที่ ๑ ตุลาคม ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกครั้งแรก ณวัน ๔ ๅ๒ ๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ครั้งที่สองเมื่อปีระกา เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ หรือศกรัตนโกสินทร ๙๒ ณวันที่ ณวัน ๑ ๅ๒ ๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน มีรัชกาลสืบมาจนบัดนี้ ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ ในวางนี้ได้ทรงปกครองทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร์ให้มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติเกษมสวัสดิ์สถาพร พิทักษ์ชนนิกรข้าขอบขัณฑสีมาให้อยู่เย็นเป็นศุขนิรทุกข์นิรภัย บำบัดอันตรายภายในภายนอก ไม่ให้ได้ช่องที่จะบีฑา รักษาความสงบให้เป็นไปโดยสามารถ มีพระราชจรรยาเป็นเครื่องปรากฏพระเกียรติคุณโดยอเนกนัย เหลือวิสัยที่จะพรรณนาให้ถ้วนถี่ จะรับพระราชทานบรรยายเฉภาะข้อที่สำคัญ พอเป็นเครื่องบำรุงพระปีติปราโมทย์โดยควรแก่สมัย เมื่อทรงพระปัจจเวกขณ์ตามไปด้วยโยนิโสมนสิการ ก็จะมีพระราชหฤทัยเบิกบาน เกิดพระราชอุสาหะบำเพ็ญให้ภิยโยแม้

โบราณบัณฑิตก็เห็นอำนาจประโยชน์เช่นนี้ จึงได้เปล่งวจีเภทกราบทูลพระมหากษัตริย์เจ้า ให้ทรงพิจารณาทศพิธราชธรรมจรรยาในพระองค์ ดังนี้ว่า อิจ์เจเต กุสเล ธัม์เม ฐิเต ปัส์สาหิ อัต์ตนิ ขอพระองค์ทรงพระวิจารณกุศลธรรมดังนั้นๆ อันตั้งอยู่ในพระองค์เถิด ตโต เต ชาย เต ปีติ โสมนัส์สัญ์จ นัป์ปกำ แต่นั้นพระปีติโสมนัศจะเกิดมีแต่พระองค์ไม่น้อยเลยดังนี้

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ มีราชการขับขันยิ่งกว่าก่อนเป็นอันมาก อาศรัยเหตุภายในบ้าง อาศัยเหตุภายนอกบ้าง เมื่อสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น มีพระชนมายุพึ่งจะหย่างเข้า ๑๖ พรรษา เมื่อต้องทรงราชการแผ่นดินในเวลาเช่นนี้ ก็จะต้องหนักพระราชหฤทัยอยู่เองเป็นธรรมดา ทั้งต้องฝ่าอุปสัคนั้น ๆ อันเกิดขึ้นในรวาง ๆ แต่แรกมา แต่หากสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทรงพระปรีชาลึกซึ้งหยั่งเห็นเหตุการณ์หนักเบาได้แจ้งชัด ทรงพระดำริห์รอบคอบด้วยพระสติสัมปชัญญะ มีพระวิริยภาพบากบั่นไม่ท้อแท้ ตั้งอยู่ในพระขันตีมั่นคงในพระราโชบาย ก็ล่วงอุปสัคทั้งหลายนั้นเสียได้โดยลำดับมา เสมือนดวงทิวากรชำแรกจากกลีบเมฆส่องแสงไพโรจน์ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกฉะนั้น ในรัชกาลปัจจุบันก็เป็นคราวสงบ การศึกจึงมีแต่ปราบพวกโจรห้ออันรบกวนปลายพระราชอาณาจักรในมณฑล

อุดรบ้าง ปราบพวกโจรเงี้ยวในมณฑลพายัพบ้าง ปราบจลาจลพวกผีบุญในมณฑลอิสาณบ้าง เพราะฉะนั้นราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึงเป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น ทั้งในเวลานี้อังกฤษก็ได้เมืองพม่าเข้ามาทุกที จนทั่วทั้งประเทศมีอาณาเขตร์ติดต่อกับรัชสีมามากเข้าตั้งแต่ทิศหรดีโอบขึ้นไปถึงทิศอุดร และฝรั่งเศสเล่าก็ได้เมืองญวณเมืองเขมรและเมืองตังเกี๋ยไว้ใต้อำนาจแผ่พรมแดนมาจดตั้งแต่ทิศอาคเนย์ขึ้นไปหาทิศอุดร แม้สองชาตินี้เป็นสัมพันธมิตรกับกรุงสยามมาแต่ก่อน หาได้เป็นศัตรูซึ่งหน้าไม่ก็จริงอยู่ถึงอย่างนั้นจะว่าเป็นการง่ายขึ้นก็ไม่ได้ ความระวังรักษาก็ต่างกันไปข้างละทาง เมื่ออยู่ใกล้ข้าศึกก็ต้องคอยป้องกันเมื่ออยู่ใกล้สัมพันธมิตรก็ต้องคอยรักษาน้ำใจ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทรงตั้งพระราชหฤทัย จะดำเนินพระราโชบายอนุวัตรโดยวิถีแห่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า ทรงรักษาราชการผ่อนหนักเบา ถือเอาแต่สารประโยชน์เป็นใหญ่ ก็ทรงสามารถระงับเหตุการณ์อันเกิดขึ้นในรวาง ๆ อย่างสุภาสิตว่าลิ้นกระทบกับฟันเสียได้ รักษามิตรภาพให้สืบต่อยั่งยืนมา ส่วนความสัมพันธ์กับนานาประเทศทั่วไป ได้ทรงทำพระราชไมตรีขึ้นใหม่กับประเทศออสเตรีย และฮังคารี ประเทศรุสเสีย ประเทศญี่ปุ่น และอื่น ๆ ได้ทรงรักษาความสัมพันธ์กับประเทศที่มีไมตรีกันมาแต่ก่อนแล้วให้ยืนยงคงที่ ต่างมีราชการไปมาถึงกันมากขึ้น ต่างก็

แต่งทูตให้ประจำ ณ สำนักของกันและกัน และให้ไปมาเป็นพิเศษด้วยราชการบ้างก็มี ในครั้งนี้ได้ทรงแต่งราชทูตที่เป็นไทยให้ออกไปราชการ ไม่ต้องใช้คนต่างประเทศเหมือนในหนหลัง เว้นไว้แต่ราชการบางอย่าง แม้จะมีความหมองหมางกับบางประเทศ ด้วยสาเหตุต่างจะรักษาประโยชน์ของตน ต่างก็ยังหวังผลแห่งความปรานีประนอม ให้ยอมตกลงกันโดยฉันไมตรี มีพระเกียรติยศแผ่กว้างขวางออกไป เมื่อมีการประชุมนานาประเทศที่ไหน ๆ ด้วยกิจอย่างหนึ่งอย่างใด ประเทศนี้ก็ได้รับเชิญเนือง ๆ มา เป็นต้นว่าการประชุมสากลไปรสนีย์ ณ เมืองเบินนครหลวงแห่งประเทศสวิศเซอร์แลนด์ และการประชุมเรื่องคิดจะรักษาความสงบในรวางประเทศ ณ กรุงเฮค พระนครหลวงแห่งประเทศฮอลแลนด์ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงรุสเสียทรงชักนำขึ้น และในรัชกาลก่อน ๆ ยังไม่เคยมีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเข้ามาเยือนถึงพระราชธานี หรือมีพระเจ้าแผ่นดินเสด็จถึงต่างประเทศนอกจากงานพระราชสงคราม ในรัชกาลนี้สมเด็จพระเจ้านิคอลาสที่ ๒ พระเจ้ากรุงรุสเสียแต่ครั้งยังดำรงพระราชอิศริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสรัชทายาท และเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จประพาศมาทางทุรประเทศทิศบุรพา ก็ได้เสด็จเข้ามาทรงเยือนสมเด็จบรมบพิตร์ พระราชสมภารเจ้าถึงพระนครนี้ สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้ามีพระราชอัธยาศรัยเผื่อแผ่ ทรงจัดการต้อนรับสมแก่พระเกียรติยศ ต่างพระ

องค์มีวิสสาสะแก่กันสนิทสนม และสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าก็ได้เสด็จพระราชดำเนินและประพาศต่างประเทศถึงยุโรปเป็นสองคราว ทรงเยือนพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีผู้ครองประเทศนั้น ๆ ที่เป็นราชสัมพันธมิตร์ ต่างก็ต้อนรับด้วยอาการอันสนิทดูจเดียวกัน ได้ทรงรับความยกย่องนับถือของประเทศนั้นเป็นพระเกียรติยศ ได้โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสรัชทายาทและเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จเยือนแทนพระองค์บ้างก็มี ทรงรักษาพระราชสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศให้เป็นมาด้วยประการฉะนี้

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร ความป้องกันรักษาในบัดนี้ก็ต้องทวีกำลังให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นตามสมัย ในรัชกาลก่อน การฝึกหัดทหารตามแบบอย่างของชาวยุโรปพึ่งจัดขึ้นยังไม่แพร่หลาย ครั้งนี้โปรดให้ขยายการนั้นออกไป จัดวิธีเรียกคนเป็นทหารทั่วถึง รวบรวมตั้งเป็นกรมทหารบกทหารเรือ ฝึกหัดให้เข้าใจยุทธวิธี และแก้ไขหน้าที่ราชการฝ่ายทหารตามแบบเก่าให้เข้าหากัน เป็นธรรมเนียมมั่นคงสำหรับแผ่นดินสืบไป ในบัดนี้โปรดให้จัดกองทหารบก ตั้งขึ้นในมณฑลหัวเมืองนั้น ๆ เกือบทั่วถึง เพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูและพวกเหล่าร้ายซึ่งจะก่อจลาจลเบียดเบียนราษฎรให้ได้ความยากเข็ญ ตามระยะทางตั้งแต่ปากน้ำเจ้าพระยาเข้ามา ทรงสร้างป้อมพระจุล

จอมเกล้าขึ้นใหม่ที่แหลมฟ้าผ่า แต่งป้อมของเดิม มอบให้เป็นหน้าที่ของกรมทหารเรือรักษา ที่หัวเมืองท่าชายทะเลก็มีกองทหารเรือตั้งประจำ ทรงสร้างเรือรบเรือลาดตระเวนขึ้นใหม่เปลี่ยนมาตามเวลาเป็นหลายลำ ใช้เดินตรวจราชการอยู่เสมอเป็นนิตย์

ส่วนการบำรุง ได้ทรงพระกรุณาแก่พระราชวงษานุวงษ์และข้าราชการพระราชทานยศศักดิ์ทรงตั้งทั่วไปทุกตำแหน่งทุกชั้น นอกจากนั้นยังได้พระราชทานเงินเดือนเงินปีแทนเบี้ยหวัดเพิ่มมากกว่าเก่าเป็นหลายเท่าเพื่อเป็นกำลังรักษาพระอิศริยยศและรับราชการ และผู้มีความดีความชอบ ยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาที่รับราชการไม่ได้แล้วยังทรงพระเมตตาตลอดไปถึงบุตรหลาน โปรดให้ได้รับความศึกษาฝึกหัดจัดส่งออกไปเรียนที่ยุโรปก็มีมาก เพื่อได้ความรู้ความสามารถ จะได้รับราชการให้ได้ชื่อเสียงเชิดชูวงษ์สกูลสืบไป ส่วนราษฎรเล่าก็ได้รับพระเมตตากรุณาโดยอเนกประการในส่วนตุลาการโปรดให้รวมโรงศาลสำหรับพิจารณาอรรถคดี ตั้งเป็นกระทรวงยุติธรรม พระราชทานอำนาจพอแก่หน้าที่ ทรงตั้งแต่งแก้ไขดัดแปลงพระราชกำหนดกฎหมาย ให้ราษฎรได้รับยุติธรรมเสมอหน้า และจัดกระบวนพิจารณาให้แล้วโดยเร็วไม่เนิ่นช้าเพื่อตัดความลำบาก ทรงเห็นความทุกข์ยากของจำเลยผู้ต้องความ

อาชญา โปรดให้เลิกวิธีพิจารณาโดยจารีตนครบาลเสีย ให้ใช้วิธีซักฟอกพยานให้เป็นการชื่นตา และเลิกการลงโทษที่น่าสมเพชด้วยประการต่าง ๆ ในส่วนบำรุงการหาเลี้ยงชีพ โปรดให้ตัดถนน และขุดคลองเพิ่มเติมขึ้นอีกมากหลาย ได้ทรงสร้างรถไฟสายนครราชสีมา สายเพ็ชร์บุรีสำเร็จบริบูรณ์ และสายเหนือได้เปิดใช้แล้วถึงบ้านดาราแขวงเมืองพิชัย สายตวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา และได้พระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทให้จัดการเดินรถราง ในกรุงในเมืองนครเขื่อนขันธ์และในแขวงพระพุทธบาท และให้จัดการเดินรถไฟในรวางกรุงเทพฯ กับเมืองสมุทสงคราม และให้จัดการเดินเรือเมล์ตามท่าหัวเมืองชายทะเลเพื่อสดวกแก่ความสัญจร และเปิดเผยซักโยงทำเลค้าขายให้เนื่องถึงกัน สร้างสายโทรเลขโทรศัพท์สำหรับส่งข่าวได้ฉับไว ตั้งกรมไปรสนีย์ขึ้นสำหรับส่งจดหมายไปมา ทั้งในพระราชอาณาเขตร์และต่างประเทศ โปรดให้กระทรวงพระคลังออกธนบัตร์ตัวสำคัญใช้เป็นหลักทรัพย์ เพื่อส่งทรัพย์ไปถึงกันได้สะดวกและรวังอันตรายง่าย และทรงสอดส่องอยู่ในการเก็บภาษีอากรคอยลดหย่อนผ่อนปรนให้ราษฎรได้รับผลในการหากิน โปรดให้จัดการที่ดินทำแผนที่ให้แน่นอนแล้ว และออกโฉนดให้ถือเป็นสำคัญ และจัดการหมายการทำตัวรูปพรรณสัตว์พาหนะที่ใช้เป็นกำลังในการทำนาค้าขาย โปรดให้จัดกรมกองตระเวน และกรมตำรวจภูธรขึ้นมี

หน้าที่รักษาท้องถิ่น เพื่อป้องกันอันตรายแห่งชีวิต และทรัพย์สมบัติของประชาชน ในส่วนบำรุงให้เป็นพลเมืองผู้สามารถทรงตั้งพระราชบัญญัติผ่อนปลดทาษให้เป็นไทย ให้ได้ความเป็นโสดแก่ตนโดยลำดับมา ทรงตั้งกรมศึกษามีหน้าที่จัดการเล่าเรียนตั้งโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง เป็นที่ฝึกสอนบุตรหลานของราษฎร ในส่วนบริหารความผาสุกของชนนิกร ทรงตั้งเจ้าหน้าที่คอยตรวจตราป้องกันบำบัดโรคภัย ตั้งโรงพยาบาลเป็นที่รักษาไข้เจ็บ และส่งแพทย์ไปตามหัวเมือง ให้ปลูกฝีและจำหน่ายยาแก้โรคต่าง ๆ ทรงตั้งกรมศุขาภิบาลมีหน้าที่ดูแลการปลูกสร้าง และรักษาความสอาดในจังหวัด และการอื่นที่เป็นนิทัสนะแห่งพระมหากรุณาก็ยังมี เช่น แจกเข้าในเวลาที่เกิดทุพภิกขภัย บางสมัยทรงพระมหากรุณา โปรดนักโทษที่ต้องเวรจำ อยู่ในพันธนาคารให้พ้นโทษก็มี

พแนกปกครอง ทรงจัดตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงกับตั้งหน้าที่เพิ่มเติมขึ้นอีกให้พอแก่ราชการทั้งเก่าใหม่ในบัดนี้มี ๑๐ ตำแหน่ง มีบรรดาศักดิ์เสมอกัน (๑) กระทรวงกระลาโหมว่าการทหาร แยกสาขาเป็นกรมยุทธนาธิการบัญชาการทหารบกและเป็นกรมทหารเรือ (๒) กระทรวงต่างประเทศ มีหน้าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับนานาประเทศ (๓) กระทรวงมหาดไทยว่าการในหัวเมืองและเมืองประเทศราช ฝ่ายธุระการ

ตามหน้าที่ก็บำรุงความศุขสำราญ และดับทุกข์ร้อนของราษฎรพลเมือง รักษาความสงบในจังหวัดและจัดการอื่นแทนเจ้ากระทรวงบ้างก็มีเช่นในบัดนี้ ยังจัดการสรรพากร การรักษาป่าไม้ และการทำเหมืองแร่เป็นต้น (๔) กระทรวงเมืองมีหน้าที่อย่างเดียวกับกระทรวงมหาดไทย แต่ว่าการเฉภาะในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองมณฑลนี้ (๕) กระทรวงวัง ว่าการในพระราชนิเวศน์ และการที่เกี่ยวกัน (๖) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ว่าการที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์สำหรับราชการแผ่นดิน (๗) กระทรวงเกษตร มีหน้าที่ดูแลการนาขุดคลองไขน้ำ รักษาโฉนดสำหรับที่ดิน และการทำมาหากินอย่างอื่นของราษฎรซึ่งเกิดในท้องที่ (๘) กระทรวงยุติธรรม มีหน้าที่รักษาพระอัยการ จัดการศาลวินิจฉัยอรรถคดี ลงโทษแก่ผู้ที่ล่วงพระราชอาชญาแผ่นดินและระงับพิพาทของราษฎร ให้ได้รับยุติธรรมเสมอหน้า (๙) กระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับพระสาสนา บัญชาการกรมสังฆกิจการีจัดการศึกษาการพยาบาลและพิพิธภัณฑ์ (๑๐) กระทรวงโยธาธิการดูการนวกรรมคือการก่อสร้างต่าง ๆ ทำทางรถไฟและจัดไปรสนีย์โทรเลข อนึ่งได้ทรงเลือกพระราชวงษานุวงษ์และข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้มีปรีชาสามารถตั้งเป็นองค์มนตรีมีหน้าที่รับราชการบางอย่างที่โปรดให้ทำ และเป็นรัฐมนตรี มีหน้าที่ไว้ประชุมทำกฎหมาย แต่สองพวก

นี้ต้องเรียกเข้าประชุมเฉภาะเมื่อมีราชการที่โปรดให้ปฤกษา อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักรรวมหลายหัวเมืองเข้าจัดเป็นมณฑลหนึ่ง ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล มีหน้าที่เป็นผู้ต่างตัวเสนาบดีเจ้ากระทรวงดูแลบังคับบัญชาหัวเมือง ที่รวมอยู่ในมณฑลทั่วไป ในหัวเมืองหนึ่งมีผู้ว่าราชการเมือง เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ และแบ่งอาณาเขตร์เมืองออกเป็นอำเภอตำบลและหมู่บ้านตามสมควรแก่ความสดวกแห่งการปกครอง มีเจ้าหน้าที่รักษาราชการทั่วทุกแห่ง

ส่วนพระราชประเพณี ขนบธรรมเนียมที่ยังไม่ล่วงเวลาก็ได้ทรงรักษาให้คงอยู่ตามที่ไม่เลิกถอน ที่ล่วงเวลาเสียแล้ว ก็ได้ทรงผ่อนปรนแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามควร และตั้งแต่งขึ้นใหม่ให้ต้องแก่เวลา ข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาในส่วนนี้ คือทรงตั้งพระราชประเพณีมีมกุฎราชกุมารเป็นรัชทายาท แทนตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อกันความสับสนไม่เรียบร้อย ซึ่งเป็นเหตุก่อการณ์หยุกหยิกในพระบรมราชวงษ์ ดังที่เคยมีมาในปางหลังเสีย ก่อนแต่นี้ พระราชวงษานุวงษ์และข้าราชการต้องหมอบเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทรงพระราชดำริห์เห็นเป็นความยากแก่ผู้เฝ้าอยู่นาน เป็นการกรากกรำในอันใช่ที่ อันธรรมเนียมเช่นนี้

หากจะใช้ในเวลาพระราชอาณาจักรยังไม่ราบคาบก็ทำเนา แต่ในบัดนี้ จะใช้ธรรมเนียมเคารพอย่างอื่นแทนก็ยังได้ ไม่ต้องต่ำต้อยเป็นที่น่าอดสูแก่ชาติที่ไม่ได้ใช้หมอบกราน ในเวลาที่เข้าสมาคมด้วยกัน จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงษานุวงษ์ และข้าราชการยืนเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท และพระราชทานอาศน์ให้นั่ง ไม่ต้องหมอบเฝ้าดังในกาลก่อน และทรงจัดเครื่องราชอิศริยาภรณ์ที่ได้สร้างขึ้นในแผ่นดินก่อน ให้เป็นระเบียบดีขึ้น และทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วย ทั้งเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทั้งเหรียญต่าง ๆ ใช้เป็นของพระราชทานสำหรับประดับเป็นเกียรติยศในราชการ อนึ่งแต่ครั้งโบราณมา ยังใช้ศุภมาตรนับกาลสมัยโดยจันทรคติ ในหนังสือเอกสารและบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ยังหาเป็นระเบียบแน่นอนมั่นคงไม่ ยากที่จะคำนวณกาลในปางหลังได้ถ้วนถี่ ในเวลานี้ไม่เหมาะแก่ธุระของมหาชน จึงโปรดให้ใช้วิธีกำหนดดับศุภมาตร โดยสุริยคติในราชการทั่วไป เว้นไว้แต่กำหนดวันพระราชพิธี ซึ่งควรทำตามดิถีจันทรคติโดยโบราณจารีตอันยังไม่กีดแก่เวลา อนึ่งการเก็บภาษีอากรของแผ่นดิน แต่ก่อนเป็นภาษีผูกขาดขึ้นในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ย่อมคั่งค้างและบ่าไปโดยทางอ้อมบ้างโดยทางตรงบ้าง ผู้จะได้รับพระราชทานก็หาได้เต็มจำนวนไม่ เงินแผ่นดินไม่ใคร่พอใช้ราชการ ได้ทรงพระราชดำริห์แก้ไขโดยเด็ดเดี่ยว

ไม่ปล่อยให้เป็นไปในอำนาจของบุทคล จัดการวางแบบแผนมาโดยลำดับ มีวิธีรับและจ่ายเป็นหลักฐานมั่นคง รวมพระราชทรัพย์มาจับจ่ายในพระราชวงษ์และราชการแผ่นดินทวีขึ้นโดยลำดับปี ภายหลังได้โปรดให้เลิกภาษีภายนอกอันเป็นความลำบากแก่ราษฎร และยกเลิกบ่อนเบี้ยซึ่งเป็นทางให้คนประพฤติชั่วลงทุกปี จนถึงเลิกได้ขาดในหัวเมืองทั้งปวง เลิกวิธีผูกขาดทำเป็นของหลวงเก็บเองก็มีหลาย เทียบกับรายที่ควรจะขาดจำนวน เงินแผ่นดินก็จัดว่ามีส่วนได้ยังมาก ตามงบปีหลังถึงเกือบ ๕๖ ล้านบาท และยังทรงพระราชดำริห์ขึ้นด้วยพระองค์เอง ในที่จะทำให้เป็นเยี่ยงอย่างไว้ ณ ภายหน้า ได้ทรงสละพระราชานุภาพในอันจะเรียกเงินแผ่นดินใช้ราชการส่วนพระองค์ได้ไม่มีประมาณ ทรงจำกัดเงินที่สำหรับจะใช้ราชการในพระองค์ และที่จะพระราชทานพระราชวงษ์และใช้ราชการในกระทรวงวังเป็นประมาณยืนไม่ทวีขึ้นตามส่วนร้อยอย่างแต่ก่อน เงินนอกจากนั้นใช้จ่ายในราชการแผ่นดินทั้งสิ้น จึงได้มีเงินแผ่นดินพอจ่ายราชการที่ต้องจัดทวีขึ้นทุกปีเป็นลำดับมา การพระคลัง นับว่าถึงความมั่งคั่งสมบูรณ์ ไม่เคยมีในปางหลัง

ยังการพระสาสนาก็ได้ ทรงทำนุบำรุงตามพระราชประเพณี มีข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาเป็นพิเศษคือเมื่อปีระกาเบ็ญจศกจุลศักราช ๑๒๓๕ หรือ ร.ศ. ๙๒ ทรงพระ

ราชศรัทธากอบด้วยพระราชอุสาหะเสด็จออกอุปสมบท เป็นพระภิกษุสืบอายุพระพุทธสาสนา ทรงบำเพ็ญพระเนกขัมบารมีอยู่เพียงกาล ปลูกความชื่นบานแห่งพุทธสาสนิกชนทุกจำพวกให้นิยมในพระบารมี ได้ทรงสร้างพระบาฬีไตรปิฎกพิมพ์ถึงพันจบ โปรดให้จัดการสอบไล่พระปริยัติธรรมเป็นการประจำปีไป จัดการปกครองสงฆมณฑลในพระราชอาณาจักร์ให้เป็นระเบียบอันดี นอกจากนี้ยังได้ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์พระอารามเป็นหลายวัด ที่จัดว่าเป็นสำคัญควรระบุชื่อ คือ วัดราชบพิธ วัดเบ็ญจมบพิตร วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ วัดเทพสิรินทราวาส เหล่านี้เป็นวัดเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินปัจจุบัน

ยังมีพระราชจรรยาอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก ยากที่จะวิสัชนาให้สิ้นสุดเมื่อกล่าวโดยยุติกนัย พระราชกิจทั้งปวงที่ได้ทรงจัดขึ้นแล้ว ทรงตรวจตารักษาให้เป็นไปโดยระบอบ ทรงสอดส่องเลือกหากรณีย์ที่ชอบแล้วประดิษฐ์ขึ้นไว้ เสด็จพระราชดำเนินในประเทศนอกประเทศ ในเขตร์บุรทิศนี้ ตลอดถึงด้าวยุโรปที่สุดเหนือ เพื่อจะได้ทอดพระเนตร์เหตุการณ์นั้นๆ ด้วยพระองค์เอง เป็นเครื่องอุดหนุนพระราชดำริห์ในอันทรงบำเพ็ญราชธรรมให้ไพบูลย์

ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศในแผ่นดินปัจจุบันนี้

ย่อมทวีขึ้นโดยลำดับในปีแรกเสด็จผ่านพิภพมีเรือค้าขายเข้าออกประมาณ ๓๐๐ เศษ ในรวาง ๔๐ ปีมีจำนวนถึง ๗๐๐ ลำเศษ เป็นอันมากกว่าเก่าเกินสองเท่าโดยนับลำ เมื่อคิดถัวรวางเรือที่จุสินค้าโดยน้ำหนักให้เสมอภาคกันครั้งก่อนลำหนึ่ง จุเพียง ๔๐๐ ตันเศษ ในศกหลังลำหนึ่งจุถึง ๙๐๐ ตันเศษ คงเป็นเรือใหญ่กว่าแต่ก่อนเกินสองเท่า ราคาสินค้าเข้ามาน้อยกว่าราคาสินค้าออกไป มีเงินเข้าในพระราชอาณาจักรเจริญโดยลำดับมา แต่แรก ๒ ล้านบาทเศษ แม้ในบัดนี้ความต้องการอติเรกศุขของประชาชนทวีขึ้นตามความบริบูรณ์ของบ้านเมือง ถึงอย่างนั้นในศกหลังก็ยังถึง ๒๕ ล้านบาทเศษ มากกว่าเก่าเป็นหลายเท่า พระราชอาณาจักรมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติพ้นที่จะพรรณนา

นอกจากพระราชจรรยา ที่ได้ทรงบำเพ็ญโดยฐานเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ยังทรงพระเมตตาปรานีสนิทสนมกับพระราชวงษานุวงษ์เสวกามาตย์ตลอดลงไปถึงราษฎรสามัญโดยฉันเป็นมิตร จะพึงเห็นได้ในกิจการนั้นๆ เป็นต้นว่า ในการบำเพ็ญพระราชกุศล และในงานนักขัตรฤกษ์ ทรงชักโยงให้โดยเสด็จพร้อมเจ้าพร้อมข้าเป็นที่น่านิยมยินดี การณ์ดังนี้สมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าจึงเป็นที่รักที่นับถือของมหาชนทุกชั้นทั่วไป ควรแก่พระนามาภิไธยว่าปิยมหาราช แท้จริง

ใช่ว่าจะสิ้นเชิงก็หาไม่ ยังมีสิ่งแสดงให้ปรากฏว่าสมเด็จบรมบพิตร์พระราชสมภารเจ้าทรงบุญญาธิการอีกเป็นอนันต์ เป็นต้นว่าได้ช้างสำคัญทั้งพลายพังถึง ๑๔ เชือก มากกว่าในหนหลังครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งได้พระนามาภิไธยเฉลิมพระเกียรติยศว่าพระเจ้าช้างเผือกก็ไม่เท่าถึง ยังสิ่งซึ่งแปลกประหลาดนานาไม่เคยมีในกาลก่อน มามีขึ้นในรัชกาลนี้ก็มากหลาย พ้นที่จะพรรณนา ยังมหาชนให้ได้อติเรกศุขทั่วกัน ความสมบูรณ์แห่งพระราชอาณาจักรนี้ เพราะพระบารมีบันดาล ก็ปานกันกับความรุ่งเรืองแห่งสุขาวดีโลกธาตุ อันสำเร็จด้วยอำนาจพระอมิตาภพุทธเจ้าที่แสดงไว้ในบางปกรณ์แห่งนิกายฝ่ายอุดรทิศ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จอวตารมาสู่สยามพิภพพอเหมาะแก่สมัย ราวกับเรื่องพระปฐมสมโพธิว่า เหล่าเทวดาสันนิษฐานเห็นเป็นเวลาจึงพร้อมกันไปทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ เพื่อจุติจากดุสิตพิภพมาอุปบัติในมนุษย์โลก และยังสัตวนิกรผู้มีอุปนิสัยให้ข้ามพ้นจากโอฆสงสารฉะนั้น แม้สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าทรงพระปัญญา ลึกล้ำเล็งเห็นการณ์ไกลก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น พระองค์ทรงเจริญพระชนมายุแล้ว ก็มีรัชกาลไปไม่ได้ถึงไหน การปกครองพระราชอาณาจักร ที่ทรง

จัดแก้ไขนั้น ก็พอประทังไปได้ชั่วเวลา กาลล่วงมาถึงแผ่นดินปัตยุบัน ความเป็นไปของบ้านเมืองในทิศนี้เปลี่ยนแปลงหนักขึ้นทุกที การปกครองก็จำเป็นจะจัดให้เป็นระเบียบมั่นคงทวีขึ้นตามกัน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระสติปัญญามั่นในพระราโชบาย ประกอบด้วยพระวิริยะอันกล้า ก็สามารถทรงปกครองป้องกันพระราชอาณาจักรให้เกษมสวัสดิ์ ในสมัยที่นครใกล้เคียงเกิดอุปัทวะล่มจมตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่นไม่มีเหลือ ซ้ำทรงทำนุบำรุงให้เจริญมั่งคั่งสมบูรณ์สงบราบคาบ ประชาชนได้อยู่เย็นเป็นศุขปราศจากทุกข์ปราศจากภัย เพิ่มพูลพระบารมีกฤษฎาภินิหาร และพระเกียรติยศเดชานุภาพแห่งพระบรมราชวงษ์ให้เจริญยั่งยืนสืบมาสมด้วยคำสรรเสริญในพุทธนิพนธ์คาถาว่า อุฏ์ฐานวโต สตีมโต สุจิกัม์มัส์ส นิสัม์มการิโน สัญ์ญตัส์ส จ ธัม์มชีวิโน อัป์ปมัต์ตัส์ส ยโสภิวัฑ์ฒติ ดังนี้ มีความว่าเมื่อกุลบุตรมีความหมั่นไม่อยู่เฉย มีสติตริรอบคอบประกอบแต่กรรมที่สอาดปราศจากโทษมีปรกติใคร่ครวญให้ตระหนักก่อนแล้วจึงทำคอยระวังความเสียหายเลี้ยงชีพโดยอุบายอันเป็นธรรม ไม่เลินเล่อในกิจการ ยศคือความเป็นอิศระความมีเกียรติ ความมีบริวาร ย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป ตระกูลตลอดถึงบ้านเมืองจะรุ่งเรืองก็เพราะอาศรัยท่านผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนี้เป็นที่ตั้ง เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จทั่วกัน เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรม

ศาสดาจึงตรัสสรรเสริญความเกิดของท่านผู้เช่นนั้นว่า สัป์ปุริโส ภิก์ขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนัส์ส อัต์ถาย หิตาย สุขาย โหติ เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัปปุริสบุทคลเกิดมาในตระกูลก็เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและศุขแห่งชนเป็นอันมาก ทั้งมารดาบิดาบุตรภรรยา พวกบุรุษผู้เป็นทาษเป็นผู้ทำงาน มิตรอมาตย์สมณพราหมณ์ทั่วไป เหมือนมหาเมฆยังเข้ากล้าให้สำเร็จทั่วกัน เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากฉะนั้น

ด้วยอำนาจราชธรรมส่วนรัฐาภิบาลโนบายสำเร็จเป็นประโยคสมบัติ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จสถิตยั่งยืนในราชมไหศวรรยาธิปัตย์ โดยสวัดิภาพในบัดนี้ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ คุณธรรมความดีย่อมอุปถัมภ์มนุษย์นิกร ให้เจริญชนมายุศุขสถาพรไม่ตกต่ำ สมด้วยคำประพันธ์พุทธภาสิตในอรรถกถาพระธรรมบท พระคันถรจนาจารย์ ชักมากล่าวในท้องเรื่องอัคคสาวกบรรพชาว่า ธัม์โม หเว รัก์ขติ ธัม์มจาริ ธรรมนั้นแหละย่อมรักษาบุทคลผู้มีปรกติประพฤติธรรม ธัม์โม สุจิณ์โณ สุขมาวหาติ ธรรมที่บุทคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำมาซึ่งศุข เอสานิส์โส ธัม์เม สุจิณ์เณ ความได้ซึ่งศุขนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว น ทุค์คติ คัจ์ฉติ ธัม์มจารี บุทคลผู้มีปรกติประพฤติธรรมย่อมจะไม่ต้องไปสู่คติอันชั่วทราม ดังนี้

ก็และศัพท์ว่าธรรมนี้ มีความจะพึงพรรณนาได้หลายกระบวนแต่ที่ควรถวายวิสัชนาในที่นี้ ธรรมมี ๒ ประการคือบุรพการความทำอุปการก่อน ๑ ปฏิการความทำตอบแทนอุปการ ๑ บุรพการ เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่พึ่งของผู้น้อย ปฏิการเป็นหน้าที่ของผู้น้อยซึ่งพำนักท่าน แสดงโดยบุทคลาธิษฐาน ชนสี่คู่ คือ มารดาบิดากับบุตร คู่ ๑ อาจารย์กับศิษย์ คู่ ๑ พระราชากับราษฎร คู่ ๑ พระศาสดากับสาสนิกบริษัท คู่ ๑ ต่างได้ประพฤติสมควรตามหน้าที่ของตน ๆ ผู้ใหญ่ก็ได้ชื่อว่าเป็นบุรพการี ผู้น้อยก็ได้ชื่อว่าเป็นคนกตัญญูกตเวที จัดว่าเป็นธรรมจารีผู้มีปรกติประพฤติธรรมได้ คู่อันเศษจะยกไว้ จะพรรณนาเฉภาะคู่พระราชากับราษฎร พระราชาผู้ทรงพระอารีรักพศกนิกร ตั้งพระองค์อยู่ในทศพิธราชธรรมจรรยา ก็จัดว่ามีพระคุณความดีเป็นส่วนอัตตสมบัติ แต่นั้นทรงบำเพ็ญจักรพรรดิวัตรและสังคหวัตถุ สงเคราะห์อาณาประชาชนทั่วไปทุกชั้น จัดว่าทรงพระคุณส่วนปรัตถจริยา เป็นธรรมิกราชา พระเจ้าทรงธรรมมิ่งมกุฎของราชอาณาจักรเป็นที่รักที่นับถือของชนนิกรทั่วหน้าเหมือนบิดาที่ดีเป็นศรีของบุตร ฉะนั้น สมควรคำสรรเสริญว่าเป็นบุรพการีของราชฎร ฝ่ายพศกนิกรผู้รู้พระคุณจงรักภักดีซื่อสัตย์ ประพฤติตนให้สมควรแก่มีเจ้าที่ดี จำพวกมีหน้าที่ก็ตั้งอุสาหะปฏิบัติราชการให้เป็นผล จำพวกพลเมืองก็ตั้งอยู่ในความสงบ

ประกอบการเลี้ยงชีพโดยธรรมสุจริต เฉลี่ยส่วนกำไรถวายเป็นราชพลีโดยทางเสียภาษีอากรด้วยความเต็มใจช่วยเป็นกำลังบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญ ดังนี้ชื่อว่ารักเจ้า ควรกล่าวว่าเป็นคนกตัญญูกตเวทีรู้พระคุณและฉลองพระคุณท่าน พระราชาและราษฎรเช่นนี้ เป็นคู่ที่สมควรกัน พระคันถรจนาจารย์ยกขึ้นเป็นอุทาหรณ์ในข้อนี้ ธรรมนี้ย่อมรักษาธรรมจารีบุทคลผู้ประพฤติบริบูรณ์ตามหน้าที่ไม่บกพร่อง มิให้ต้องตกต่ำเลวทราม และให้ได้บันลุความศุขความเจริญ เป็นผลานิสงส์ผู้ประพฤติธรรมมา ปลงใจเห็นลงได้เมื่อใดว่าตนได้ประพฤติธรรมสมควรตามหน้าที่ เมื่อนั้นก็จะมีกมลปราโมทย์ ได้เสวยศุข ณ ภายในเป็นวิสัยของผู้มีปัญญา สมเด็จพระโลกนารถเจ้าผู้เป็นบุรพการีของพุทธบริษัทก็ได้ตรัสเปล่งสุรสีหนาทแสดงความรู้สึกในพระทัยเช่นนั้นว่า ยं สัต์ถารา กรณียं สาวกานं หิเตสินา อนุกัม์ปเกน อนุกัม์ปี อุปาทาย สัพ์พัน์ตं โว มยา กตं กิจใดอันศาสดาผู้เอ็นดูแสวงหาประโยชน์จะพึงทำ กิจนั้นอันเราถือความเอ็นดูเป็นที่ตั้งทำแล้วเพื่อท่านทั้งหลายทุกประการ แต่นั้นจึงทรงชักชวนให้สมาทานในธรรมานุธรรมปฏิบัติต่อไป สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติในพระองค์ และทรงบำเพ็ญพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักร มีนัยดังรับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น จัดว่าเป็นบุรพการีของ

ราษฎรข้าขอบขัณฑสีมา เมื่อเสด็จดำรงราชมไหศวรรยาธิปัตย์ครบ ๔๐ ปีบริบูรณ์ ล้ำรัชกาลทั้งปวงในปางหลัง สมมติว่าเป็นรัชมงคลกาลพระราชวงษานุวงษ์เสวกามาตย์ ราชบริพารตลอดถึงชนสามัญพร้อมกันสร้างพระบรมรูปแล้ว และเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ ที่สมควร เพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณให้ปรากฏสืบไป เช่นนี้ก็นับเข้าในปฏิการเป็นหน้าที่ของผู้กตัญญูกตเวที ธรรม ๒ ประการนี้ ของคู่ใดยังเป็นไปกลมเกลียวกัน คู่นั้นย่อมถึงความเจริญไม่มีเสื่อมทรามสมกระแสความแห่งพระคาถา ซึ่งได้ชักมากล่าวแล้วในเบื้องต้น

พระราชกุศลบุญราศีซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญ ณ อภิลักขิตสมัยพิเศษนี้ ทรงพระราชอุทิศแด่อารักขเทวดาและวัตถุเทวดาเป็นปัจจุปการกิจ ขอเทพเจ้าทั้งหลายจงมีไมตรีจิตร์รับอนุโมทนาให้สำเร็จศุขสมบัติตามเทวาธิบายแล้ว จงอภิบาลด้วยเทวฤทธิ์ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระบรมเดชานุภาพ มีชัยทั่วทุกทิศ ขอหมู่โยธีพลนิกายจงมีจิตร์ร่วมสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มั่นคงในความสวามิภักดิ์เป็นกำลังรักษาพระราชอาณาจักร ให้สงบราบคาบขอสรรพวัตถุอันเป็นเครื่องเจริญพระบรมเดชานุภาพจงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์ขอเสี้ยนศัตรูภายในภายนอกจงสาบสูญกลับร้ายเป็นดีด้วยเดชะ

พระบารมีบันดาล

อนึ่งขออำนาจพระราชกุศลสมภารส่วนรัฐจรรยาที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในสมัยนั้น ๆ จงอุปถัมภ์ด้วยบุญฤทธิ์ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงเจริญด้วยพระสิริโสภาคย์จำรูญด้วยราชอิศริยยศเกียรติคุณบุญญาธิการ ขอหมู่พระราชวงษานุวงษ์และเสวกามาตย์ราชบริพาร จงพรักพร้อมร่วมสมานฉันท์ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ด้วยความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริต เป็นกำลังทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรให้มั่งคั่งสมบูรณ์ ขอพระราชทรัพย์จงเกิดมีมากมูลไหลหลั่งถั่งมาทั่วทิศานุทิศ ทั้งภายในภายนอกไม่มีที่สุดลง ให้ได้ดำรงความเป็นขัตติยมหาศาลอย่ารู้เสื่อมทราม ขอประเทศที่เป็นราชสัมพันธมิตรจงมีน้ำใจอันงามปราศจากวิหิงสา มีความอารีเปรมฉันท์พลอยบันเทิงจิตร์ด้วย ช่วยนำราชลาภมาเพิ่มพูลพระบรมโพธิสมภาร

อนึ่งขออานุภาพพระรัตนตรัยจงคุ้มเกรงรักษาด้วยอิทธิฤทธิให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระพรสี่ประการ คือ อายุ ทรงพระชนม์ยืนยาว วัณโณ มีพระฉวีวรรณผุดผ่องสดใสเป็นรูปสมบัติ สุขๆ ได้ความผาสุกพระกรัชกายสบายพระราชหฤทัย พลประกอบด้วยพระกำลังเข้มแข็ง และพระปฏิภาณแคล่ว

คล่องว่องไว จงเสด็จสถิตเนานานในบรมราชสมบัติ โดยสวัสดิภาพ ขอพระราชกุศลอันเป็นปัจจัยแห่งพระชนมศุขสถาพร จงมาสโมสรร่วมเป็นกำลังสกัดกั้นสรรพอุปัทวันตราย อย่าให้มีมากล้ำกลายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ ขอสรรพอิฐารมณ์ในภายนอกอันจะเกื้อกูลแก่ความเกษมสำราญจงเกิดมีเนืองนันต์ ขอสรรพโรคาพาธอันร้ายกาจเรื้อรังจุกจิก จงอย่าได้ช่องที่จะเกิดขึ้นบีฑาให้ระส่ำระสาย ขอผลแห่งสัตยาธิษฐานซึ่งอภิปรายนี้ จงประสิทธิแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกประการ

อรหำ สัม์มา สัม์พุท์โธ อุต์ตมำ ธัม์มมัช์ฌคา
มหาสำฆำ ปโพเธสิ อิจ์เจตำ รตนัต์ตยำ

พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดแล้วยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้เบิกบานตื่นจากกิเลสนิทรา นี้จัดว่าพระรัตนตรัย คือวัตถุประเสริฐให้เกิดความยินดีสามประการแม้ถึงจะต่างกันโดยวัตถุว่า พุท์โธ ธัม์โม สำโฆ ดังนี้ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอันเดียวกันโดยอรรถเพราะไม่แยกจากกันไปได้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมก่อนแล้วสอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม พระธรรมนั้นพระสงฆ์ได้ทรงไว้ และพระสงฆ์เล่าก็เป็นสาวกของ

พระพุทธเจ้า เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้ พระรัตนตรัยนี้บริสุทธิ์อุดมประเสริฐในโลกย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งแก่ผู้เลื่อมใสแล้วใคร่ความบริสุทธิ์แก่ตนปฏิบัติอยู่โดยชอบ ความบริสุทธิ์จากกิเลศทั้งปวง เป็นความดับจากทุกข์ทั้งปวง พระนิพพานเป็นธรรมชาติสูญอย่างยิ่ง คือว่างจากกิเลศและกองทุกข์ทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่าเป็นบรมศุข ด้วยสัจจวาจาภาสิตนี้ ขอความสวัสดีจงเกิดมีในกาลทุกเมื่อ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัยเป็นปฏิพาหโนบายกางกั้น ขออุปัทวันตรายและอุปสัค คือข้อติดขัดทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานซึ่งสยามรัฐมหาชนบทนี้ในกาลไหน ๆ จงบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง ขอความเป็นผู้ไม่มีโรค ความศุขสำราญ ความเป็นผู้มีอายุยืนนาน และความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิบุลผลนั้น ทั้งศุขโสมนัศสวัสดีในที่ทุกสถาน จงเกิดมี จงเป็นไปแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับพระบรมราชวงษ์ผู้ทรงอภิบาลสยามรัฐมหาชนบทนี้ ขอเทพเจ้าผู้สิงสถิตในสยามรัฐมณฑล ตั้งต้นแต่พระราชนิเวศน์ตลอดเขตร์รัชสีมาที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบูชาแล้ว ด้วยธรรมพลี และอามิษพลีจงตั้งไมตรีจิตร์อภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับรัฐมณฑล ด้วยนำเข้าไปใกล้ซึ่งอิฐวิบูลผลอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ และคอยป้องกัน

ซึ่งสรรพโทษอันไม่เกื้อกูลแก่ความเจริญอย่าให้เกิดมี

สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ สิท์ธมัต์ถุ อิทำ ผลำ
เอตัส์มึ รตนัต์ตยัส์มึ สัม์ปสาทนเจตโส

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้มีพระราชหฤทัยเลื่อมไสในพระรัตนตรัยนี้ สมพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เทอญ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรค์คต

(คัดจากราชกิจจานุเบกษา)

ด้วยเหตุอันไม่ได้แลเห็นแต่ก่อนว่า จะมีเวลาเร็วพลันเป็นที่เศร้าโศกโทมนัศโสกาลัยอันยิ่งใหญ่สาหัส ในนิกรชนทุกหมู่เหล่าไม่เลือกหน้าได้บังเกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรพระโรคพระธาตุพิการมาแต่วันที่ ๑๖ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๙ พระโรคกลายไปทางพระวักกะพิการ แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ ถึงวันเสาร์ที่๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๙ เวลา ๒ ยาม ๔๕ นาที เสด็จสวรรค์คต ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังสวนดุสิต พระชนม์พรรษา ๕๘ เสด็จดำรงศิริราชสมบัติมาได้ ๔๓ พรรษา วันในรัชกาลนับแต่มูลพระบรมราชาภิเศก ๑๕๓๒๐ วัน

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ผู้เป็นรัชทายาทสืบพระบรมราชสันตติวงษ์ดำรงศิริราชสมบัติ

เป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประทับในพระที่นั่งอัมพรสถาน พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาทที่เป็นเสนาบดีและองค์มนตรี มีพระราชดำรัสสั่งการสรงพระบรมศพ และเชิญไปประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในวันรุ่งขึ้น

ครั้นวันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เจ้าพนักงานได้จัดการตกแต่งในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขตวันออกตั้งแท่นรองโต๊ะหมู่ เชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประดิษฐานและตั้งเครื่องนมัสการ พระแท่นทรงกราบเบื้องขวาซ้ายตั้งโต๊ะจีนลายคราม มุขตวันตกตั้งแว่นฟ้าทองคำ ๓ ชั้นบนฐานบุพโพมีฐานเฉียงกั้นพระฉากผูกพระสูตร มุขเหนือตั้งพระแท่นเป็นเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ทางข้างผนังด้านตวันออก ด้านตวันตกกันเป็น ๒ เตียง และตั้งอาศน์สงฆ์ข้างผนังมุขตวันออกเลี้ยวมาถึงมุขด้านเหนือ และที่ตรงหน้าพระฉากอีกอาศน์หนึ่งสำหรับสดับปกรณ์ และผูกพระสูตร์ที่มุขเด็จหน้าพระที่นั่งไว้พร้อมเสร็จ

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำสรงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วพระบรมวงษานุวงษ์ และเสนาบดีสรงพระบรมศพตามลำดับไป เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์

กลองชนะมโหรทึก เมื่อเสร็จสรงแล้ว เจ้าพนักงานกรมพระภูษามาลา มีพระยาราชโกษา พระเทพาภรณ์เป็นต้น ถวายเครื่องทรงอย่างบรมขัตติยาธิราชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานในพระลองเงินแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายพระมหากฐินทรงแล้ว เจ้ากรมพระตำรวจเชิญพระลองลงจากพระที่นั่งอัมพรสถาน ขึ้นพระเสลี่ยงหิ้วมาประดิษฐานบนพระที่นั่งสามคาน มีพระมหานพปดลเสวตรฉัตรคันดาลกั้น ทหารมหาดเล็กที่ตั้งแถวอยู่ในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งอัมพรสถานพร้อมด้วยแตรวง ถวายวันทยาวุธบรรเลงเพลงแตรสรรเสริญพระบารมี เจ้าพนักงานประกอบพระโกษทองใหญ่เสร็จแล้ว พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าสุริยงค์ประยุรพันธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยขึ้นประคองพระโกษ คู่เคียงเข้าประจำที่ขวาซ้ายข้างละ ๘ คือ คู่ที่ ๑ นายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กับนายพลโท พระยาสุรเสนาสมุหราชองครักษ์ คู่ที่ ๒ พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ กับ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ คู่ที่ ๓ นายพลโท พระยาสีหราชเดโชไชย กับนายพลตรี พระยาประสิทธิ์ศัลการ คู่ที่ ๔ พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร กับ พระยา

บำเรอภักดิ์ คู่ที่ ๕ พระยาอนุชิตชาญไชย กับ พระยาอภัยรณฤทธิ์ คู่ที่ ๖ พระยาราชสงคราม กับ พระยาสามภพพ่าย คู่ที่ ๗ พระยานรฤทธิ์ราชหัช กับ พระยาศิริสัตย์สถิตย์ คู่ที่ ๘ พระยาเวียงไนยนฤบาล กับพระยาศุภกรณ์บรรณสาร พร้อมด้วยกระบวนแห่ทหารบกไปข้างหน้า ตำรวจมหาดเล็กเดินเป็นสี่สาย กลองชนะทอง ๒๐ กลองชนะเงิน ๒๐ กลองชนะแดงลายทอง ๘๐ จ่าปี่ ๒ จ่ากลอง ๒ แตรงอน ๑๖ แตรฝรั่ง ๑๒ สังข์ ๒ เครื่องสูงชุมสายบังแทรกหักทองขวางหน้าหลังสองสำรับ มหาดเล็กอินทร์พรหมเชิญพุ่มต้นไม้ทองเงิน พระกลดบังสูริย์พัดโบก มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่อง หน้า ๖ หลัง ๔ มหาดเล็กเชิญเครื่องราชูปโภคเดินหลังพระที่นั่ง นาลิวัลสยายผม ๘ เดินหลังเครื่องสูง เวลาทุ่มหนึ่งเดินกระบวนแต่หน้าพระที่นั่งอัมพรสถาน มาตามถนนข้างพระที่นั่งสีตลาภิรมย์ เลี้ยวมาทางถนนข้างพระที่นั่งอนันตสมาคม เลี้ยวออกประตูหน้าพระที่นั่งออกหน้าพระลานพระราชวังสวนดุสิต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาดเล็ก ทรงพันผ้าดำทุกข์เครื่องราชอิศริยาภรณ์ ทรงพระราชดำเนินตามกระบวนพระบรมศพต่อท้ายเครื่องสูงมีนายทหารเชิญธงบรม

ราชธวัชตามเสด็จ ต่อมาพระบรมวงษานุวงษ์ทรงเครื่องเต็มยศบ้าง ทรงเครื่องผ้าทรงขาวบ้าง ประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ตามพระบรมศพ ทหารมหาดเล็กเดินแซงข้างละ ๒ แถว ต่อพระบรมวงษานุวงษ์ในระหว่างกลางพนักงานกรมม้าจูงม้าพระที่นั่ง ๔ ม้า แล้วถึงข้าทูลลอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือนแต่งเต็มยศพันแขนดำเดินตามพระบรมศพเป็นอันมาก ทหารเรืออยู่ท้ายกระบวน มาตามถนนราชดำเนินข้ามสะพานมัฆวานรังสรรค์ สะพานผ่านฟ้าลีลาศ สะพานผ่านพิภพลีลา มาเลี้ยวถนนหน้าพระลานเลี้ยวเข้าประตูวิเศษไชยศรี ทหารกระบวนหน้ามาถึงพระบรมมหาราชวัง เข้าแถวกระทำวันทยาวุธเป่าเพลงแตรสรรเสริญพระบารมีแล้วทหารที่ยืนรายข้างทางกลับหันปลายกระบอกปืนลงวางกับพื้น ตลอดมาถึงหน้าประตูพิมานไชยศรีกระบวนตั้งแต่ตำรวจมหาดเล็กเข้าในประตูพิมานไชยศรีเลี้ยวไปทางหน้าห้องกรมพระอาลักษณ์ เข้าในชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางช่องกำแพงที่รื้อเปิดออกหยุดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าพนักงานเชิญพระโกษ เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เข้าในพระฉากมุขตวันตก เชิญประดิษฐานบนแว่นฟ้าทองคำ ภายใต้นพปดลมหาเสวตรฉัตร์ แวดล้อมด้วยเครื่องสูง

ชุมสาย บังแทรกต้นไม้ทองเงิน และตั้งเครื่องราชูปโภค เครื่องนมัสการ ในเวลานี้นางร้องไห้ร้องอยู่ในพระฉากมุขด้านใต้ เมื่อประดิษฐานพระลองประกอบโกษเสร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาท-สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรผ้าขาวพับต่อไป รวมไตร ๑๒๐ ไตร ผ้าขาวพับ ๒๔๐ พับ พระสงฆ์สดับปกรณ์ พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นประธาน แล้วถวายอนุโมทนาเสร็จแล้ว เวลา ๕ ทุ่มเศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับแรม ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง ส่วนที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมีพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมทั้งกลางคืน กลางวัน รับพระราชทานฉันเช้า ๓๒ รูปเพล ๑๖ รูป

อนึ่ง เมื่อเวลาถวายน้ำสรงพระบรมศพแต่เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ นั้น กรมทหารบก ทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายคำนับทุกนาทีตลอดมา จนเชิญพระบรมศพเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสร็จแล้ว เวลา ๔ ทุ่มเศษ จึงหยุดยิงปืนใหญ่

คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี
ที่ ๓๔๑/๒๕๔๕
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

ตามที่ได้มีคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๗๐/๒๕๔๔ ลงวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ แต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ แล้วนั้น

เพื่อความเหมาะสมและเพื่อให้การดำเนินงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง มีผลดีต่อความมั่นคงของชาติ เสริมสร้างเกียรติภูมิ ตลอดจนภาพลักษณ์ของคนไทย รัฐบาลไทย และประเทศไทยต่อสังคมโลก อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๑ (๖) แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๔๔ และแต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รองนายกรัฐมนตรี (นายวิษณุ เครืองาม)	ประธานกรรมการ
๑.๒ ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	รองประธานกรรมการ
๑.๓ ปลัดกระทรวงกลาโหม หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๔ ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๕ ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๖ ปลัดกระทรวงมหาดไทย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๗ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๘ ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๙ ราชเลขาธิการ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๐ เลขาธิการพระราชวัง หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๑ เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๒ เลขาธิการนายกรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๓ เลขาธิการคณะรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ

๑.๑๔ อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๕ อธิบดีกรมศิลปากร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๖ เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๗ ผู้อำนวยการสำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๘ เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๙ ผู้อำนวยการองค์การสื่อสารมวลชนแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๐ ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๑ นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	กรรมการ
๑.๒๒ พลเอก จรัล กุลละวณิชย์	กรรมการ
๑.๒๓ นายเอนก สิทธิประศาสน์	กรรมการ
๑.๒๔ คุณหญิงสุชาดา ศรีเพ็ญ	กรรมการ
๑.๒๕ พลเอก วิชิต บุณยะวัฒน์	กรรมการ
๑.๒๖ ร้อยโท สุวิทย์ ยอดมณี	กรรมการ
๑.๒๗ นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	กรรมการ
๑.๒๘ นายเย็นใจ เลาหวณิช	กรรมการ
๑.๒๙ นางธัชกร เหมะจันทร	กรรมการ
๑.๓๐ คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	กรรมการ
๑.๓๑ นายประเสริฐ ณ นคร	กรรมการ
๑.๓๒ คุณหญิงเต็มสิริ บุณยสิงห์	กรรมการ
๑.๓๓ นายแมนรัตน์ ศรีกรานนท์	กรรมการ
๑.๓๔ นายสมพร เทพสิทธา	กรรมการ
๑.๓๕ นายประพัฒน์ แสงวณิช	กรรมการ
๑.๓๖ นายวิจิตร อาวะกุล	กรรมการ
๑.๓๗ ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ	กรรมการและเลขานุการ

๑.๓๘ ผู้อำนวยการส่วนส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ — กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๑.๓๙ ผู้อำนวยการส่วนวิชาการ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ — กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๑.๔๐ หัวหน้าฝ่ายเลขานุการและประสานงาน สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ — กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ พิจารณากำหนดนโยบายและแผนงานที่เกี่ยวกับการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ และการเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่สถาบันหลักของประเทศ

๒.๒ ให้คำปรึกษา ความคิดเห็น และข้อเสนอแนะในการปฏิบัติงานตามนโยบายและแผนงานที่วางไว้

๒.๓ ดำเนินการเกี่ยวกับการประชาสัมพันธ์ การเผยแพร่ และการให้ความรู้แก่ประชาชนในเรื่องเอกลักษณ์ของชาติ ตลอดจนเสริมสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับสถาบันหลักของประเทศแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ

๒.๔ ดำเนินการประสานงานและสนับสนุนการดำเนินงาน เพื่อการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติแก่หน่วยงานทั้งภาครัฐบาลและเอกชน

๒.๕ เพื่อให้การปฏิบัติงานของคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติได้เป็นไปโดยมีประสิทธิภาพและได้ผลตามความมุ่งหมาย ให้ประธานกรรมการมีอำนาจแต่งตั้งคณะอนุกรรมการหรือคณะทำงานเพื่อช่วยปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น

๒.๖ ดำเนินการติดตามการปฏิบัติงาน เพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคที่อาจเกิดขึ้น

๒.๗ ดำเนินการอื่นๆ ตามที่นายกรัฐมนตรี หรือคณะรัฐมนตรีมอบหมาย

สำหรับการเบิกเบี้ยประชุมให้เป็นไปตามพระราชกฤษฎีกาเบี้ยประชุมและค่าตอบแทนที่ปรึกษา ซึ่งนายกรัฐมนตรีแต่งตั้ง พ.ศ. ๒๕๔๓ แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๓ และ (ฉบับที่ ๔) พ.ศ. ๒๕๔๒ โดยให้เบิกจากสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)
นายกรัฐมนตรี

คำสั่งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
ที่ ๗/๒๕๔๕
เรื่อง แต่งตั้งคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ

เพื่อให้การปฏิบัติภารกิจของคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญตามคำสั่งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ที่ ๔/๒๕๔๔ ลงวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๔ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและต่อเนื่อง

อาศัยอำนาจตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๓๔๑/๒๕๔๕ ลงวันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๕ เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงแต่งตั้งคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๑.๒ นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	ประธานอนุกรรมการ
๑.๓ นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	รองประธานอนุกรรมการ
๑.๔ ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยหรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๕ ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือหรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑.๖ นางอุทัยศรี ณ นคร	อนุกรรมการ
๑.๗ นายปัญญา นิตยสุวรรณ	อนุกรรมการ
๑.๘ นางจารุดี ผโลประการ	อนุกรรมการ
๑.๙ นางสาววนิดา สถิตานนท์	อนุกรรมการ
๑.๑๐ นางสิริพร ทองคำวงศ์	อนุกรรมการ
๑.๑๑ นางอรสา สนธิไทย	อนุกรรมการ
๑.๑๒ นางเฉลิมศรี หุนเจริญ	อนุกรรมการ
๑.๑๓ นางสายไหม จบกลศึก	อนุกรรมการ

๑.๑๔ นายชัชพล ไชยพร อนุกรรมการ

๑.๑๕ นางสุมาลี เกตุแก้ว อนุกรรมการและเลขานุการ

๑.๑๖ นางวารุณี จันทรรักษ์ อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๑.๑๗ นางสมจิตต์ เทียนสว่าง อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่ของคณะกรรมการ

๒.๑ พิจารณาจัดทำเอกสารภาษาไทยเกี่ยวกับเรื่องดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ สดุดีบุคคลสำคัญที่ได้สร้างคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองเพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีและเป็นการเสริมสร้างความกตัญญูรู้คุณแก่อนุชนรุ่นหลัง

๒.๑.๒ วันสำคัญต่างๆ ของชาติ

๒.๑.๓ เรื่องเล่าเกี่ยวกับผลงานเขียนจากหนังสือเก่าๆ ที่บุคคลสำคัญของชาติเป็นต้นว่า พระมหากษัตริย์ เจ้านาย บุคคลระดับผู้บริหารประเทศ นักปราชญ์ และกวีในอดีตเขียนไว้เกี่ยวกับวิชาการที่เป็นประโยชน์หรือหลักวิชาสำคัญต่างๆ เช่น วรรณคดี ประวัติศาสตร์ ซึ่งเยาวชนไม่ค่อยได้มีโอกาสอ่าน จะได้มีโอกาสอ่าน และรู้จักบ้านเมืองในอดีตมากขึ้น

๒.๒ กำหนดกลุ่มเป้าหมายเพื่อการเผยแพร่

๒.๓ ดำเนินการอื่น ๆ ตามที่คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ มอบหมาย

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

(นายวิษณุ เครืองาม)
รองนายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ